

म. ग्रं. सं. ठाणे

सन

विषय

लेखक

गो. शं. बापट

ग्रहालय क्रमांक

पुस्तकाचे नांव

हितावस

30
कादं

१७१.

~~१७१.~~
१७१.१००३

DINARBAS,

A TALE

BEING

A CONTINUATION OF RASSELAS

PRINCE OF ABISSINIA.

TRANSLATED INTO MARÂTHÎ.

BY

GOVIND SHANKAR SHÂSTRÎ BÂPAT.

Registered under Act XXV. of 1867.

PRINTED AND PUBLISHED BY THE PROPRIETOR

OF THE "NIRNAYA-SÂGARA" PRESS.

BOMBAY :

1885.

Price 14 Annas.

(All rights reserved by the publisher)

दिनार्वस,

अथवा

रासेलस या गोष्टीचें उत्तरार्ध.

हा ग्रन्थ

इंग्रजी मूळ ग्रन्थावरून

शेविन्द शङ्कर शास्त्री बापट

यांनी लिहिला.

तो

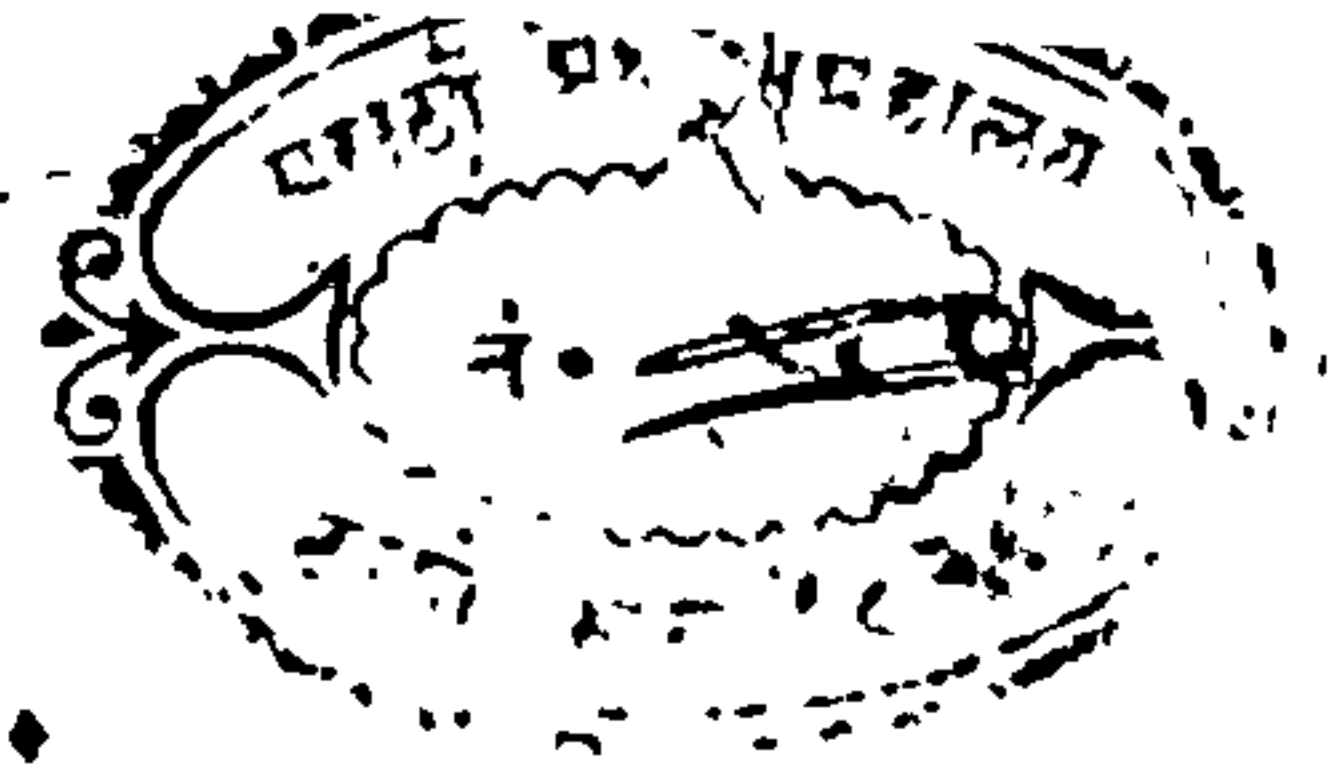
दादाजी ह्यांनी आपल्या "निर्णयसागर" छापखान्यांत छापून प्रसिद्ध केला.

मुंबई.

(७ च्या २५ व्या आवृत्त्याप्रमाणें नोंदून प्रसिद्ध करण्यानें पूर्वे हक्क आपले स्वाधीन ठेविले आहेत.)

इ० सन १८८९.

किंमत १४ आणे.

दिनावस.

सं. १०७३

भाग १.

गुहेस परत जाण्याविषयी विचार.

चा पूर कमी झाल्यावर राजपुत्र आणि बरोबरच्या मंडळीसहवर्तमान कैरो शहर दिशाकडे जाण्यास निघालीं. वाटेत पुष्कळ त्रासही फार झाला; आणि आनंदगुहेत परत त्यांच्या मनांत अनेक चमत्कारिक विचार

—आपण वाहेर निघालों त्यापेक्षां अधिक नाहीं काय ? अथवा सुखाविषयीं सर्व शोध झालाप्रमाणे उत्पन्न व्हावे व वाढावे हेच कि जगांत मनुष्यांस ईश्वरानें दिलें आहे, आपणांस कळलें काय ?

—जगांस आपण सोडून आलों व आतां जावयास जात आहों, निदान त्यांस शिकवि- आपणांस ज्ञान प्राप्त झालें आहे. मानवीसुख सुखाविषयीं आह्मीं त्यांची स्वतःच्या अनुभवा- नून देखूं. मनुष्याच्या मनांत नानाप्रकारच्या कल्पना येतात, त्या न आपण्याविषयीं आह्मीं आणि ज्या स्थितींत ते आहेत तींत तीं सु- आह्मीं त्यांस उपदेश करूं. आमच्या आचरण करून स कळेल कीं, संसाराची किरितां आपण सदस-

वापेक्षां आपणास जी स्थिति प्राप्त झाली आहे ती आहे

पेक्युभा.—एवढेच नाही, पण प्रवासांत आपण पलेले अनेक चमत्कारिक प्रसंग त्यांस सांगितले ह्मणजे ऐकून त्यांस अधिक मौज वाटेल. आमचें संभाषण उद्युक्त असून मनोरंजक असल्यामुळे तें ऐकण्याची उत्सुकता होईल. संसारांतलि सर्व दुःखांपासून दूर मागील सुखाच्या गोष्टी सांगू लागलों ह्मणजे आपणास सुख होईल आणि ज्या संकटांपासून पार पडलों आहे जे हाल भोगिले त्यांचें स्मरण झालें ह्मणजे आदणांस ति आनंद होईल.

राजपुत्र.—आपली भेट झाल्यावर आनंदगुहेतील कांस आपणाविषयीं काय वाटेल? व तेथें आपल्या मना स्थिति काय होईल? याविषयीं मला निश्चयात्मक सांगतां नाही. माझी अशी इच्छा आहे कीं, दुसऱ्या गोठ्या नव्हत्या तेव्हां जितका आपणांस आनंदगुहेत असंघ कीं असे, त्यापेक्षां आतां अधिक न वाटो ह्मणजे ज्ञा. केल्यामुळे एके ठिकाणीं राहण्याची इच्छा आपणास अनेक वेळ झाली आहे; तरी मनुष्यान ह्मटला ह्मणजे त्यास नेहमीं कांहीं तरी व्यवसाय पाश्र्मानें गलानि आल्यावर मनुष्यास शोध घ्यावी असें वा परंतु सूर्योदय झाल्यावर खोलींत हांतरुणीवर पडून त्यास आवडणार नाही. त्याप्रमाणेंच ज्यास एकवार स्व आणि उद्योग यांची गोडी लागली आहे, त्यास ति एकांत सांत निरुद्योगी राहणें कधींही आवडणार, आणि जे यत्न केले त्यांवर मला वाईट वाटते. निश्चयींही मी निराश होत

आपलें वय जसजसे वाढत जाईल, त्याप्रमाणें आपले कल्प-
नातरंग कमी होऊन आपलें चांचल्य कमी होईल. आपण
तानाचा संग्रह केला आहे, त्यामुळे खरा गुण कोणता व
कोटें ढोंग कोणते हे आपणास कळेल. सदसद्विचार
आपणापासून दूर होता तो आतां तारुण्य मार्गें हटत चा-
च्यामुळे जवळ येत आहे. तोच आपला मार्गदर्शक असें
चमजून आपण चाललों असतां आपल्या मनास निर्मलता,
शांति, समंजसपणा, हे गुण प्राप्त होतील. आणि हे गुण
प्राप्तीस योग्य असणें हेच मनुष्यत्वास योग्य आहे.

इम्लाक.—तुह्मांस पुढील गोष्टीविषयीं निराश कर-
ण्याचा किंवा भय घालण्याचा माझा मुळींच उद्देश नाही.
परंतु मी एवढेंच सांगतो कीं, आंगीं उत्तम ज्ञान असून
आंगीं गोडीनें वागतां येत नसेल तर मनुष्यास दुःख
प्राप्त होते इतकेंच नाही तर त्याची लोकांत थट्टाही होते.
श्रद्धा आणि अनुभव यांच्या योगानें तुमच्या आंगीं आनंद-
प्राप्तीस लोकांपेक्षां विशेष योग्यता आली आहे, त्यामुळे
आंगीं तुह्मांस अभिमान सोडून वागलें, पाहिजे नाही तर
आंगीं त्यांचा तिरस्कार करूं लागाल. बरोवरी असल्याशि-
वा मंडळीचें सुख नाही. तुह्मी राजपुत्र असून विद्वान्
असल्यामुळे तुह्मांस लोक वाखाणतील, परंतु तुह्मांवर लो-
कां वं प्रेम वसणार नाही.

ज्योतिषी.—हायहाय ! सदसद्विचारशक्ति ही ईश्वराची
संपत्ती आहे खरी; परंतु शांतीप्रमाणेंच तिची अवस्था
मनास मानेल तसें यथेच्छ आचरण करून थकल्या-
आपण तिच्याकडे वळतो यथेच्छ आचरण करून
तुह्मांवर निष्काळजी होण्याकरितां आपण सदस-

द्विचारशक्तीकडे जातो. ती गोडीगुलात्रीने न बोलतां आमची खातरी करिते, ती आपणांस उपदेश करिते; परंतु त्याचा कांहीं उपयोग होत नाही. सदसद्विचारशक्तीच्या धोरणाने वागावे हे चांगले, परंतु तेवढेच उपयोगी नाही. त्याशिवाय आपल्या कृत्यांत उल्हासयुक्त आस्था असली पाहिजे. भक्ति आणि परोपकार हीं दोन सद्गुण वाढविणारीं उत्तम साधने आहेत. हीं अंतःकरणांत प्रादुर्भूत होतात, सदसद्विचारशक्तीने येत नाहीत. यांस सदसद्विचारशक्तीचे साहाय्य होते, परंतु तिजपासून तीं उत्पन्न होत नाहीत. या जगांतील आपली स्थिति अगदीं अपुरी आहे; यामुळे कोणतेही सुख आपणास पूर्णपणे प्राप्त होईल अशी आशा नाही. पहा, वार्धक्यांत अनुभव येतो; परंतु तारुण्यांतील उल्हास कमी होतो; दूरदर्शीपणा संपादणे लक्षणजे शौर्य सोडून द्यावे लागते; सशास्त्र वागणे लक्षणजे स्वबुद्धि सोडून द्यावी लागते, शांति धरणे लटले लक्षणजे हौस सोडून द्यावी लागते. हे सर्व गुण सदसद्विचारशक्तीचीं विजयचिन्हे आहेत असे लक्षणतात; परंतु हे कालगतीने प्राप्त होतात असे मला वाटते. परमेश्वर करील त्यावर भरंवसा ठेवून, तारुण्यांत होणारीं सुखे नाहीतशीं झालीं लक्षण दुःखी न होतां, वार्धक्यांत होणाऱ्या शांती-पासून शाहाणा मनुष्य आनंद पावतो; परंतु ज्या वेळेस उपभोग न घेतां आळसामुळे सोडलेल्या अशा पूर्वीच्या सुखाचे स्मरण करणे व्यर्थ आहे, अशा वार्धक्यांतले सुखाच्या इच्छेने आपल्या आयुष्यांतील वसंत व ग्रीष्म ऋतु असे जे बाल्य आणि तारुण्य या वयांतील सुखे त्या वेळेस स्वच्छेने सोडून देईल असा शाहाणा किंवा वेडा कोणी एकही मनुष्य आपणांस आढळणार नाही.

राजपुत्रास स्वेच्छेने वागतां येत नाहीं.

आनंदगुहेत गेल्यावर काय होईल याचा संशय होता तरी रासेलसू याने पुढे जाण्याचा निश्चय केला. तो हपशी-देशाच्या सरहद्दीवर जाऊन सुखरूप पोहोचला. आनंदगुहेत गेल्यावर आपण इतके दिवस कोठे होतो, असे विचारल्यास काय सांगावे याविषयी तेथे बहिणीबरोबर बोलत असतां राजाचे किलेक स्वार आले आणि त्यांनी त्यांच्या मंडळीस अडविले. त्या स्वारांचा मुख्य एक तरुण मनुष्य होता. त्याचा चेहरा पाणीदार असून त्याची रीतभातही सभ्यपणाची होती. तो म्हणाला, 'प्रवाशीहो, आह्मांस हुकूम झाला आहे त्याची तुह्मांस कदाचित् माहिती नसेल. आलीकडे मिसर देशाच्या लोकांनी हपशीदेशाच्या प्रांतांवर हल्ला करण्यास आरंभ केला आहे, याकरितां त्यांच्या देशांतल कोणीही मनुष्य आला तरी आह्मांस आपल्या देशाच्या हद्दीच्या आंत त्यास येऊं देतां येत नाहीं. याकरितां तुमचा देश कोण, व प्रवास करण्याचा तुमचा उद्देश काय, ते मला सांगा.'

राजपुत्र.—महाराज, आह्मी देश पहाण्याच्या हीसेने प्रवास करीत आहों. आह्मी हपशी देशांतच राहणारे आहों याकरितां आह्मांस तुह्मी आपल्या पराक्रमी राजाच्या देशांत जाण्याविषयीं मोकळीक द्यावी. तुमची इच्छा असेल तर आह्मांस पुढे जाऊं देण्याविषयीं दरवारची परवानगी मिळेपर्यंत तुह्मी सांगाल तेथे आह्मी राहतों. दरवारच्या लोकांस आमची माहिती आहे. व आमची खातरी आहे कीं आह्मांला परवानगी मिळण्यास हरकत अगदीं होणार नाहीं.

रासेलस् याचें भाषण त्या तरुण सरदारास योग्य वाटून मिसर व हपशी या दोन देशांच्या हद्दीवर नदी आहे, तिच्या कांठच्या एका किल्ल्यावर तो त्यांस घेऊन गेला.

त्या किल्ल्याचा मुख्य अधिकारी अमाल्फिस् नांवाचा सरदार होता. तो शरीरानें मोठा धिप्पाड असून त्याचा चेहरा भव्य होता. त्याचे केंस पिकून शुभ्र रुपेरी रंगाचे झालेले होते. त्याचे डोळे सूर्यकिरणासारखे चकचकीत तेजस्वी होते. पाहण्याबरोबर पूज्य वृद्धि उत्पन्न व्हावी अशा त्याच्या चेहऱ्यावर वारांच्या खुणा होत्या; त्यांवरून त्यानें आपल्या धन्याची कामगिरी कशी वजाविली आहे हें स्पष्ट कळत होतें. त्यानें राजपुत्र व त्याच्या बरोबरच्या स्त्रिया यांचें सभ्यरीतीनें आगतस्वागत केलें, आणि लक्षपूर्वक त्यांकडे पाहून त्यांस प्रवासार्चें कारण विचारिलें. ज्या तरुण सरदारानें त्यांस किल्ल्यांत नेलें तो त्याचाच मुलगा होता. त्याचें नांव दिनार्वस. रासेलस् यानें जें त्यास सांगितलें होतें तें त्यानें वापास सांगितलें.

अमाल्फिस्.—देश पाहण्याची हौस स्तुत्य होय; परंतु ती या देशांत बहुतकरून कोणास नसते, याकरितां तुमचा जासूद दरवारांतून परत येईपर्यंत तुहांस पुढें जाऊं देणें योग्य नसून आमच्या अधिकाराप्रमाणें आहांस तसें करितांही येत नाहीं. तुम्ही येथें आहां तोपर्यंत आहांस तुमचीं व तुमच्या पूर्वजांचीं नांवां व देशाटन यांविषयीं माहिती सांगाल अशी आशा आहे.

आपलें नांव किंवा कुळ सांगावें असें राजपुत्राच्या मनांत नव्हतें, याकरितां किल्लेदाराच्या प्रश्नांचीं उत्तरें देण्याचें काम त्यानें इम्लाक् याकडे सोपविलें. त्यानें खोटे न

बोलतां ज्या गोष्टी गुप्त ठेविल्या पाहिजे होत्या त्या सांगितल्या नाहीत. तो अमाल्फिस् यास ल्हाणाला, माझे नांव इम्लाक्. मी व्यापारी आहे. मी आपल्या कामकाजाकरितां कांहीं दिवस केरो शहरीं राहिलों होतो. तेथें हे तरुण सभ्य गृहस्थ आणि त्यांची बहीण यांची माझी भेट झाली. यांचे घराणें हपशी देशांत मोठें नामांकित आहे. देशोदेशीं फिरून जी स्थिति अत्यंत सुखकारक वाटेल, तींत आपण रहावें अशी इच्छा यांस झाली होती; परंतु सर्वांत एकसारखी निराशा आहे असें समजल्यामुळे आतां त्यांनीं स्वगृहीं जाऊन विद्याभ्यास आणि चिंतन यांत काळ घालविण्याचा निश्चय केला आहे.

ज्योतिषी.—मजविषयीं ल्हाणाल तर मी स्पष्टपणें सांगतो कीं, मी मिसर देशांत जन्मलेला असून केरो शहरीं राहणारा आहे. परंतु मीं आजपर्यंत सर्व आयुष्य ज्ञानसंपादनांत आणि शास्त्रांतील गहन विषय समजून घेण्यांत घालविलें आहे. ज्या कोणीं या कामीं मला मदत केली, तो माझा देशवांधव होय. सर्व जग ही माझी शाळा आहे व त्यांत राहणारे हे माझे सहाध्यायी होत. कोणत्या एकाद्या देशाच्या विशेष हिताकरितां किंवा नाशाकरितां माझा उद्योग नाही. माझ्या विद्येचा कांहीं उपयोग झाला तर तो पृथ्वीच्या एकाच भागास व्हावा असें मी इच्छीत नाही. सत्य आणि ज्ञान हीं परमात्म्यापासून उत्पन्न झालीं असलीं तर त्यांपासून सर्वास उपयोग व्हावा हें योग्य आहे. स्वदेशाविषयीं मला कांहीं जरी वाटत असलें तरी माझ्या आयुःक्रमणाच्या मार्गानें मला हें सर्व जग आपलाच देश आहे असें वाटूं लागलें आहे. मला अभ्यासाशिवाय दुसरें कांहीं माहित नाही.

माझे मन विद्याभ्यासांत गढलेलें असल्यामुळें गोठाल्या राज्यक्रांति असोत किंवा संसारांतिल लहानसटान गोष्टी असोत, त्यांकडे माझे लक्ष अगदीं जात नाहीं. मंडळींत असण्याची मौज आणि मित्रत्वापासून होणारें समाधान हीं सुखें मला माहीत नव्हतीं तीं नुकतींच मला समजलीं. महाराज, तेवढीं माझीं नाहींतशीं करूं नका. ज्यांचा विश्वास आपणावर असणें हीच मला मोठी प्रतिष्ठा वाटते, व ज्यांच्या परोपकारबुद्धीनें माझे समाधान होतें, त्यांच्या समागमें मला राहूं द्या; आणि मीं हें तुह्यांस खात्रीपूर्वक सांगतो कीं, राज्यप्रकरणीं कोणतीही उलाढाल करण्याची माझी इच्छा नाहीं व मजमध्ये सामर्थ्यही नाहीं.

हैं ज्योतिष्याचें निष्कपट भाषण अमालिफस् यास खरें वाटलें; परंतु इम्ल्याक् व राजपुत्र यांविषयीं मात्र त्याची खात्री होईना. तथापि त्यांच्याबरोबर अगदीं थोडे लोक असल्यामुळें त्यांचा उघड वंडावा करण्याचा उद्देश असेल असें वाटण्यास कारण नव्हतें. त्याप्रमाणेंच बरोबर लवाजमा असल्यामुळें शत्रूंचे हे कोणी गुप्त हेर असतील असा संशयही येण्यासारखा नव्हता. ह्मणून त्यानें इम्ल्याक् यास दरवारची परवानगी आणण्याकरितां जासूद रवाना करण्यास सांगितलें; आणि त्यांस राहण्यास किल्ल्यांतच एक जागा दिली. तो त्यांच्या योग्यतेप्रमाणें त्यांचा आदरमान ठेवी आणि प्रवासातील हकीकतीविषयीं त्यांस पुष्कळ प्रश्न करी, आणि तेही मोठ्या उत्सुकतेनें घडलेल्या अनेक गोष्टी त्यास सांगत असत.

अमालिफस्.—एकाद्या विशेष स्थितींत असलें ह्मणजे संसारांत सुख होतें असें तुह्यांस कसें वाटलें असेल, याचें

मला आश्चर्य वाटते आपणास वाटेल तसे रहावे, असे जगांत ईश्वराने तर थोड्यांच्याच हातीं ठेविले आहे. गरीब आहेत त्यांस दारिद्र्यामुळे आपल्या इच्छेप्रमाणे वागतां येत नाहीं; श्रीमंत आहेत त्यांच्यानें जुन्या चालत आलेल्या रीतिभाती सोडवत नाहीं; ज्या थोड्यांस स्वेच्छेप्रमाणे वागण्याचें सामर्थ्य असते ते मनोविकारांच्या स्वाधीन होऊन वागतात. याकरितां परेच्छेनें किंवा स्वेच्छेनें कोणतीही स्थिति प्राप्त झाली व ती आपणास आवडली नाही, किंवा ती स्वीकारल्याबद्दल पश्चात्ताप झाला, तरी ईश्वरावर भरंवसा ठेवून धैर्यानें आपले कर्तव्य बजावणें हें सर्वास सारखेंच आहे. असा कोणताही धंदा नाही कीं, ज्यांत राहून सदुणानें वागून प्रतिष्ठा मिळवितां येत नाहीं. स्थितीकडे कांहीं नाहीं, सर्व दोष आपल्या वर्तनाकडे आहे. प्राप्त झालेली स्थिति आपणास आवडत नाही यामुळे जो मनुष्य आपले कर्तव्य करित नाही, त्या मनुष्यामध्ये शहाणपणा व धैर्य हीं दोन्ही नाहीत असें दिसून येते. प्राप्त झालेल्या स्थितीस योग्य असें वर्तन मनुष्य ठेवील तर संसारांत येऊन त्याणें कांहीं तरी सार्थक केले असें समजावयाचें; नाही तर तो कांहींच करित नाही किंवा भलतेंच करितो; एवंच त्याचें जीवित व्यर्थ समजले पाहिजे. एखादा मनुष्य प्रथमतः धर्मोपदेशक होऊन ईश्वरचिंतन व लोकशिक्षण यांत आपला काळ घालवूं लागला, परंतु पुढें त्यास कंटाळा येऊन शिपाईगिरीचा धंदा आवडूं लागला; रणवाद्ये ऐकून त्याच्या आंगांत फार मोठा आवेश भरूं लागला, तरी हाच आवेश जर आपला मनोनिग्रह करण्यास व आपले काम अधिक उत्सुकतेनें करण्यास लावील तर तो इतरांपेक्षा अधिक धैर्यवान् समजला

पाहिजे. तसेंच एकाद्या शिपायास वाटलें कीं, ग्रंथावलोकन व शास्त्राभ्यास यांत आपला काळ घालवावा; परंतु त्यानें आपल्या राजाच्या व देशाच्या हितास उपयोगी जी युद्ध-कला ती सुधारण्याकडे जर आपल्या ज्ञानाचा उपयोग केला तर तो शिपाई, कीर्तीच्या इच्छेनें तुंबुळ युद्धांत शिरून मोठाले पराक्रम करितो त्यापेक्षां मोठा शूर समजावयाचा. याचप्रमाणें दुसऱ्या स्थितींतील उदाहरणें देतां येतील. जग हें एक मोठें नाटकगृह होय. सर्व मनुष्ये त्यांतील पात्रे आहेत. याकरितां जो मनुष्य असुत्तम नाहीं तरी साधारण रीतीनें आपणास प्राप्त झालेल्या संसाररूप महानाटकांतील सोंगाची व्रतावणी करणार नाहीं, तो कवडीच्या मोलाचा होय. धैर्य हें आमच्या शिपाईगिरीच्या धंद्यास अत्यावश्यक आहे खरें, तथापि सर्व कामांत त्याची गरज आहेच. त्याच्या योगानें आपणास कीर्ति प्राप्त करून घेण्यास योग्य अशीं कृत्ये करितां येतात, आणि त्यामुळेंच दुःख प्राप्त झालें असतां शांति धरून तें सहन करून घेतां येतें. मनुष्यास त्याच्या योगानेंच लोकांशीं निग्रहानें वागतां येतें; व परमेश्वर ठेवील त्याप्रमाणें रहावें असें समजून स्वस्थपणें राहण्याचें सामर्थ्य येतें.

भाग ३.

राजपुत्र नवी स्थिति स्वीकारितो.

परवानगी मागण्यास हपशीदेशच्या दरवारांत पाठविलेला जासूद परत येण्यास बरेच दिवस लागणार याकरितां इम्लाक् यास राजपुत्र ह्मणाला कीं, मी तुमच्या मुलावरोवर कांहीं दिवस लष्करांत जातो, अशी किल्लेदारास

विनंति करावी असें माझ्या मनांत आलें आहे. मला फार दिवसांपासून शिपाईवाण्याची इच्छा झाली आहे. आह्मांस कधीं तरी मोठ्या सेनेचें अधिपत्य करावें लागेल असें समजून आह्मांस शिकविण्याकरितां जे फार हुशार गुरू ठेविले होते त्यांनीं युद्धकलेचें निरूपण केल्यापासून रणांगणीं कीर्ति-संपादन करावें असें आनंदगुहेंतच माझ्या मनांत आलें होतें. गुरूंपासून मला जें युद्धकलाज्ञान प्राप्त झालें त्याचा उपयोग करावा अशी मला फार इच्छा झाली आहे. निदान एवढें तरी खरें आहे कीं, आपला जासूद परत येईपर्यंत आपणांस येथें निरुद्योगी वसावें लागणार त्यापेक्षां कोणतेंही काम करावें हें चांगलें.

इम्लाक्.—झालेल्या इच्छेप्रमाणें वागण्याचा तुमचा आग्रहच असेल तर मी आनंदानें तुमच्यात्रोत्र येईन. रणांगण हें कवीस ज्ञानप्राप्ति करून घेण्यास प्रतिकूल आहे असें नाहीं. परंतु एक गोष्ट तुमच्या मनांत आली नसेल तिज-विषयीं तुह्मांस सांगितलें पाहिजे. ती ही कीं, तुह्मांस नेहमीं लोकांस हुकूम करण्याची संवय आहे. लष्करीखात्यांत तर नेहमीं वरिष्ठ अधिकाऱ्याच्या हुकुमांत रहावें लागतें, त्याची तुह्मांस अगदीं माहिती नाहीं. आपणांस वाटतें तें एकीकडे ठेवून दुसऱ्याच्या आज्ञेप्रमाणें वागणें हें तुह्मांस अगदीं ठाऊक नाहीं. तथापि दिनार्वस जें जें सांगेल तें तें एकाद्या अगदीं हलक्या शिपायाप्रमाणें तुह्मांस केलें पाहिजे.

राजपुत्र.—तुम्ही सांगतां अशी स्थिति मला फार दिवस आवडेल कीं नाहीं हें सांगतां येत नाहीं, परंतु एक मोहीम होईपर्यंत मी धीर धरीन. जीं जीं दुःखें जितका वेळ प्राप्त होतील तीं तीं तितका वेळ सोशिलीं पाहिजेत; असें आहे

तर जीपासून पुष्कळ लोकांस आनंद वाटतो ती स्थिति संतोषाने मी कां स्वीकारू नये ?

ज्योतिषी.—मी तुझांवरुन येत नाही याची माफी असावी. मला हातारपणीं स्वस्थपणा पाहिजे. शिवाय मला स्वदेशावर शस्त्र धरितां येत नाहीं. राजकन्या आणि पे-क्युआ यांपाशीं मी रहातो.

हे भाषण चालले आहे तो नेकाया तेथे आली. राज-पुत्राचा वेत तिच्या मनास आला नाहीं. आपणास या अपरिचित लोकांत एकटें रहावें लागणार याचाच तिला धाक पडला. तिने आपल्या भावास सांगितले कीं, यःकश्चित् मनुष्याप्रमाणे राजपुत्राने आपला जीव धोक्यांत घालतां कामा नये. धन्याच्या कामाकरितां पुष्कळ चाकर ठेविलेले असतात.

राजपुत्र.—ताई, स्वतःचें कर्तव्य आणि दया यांस प्रति-कूल असें भाषण ऐकण्यांस मला लाज वाटते. बापाचें रक्षण पुत्राने करावयाचें नाहीं तर दुसऱ्याने कोणीं करावयाचें? जर राजे स्वतः कांहींच श्रम करणार नाहीत तर त्यांस प्रजेने तरी कां साहाय्य करावें? बादशहाचे मजवर जे उपकार आहेत त्यांपेक्षां किल्लेदार आणि त्याचा पुत्र यांवर अधिक आहेत काय ? आणि वास्तविक विचार केला तर अमा-ल्फिस् यापेक्षां माझाच जीव अधिक मौल्यवान् कां असावा ? हें मला समजत नाहीं. त्याने बादशहाची चाकरी पुष्कळ वर्षे बजाविली आहे. या प्रांताच्या सरहद्दीवर तो नसला तर मोठी पंचाईत पडेल. शत्रु लागलींच पुढें येऊन हपशी देशांत बंडाळी होऊं लागेल. जें याचें कुटुंब आज सुखी आहे त्यास ह्याच्या मरणाने फार दुःख होईल. त्याच्या

मुलास या तरुण वयांत अशा शहाण्या आणि दूरदर्शी वापाच्या उपदेशाचें साहाय्य नसल्यास त्याचें नुकसान होईल. तारुण्याच्या भरांत आलेली त्याची रूपवान् कन्या हिला कोणी मित्र आणि संरक्षणकर्ता नाही असें होईल. मी पडलों तर काय मोठा घात होणार आहे ? मोठ्या स्थितीतल्या मनुष्याचें महत्त्व बहुधा कल्पित असतें. तें ज्याचें त्यास मोठें वाटतें, परंतु दुसऱ्यास त्याचें कांहीं वाटत नाही. नेकाया, माझी अशी इच्छा आहे कीं, तूं असल्या सगळ्या भलभलत्या वेडगळ समजुती टाकून देशील आणि लक्षपूर्वक विचार करून मनांत आणशील कीं, जो मनुष्य आपल्या देशाच्या उपयोगी पडतो तोच खरा मोठा समजावयाचा.

वरील भाषण चाललें आहे तों तेथें दिनार्वस आला त्यामुळें तें बंद झालें. रासेलसू याचा निश्चय त्यास कळला तेव्हां त्यानें त्याची फारच तारीफ केली. त्याच्या तरुण वयास आणि शिपाईगिरीच्या वाण्यास योग्य अशा उत्साहानें त्यानें सांगितलें कीं, आजपासून तुम्ही आम्ही मित्र आहों.

रासेलसू यानें इम्लाक् व राजकन्या यांस जीं कारणें सांगितलीं त्यांशिवाय तेथून जाण्यास त्यास आणखी एक कारण होतें. आनंदगुहेत असतां आपल्या पदरच्या सर्व स्त्रियांपेक्षां आणि प्रवास करूं लागल्यावर हांजीहांजी करणाऱ्या ज्या स्त्रिया त्यानें पाहिल्या होत्या त्यांपेक्षां अमाल्फिसू याची मुलगी झीलिया ही त्यास वेगळ्या प्रकारची वाटली. झीलिया हिला आपल्या सौंदर्याचा अगदीं गर्व नसे. वापानें मोठ्या काळजीनें व श्रमानें तिला सुशिक्षित केलें होतें. तिचें मन स्वभावतः उदार असून शिक्षणानें फारच सद्गुणी झालें होतें. तिला लोकांशीं बोल-

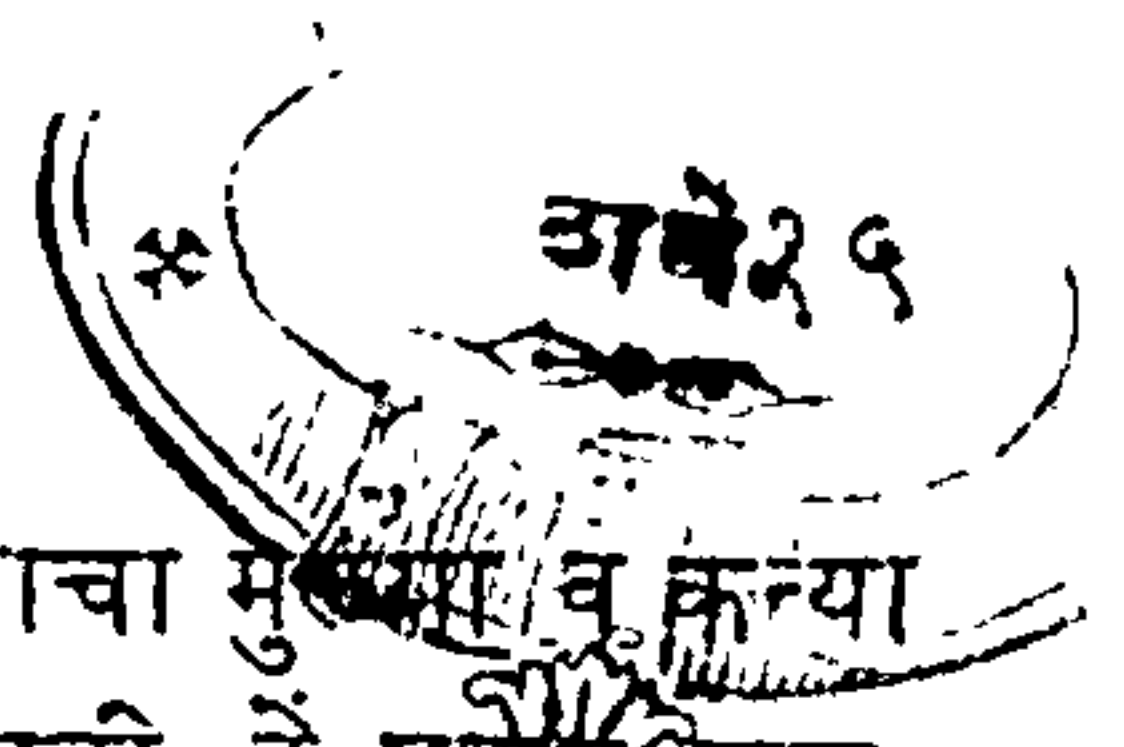
प्याचा कंटाळा नसे, तरी ती आपण होऊन गोष्टी सांग-
प्यास जात नसे. तथापि सर्व लोक तिचे हितचिंतक असत.

ग्रंथावलोकन व विचार यांच्या योगाने रासेलस् यास
पुष्कळ ज्ञान प्राप्त झाले होते तरी त्याचा असा समज होता
कीं, स्त्रिया ह्या पुरुषांपेक्षां फार कमी योग्यतेच्या नसल्या
तरी पुरुषांनीं त्यांस फारच वश असणे योग्य नाही. आपले
मन कोमल आहे हे त्यास माहित होते त्यामुळे त्यांस असे
वाटले कीं, न जाणो आपणही कदाचित् भल्याच नादां
लागून क्षुद्रमनोविकाराच्या स्वाधीन होऊं. याकारितां झीलिया
हिला पाहिल्यापासून तिजविषयीं जें आपणास वाटूं लागले
आहे तें कांहीं वेळ येथून गेल्यानें नाहींसें होईल या हेतूनें
परत येऊं तोंपर्यंत तिजकडे मन अगदीं जाऊं द्यावयाचें नाहीं
असा त्यानें निश्चय केला. भविष्यकाळीं नेहमीं आपणास
सुख व ज्ञान प्राप्त होईल असें मनुष्यास वाटत असतें, त्या-
प्रमाणे त्यास वाटले कीं, कांहीं काळ गेल्यावर आपल्या
मनावर पडलेली भूल नाहींशी होईल, यासाठीं त्यानें नि-
घण्याविषयीं लवकर तयारी करण्यास दिनार्वस यास सां-
गितले. ते उभयतां पन्नास स्वार घेऊन शत्रूंच्या मुलूखावर
हल्ला करायला निघाले.

भाग ४.

रासेलस् यास मित्र मिळतो.

कांहीं वेळ गेल्यावर रासेलस् आणि दिनार्वस विजयी
होऊन परत आले. त्यांनीं बहुत शत्रु जिंकून पुष्कळ लुट
वरोवर आपिली होती. एकमेकांचा पराक्रम दृष्टीस पडणे
व एकमेकांच्या जिवाला जपणे यांमुळे त्यांचा स्नेह दृढ

झाला. या मोहिमेपासून अमालिफस्, त्याचा मुखाचा व कान्या यांस आपली मोठी योग्यता वाटू लागली, हे पाहून राजपुत्रास मोठे आश्चर्य वाटले.

अमालिफस्.—आतां तुम्ही आमचे मित्र व आत्मांवरो-
वर शिपाईगिरीचे काम करणारे आहां. तुम्हीं आपली
स्वदेशप्रीति आणि राजभक्ति सिद्ध करून दाखविली. याक-
रितां आरंभीच तुमच्या सयुक्तिक आणि मनमोकळेपणाच्या
भाषणाने तुम्हांविषयीं आमच्या मनांत जो विश्वास उत्पन्न
झाला आहे, त्याप्रमाणे तुम्हांशीं वागण्यास आम्हांस शंका
वाटण्याचे कारण नाही.

नेकाया हिजपाशीं त्यानें रहावे या हेतूनें इम्लाक् यास
राजपुत्राने आपणावरोवर घेतले नव्हते. किल्ल्यांतील मनु-
ष्यांनीं राजपुत्राची वाखाणणी केलेली पाहून त्यास मोठे
आश्चर्य वाटले.

इम्लाक्.— राजपुत्रा, तुमच्यासारख्या मोठ्या पदवी-
च्या मनुष्यास सर्व विषयांची माहिती असणे किती आव-
श्यक आहे ? जर तुम्हांस रणांगणीं पराक्रम करण्याचे सा-
मर्थ्य नसते, तर तुमचे ग्रंथावलोकन व तत्त्वज्ञान यांचा
येथे काय उपयोग झाला असता ? ज्यापासून लोकांस स-
र्वदा कांहीं तरी उपयोग होतो त्यास नेहमीं मान मिळतो.
ज्यापासून आपणास ज्ञान किंवा कर्मणूक प्राप्त होते, तो
मनुष्य धामधूम नसून स्वस्थपणा असला ह्मणजे आपणास
आवडतो; परंतु दुःख किंवा संकट याच्या वेळेस जर त्याचा
कांहीं उपयोग नसेल तर त्याची कोणी परवा करित नाही.

तू गेल्यापासून मला अगदीं चैन पडेना, असें नेकाया
आपल्या भावास ह्मणूं लागली. ती ह्मणाली, दररोज तीच

तीं माणसें आणि तेच तें बोलणें यांचा मला कंटाळा आला. अमाल्फिस् याचें भाषण उपदेशयुक्त आणि मनोरम आहे खरें, पण तो दिवसभर बहुतकरून आपल्या कामांत गुंतलेला असतो; शीलिया ममताळू असून तिची रीतभातही सभ्यपणाची आहे, परंतु माझ्या योग्यतेप्रमाणें ती मजशीं वागत नाही.

राजपुत्र.— मुद्दाम त्वां आपली योग्यता झांकून ठेविल्यामुळे तू कोण असशील याची तिला कल्पना देखील नाही. असें आहे तर तुझ्या योग्यतेप्रमाणें तुजशीं न वागल्याबद्दल शीलिया हिला दोष कसा लावितां येईल ? तू राजकन्या आहेस ही गोष्ट लोकांपासून लपवितेस परंतु स्वतः तुला ती एकीकडे ठेवत नाही. कांहीं वेळ मनांतून ही गोष्ट घालवून दे लणजे तिच्या भावाच्या संगतीपासून मला जें सुख प्राप्त होत आहे, तेच तुला शीलिया हिच्या संगतीपासून प्राप्त होईल. दिनार्वस माझ्याशीं सलग्गानें वागतो त्यापासून मला आनंद होतो. तो माझ्याशीं वरोवरीनें वागतो, लणूनच माझ्यामध्ये जे स्वाभाविक गुण आहेत व उद्योगानें मीं जे संपादन केले आहेत, त्यांकरितां त्यानें मजवर केलेलें निरपेक्ष प्रेम म्यां प्रथमतःच पाहिलें, यामुळे मला संतोष होतो. त्याची उल्हासवृत्ति आणि उत्साह पाहून मला आनंद वाटतो. त्याजबरोबर पुनः एक मोहीम करून मजविषयीं त्याचें मत चांगलें झालें आहे, तें खरें करून दाखविण्याचा म्यां निश्चय केला आहे.

रासेलस् यानें शहाणपणानें मनोनिग्रह केला होता, तरी शीलिया हिचें भाषण व चालरीत यांच्या योगानें त्याचें मन मोहीत झाल्याशिवाय राहीना. आपलीं पूर्वीचीं मते अन्या-

य्य व हलक्या मनाचीं असें त्यास वाटूं लागलें. तो आपणाशीं हलाला, अशा पूर्ण गुणी व निरभिमानी प्राण्याच्या समागमांत राहून आयुष्यक्रमण करावें यापेक्षां आपणास दुसरें कोणतें मोठें सुख प्राप्त होणार आहे ? परंतु असा जन्माचा मित्र प्राप्त करून घेण्याचें माझ्या आंगांत सामर्थ्य आहे काय ? राजघराण्याच्या डामडीलाच्या पोकळ समजुतीप्रमाणें मला वागणें प्राप्त आहे. तर ज्याच्या योगानें ती मजप्रमाणें दुःखी होईल असा विचार झीलिया हिच्या मनांत उत्पन्न करून मी तिच्या मनाची अप्रतिम शांति विघडवून तिला कशास अस्वस्थ करूं ?

राजपुत्रास विचारांत निमग्न पाहून दिनार्वस त्यास हलाला, तुलांस चिंताक्रांत व दुःखी पाहून मला फार वाईट वाटतें. तलांस मोकळीक देण्याचें आमच्या स्वाधीन असतें तर तुलांस येथें पराधीन राहण्याचा इतका त्रास झाला नसता. परंतु तसें झालें तर आपण एके ठिकाणीं काळ घालविला याचें मला वारंवार स्मरण होईल. नेकाया हिजपासून दूर राहणें मला किती वाईट वाटेल ? आपण हपशी देशांत कोणत्या मोठ्या कुलांत उत्पन्न झालां आहां, ही गुप्त गोष्ट सांगण्यापुरता विश्वास ठेवण्यास मी पात्र आहे असें तुलांस वाटत नाही, तथापि तुमच्या व नेकाया हिच्या मनाच्या मोठेपणावरून व तुमच्याबरोवरीची मंडळी तुमचा मानमर्तब ठेविते त्यावरून तुम्ही मोठ्या उंच पदवीचे मनुष्य आहां असें मला वाटतें. तुमची बहीण मला मुळींच ठाऊक झाली नसती तर वरें झालें असतें. ही गोष्ट मन मोकळे करून तुमच्याजवळ सांगितली तर कदाचित् तुलांस वाईट वाटेल. तिची वर्तणूक फार सभ्यपणाची असून ती आपल्या सौजन्यानें

दुसऱ्याचें मन आपल्याकडे ओढून घेते. कधीं कधीं तिचें वर्तन साभिमान असतें. अशा वेळेस दुसरी एकादी स्त्री तर माझ्या मनांतून अगदीं उतरली असती; परंतु मर्यादेनें लोकांपासून ती दूरदूर वागली तरी तिची स्वाभाविक सुजनता जेव्हां दृष्टीस पडते, तेव्हां आपणास तिशीं किती अदवीनें वागलें पाहिजे याचें भान माझ्या मनांतून एकदम नाहीसें होते.

त्याचें बोलणें संपलें नाहीं तोंच राजपुत्र त्यास हणाला, दिनार्वस, मित्रत्वाच्या नात्यानें मी तुह्यांस असें संगतो कीं, आपण याविषयीं कांहीं बोलूं नये. माझ्या अंतःकरणाची स्थिति तुह्यांस कळती तर तुह्यांप्रमाणेंच मीही दुःखी आहे हें तुह्यांस कळलें असतें. उद्यां पहांटेस स्वदेशाच्या शत्रूंवर हल्ला करण्यास आपण निघूं.

भाग ५.

किल्ल्यास वेढा पडला.

मागील भागांत सांगितल्याप्रमाणें ते दोघे मित्र बोलत होते तोंच अमाल्फिस् यानें अशी बातमी ऐकिली कीं, मिसर देश व आरबस्थान यांतील लोकांची एक मोठी टोळी किल्ल्यावर हल्ला करण्यास येत आहे. त्यावरून त्यानें आपल्या मुलास सांगितलें कीं, ही बातमी कितपत खरी आहे हें कळेपर्यंत तुह्यां जाऊं नये. नंतर त्यानें शत्रु आले असतां आपली तयारी असावी हणून होत्या तितक्या आवश्यक तजविजी करून ठेविल्या. तटाजवळ पाहाऱ्याचे शिपाई होते तितके दुसरे आणखी ठेविले. आणि सर्व गोष्टी यथास्थित आहेत किंवा नाहींत व सर्व शिपाई आपापलें काम

करितात किंवा नाहीं हें पहाण्याकरितां रात्रीस तो किल्ल्याच्या भोंवतालीं फिरून येई.

वर सांगितलेली लढाईची तयारी पाहून राजकन्येस फार काळजी लागली. पेक्युआ तर फारच भ्याली. काय होईल कोण जाणे, असें राजपुत्राच्या मनांत वाटत होते, तरी त्यानें कांहींएक भय नाहीं असें त्या दोघांस खात्रीनें सांगितलें. त्यामुळे धीर येऊन किल्ल्यावर हल्ला येईल याबद्दल त्या विशेष काळजी करितनाशा झाल्या. या संशयात्मक स्थितींत असतां राजपुत्राच्यानें झीलिया हिजपासून दूर रहावेनां, व तसें करण्याची खरोखर त्याची इच्छाही नव्हती. परंतु तिच्या रोजच्या स्थितींत फार अंतर पडत चाललें असें त्यास दिसून आलें. ती चिंताक्रांत होऊन अमाल्फिस् याजवर येणाऱ्या धोक्याविषयीं फारच काळजी करूं लागली. बाप जवळ असला ह्मणजे हास्यमुख असण्याविषयीं ती यत्न करी तरी तिचें दुःख झांकत नसे. कोणाशीं उल्हासानें बोलूं लागली तरी एकाएकीं तिला रडूं येई. दररोज रात्रीं निजावयास जाऊं लागली ह्मणजे बाप आणि भाऊ यांस मोठ्या दुःखानें कवटाळून धरी. त्या वेळेस ती आपलें दुःख आंतल्याआंत दावण्याचा यत्न करी, तरी तें मुखाच्या खिन्नतेवरून स्पष्ट कळत असे.

झीलिया हिचें दुःख पाहून रासेलस् यास फारच वाईट वाटलें. तुला दुःख झालें आहे हें मला समजतें, व त्यापासून मला फार व्यथा होत आहे, हें तिला कळविल्याशिवाय त्याच्यानें रहावेना. तो सांत्वन करी तें ती लक्षपूर्वक ऐकून घेई. आणि पूर्वीपेक्षां अधिक प्रेमानें त्याच्याशीं वागे.

दिनार्वस याचें वर्तन राजकन्येस पूर्वीसारखें आवडेनासें

झालें. कारण रासेलस् यावरोवर त्याचें भाषण झाल्यापासून राजकन्येच्या भाषणापासून आपणास आनंद होतो व त्यामुळे आपलें मन तिच्याकडे लागतें तें न लागावें ह्मणून तो मुद्दाम तिजपासून दूरदूर वागूं लागला. तो पेक्युआ हिच्याशीं मात्र संभाषण करीत असे, व तीही अविचारानें त्याशीं मोकळेपणानें वागूं लागली. त्यामुळे नेकाया हिला फारच वाईट वाटलें. तिची मैत्रीण पेक्युआ हिच्या संगतीनें तिला जो आनंद होत असे तो दिवसेंदिवस कमी होत चालला. जी जवळ नसल्यामुळे सर्व जग नकोसें होऊन जीव जाईल तर वरें असें वाटत होतें, तिजपासून राजकन्या कांहीं तरी निमित्त करून दूर राहूं लागली; तथापि या गोष्टीचें तिचें तिलाच वाईट वाटे. तिजविषयीं पेक्युआ हिच्या मनांत जो मान असे तो तिळमात्र कमी झाला नव्हता. राजकन्येचा सहवास हेंच आपलें इहलोकीं सर्वांत मोठें सुख आहे असें पूर्वीं जसें तिला वाटत होतें तसेंच अजून वाटत होतें. दिनार्वस याजवरोवर फार वेळ गोष्टी सांगत वसल्याबद्दल मात्र नेकाया तिला बोलत असे; परंतु त्याच्या भाषणापासून किती आनंद होतो हें तिला माहीत होतें, त्यामुळे तिच्यानें त्याबद्दल दुसऱ्यास विशेष दोष लाववेना. आपणास तिची नावड होण्याचें कारण मत्सर आहे, असें तिचें तिलाच वाटूं लागलें. गर्व आणि समंजसपणा हे दोन्ही तिच्या मनांत एकमेकांस हटवूं लागले. आपलें मन अशा विकारास पात्र असावें याचें तिला आश्चर्य वाटलें. आणि तिचें मनच तिला दोष देऊं लागलें तें ऐकण्याची तिला लाज वाटे.

वर सांगितल्याप्रमाणें तिचें मन क्षुब्ध असतां तिनें एके

दिवशीं पूर्वेकडे पुष्कळ धूळ उडालेली पाहिली. लागलीच किल्ल्यांत सर्व लोकांचा गलबला झाला तेव्हां तिला कळले कीं आपणा प्रमरणेच लोकांसही दिसत आहे. इतक्यांत दिनार्वस ती बसली होती तेथें आला. तो ह्मणाला, नेकाया, तूं भिऊं नको. तुला येथें कांहीं भय नाही. आमची अंतःकरणे तुला माहीत असतील तर तुझी खात्री होईल कीं, आम्ही तुझे रक्षण करूं नाहींतर मरून तरी जाऊं. आम्हांजवळ फौज थोडी आहे असें नाही. आमच्या धैर्याची परीक्षा पुष्कळ वेळ झाली आहे. शत्रूंचें सैन्य पुष्कळ असलें तरी आमचें सैन्य त्यापेक्षां कवायतींत हुशार आहे, आणि माझ्या बापानें लढाया थोड्या मारिल्या आहेत असें नाही.

राजकन्या.—मजविषयीं आपण इतकी काळजी करितां याबद्दल मजवर आपले मोठे उपकार आहेत. शूराप्रमाणें मला धैर्य नाही हें खरें, तरी जें होणें असेल तें होईल असें ह्मणून मी स्वस्थ आहे. संकट आलें ह्मणजे प्रथमदर्शनीं वायकांस भय वाटतें, परंतु कांहीं वेळ विचार केल्यावर मी सर्व गोष्टी सोसण्यास तयार झालें आहे. शत्रूंचा पराभव करणें तुमचें कर्तव्य आहे, आणि तुमचा विजय होण्याकरितां ईश्वराची प्रार्थना करून काय होतें त्याची स्वस्थपणें वाट पहात बसणें हें आमचें काम आहे.

दिनार्वस आपलें काम करण्यास गेला. पुढें काय होतें या चिंतेनें राजकन्या स्तब्ध होती. इतक्यांत पेक्युआही तिच्याजवळ आली, आणि तिचे पाय घट्ट धरून मोठमोठ्यानें रडूं लागून ह्मणाली, बाईसाहेब, माझ्या सर्व आयुष्यांत आजचा प्रसंग मोठा भयंकर गुदरला. मला आरवांनीं धरून नेलें, तेव्हां मजसारखें तुम्हांस दुःख झालें नाही ए-

वद्वानेच मी समाधान मानीत असें. परंतु हाय हाय ! आज हपशी देशाच्या वादशाहाची कन्या ह्या वेवंद लुटारू लोकांच्या कचाटींत सांपडलेली असून राजपुत्रावर हे दुष्ट लोक हल्ला करीत आहेत हे पहाण्याचे माझ्या कपाळीं आले आहे. कोणता ग्रह प्रतिकूळ झाल्यामुळे आह्मी या किल्ल्यांत आलों कोण जाणे !

राजकन्या स्वस्थ अंतःकरण करून ल्हाणाली, पेक्युआ, थोड्या दिवसांपूर्वी हें ठिकाण तुला फारच आवडत होतें. तूं आनंदानें चोहोंकडे पाहून उल्हासानें भाषण करीत असस. लोकांशीं बोलण्यांत सर्वकाळ तुझे चित्त गुंतलेलें असे. त्यामुळे मजकडे देखील तुझे दुर्लक्ष होई. मला वाटतें हल्लीं तुला जें भय वाटत आहे तें मजकारितां किंवा राजपुत्रावर जें संकट आलें आहे त्याकारितां नव्हे, तर ज्या समागमापासून तुला सुख होतें तो नाहीसा होईल यामुळे आहे.

पेक्युआ.—बाईसाहेब, आपण जर आपल्या दासीवर अवकृपा केली तर तिला लज्जेनें खालीं तोंड घातलें पाहिजे. मग ती जशी पूर्वी यःकश्चित् होती तशी होईल. परंतु माझ्या अंतःकरणांत केवळ नेकाया हिजविषयीं सन्मानयुक्त जें प्रेम भरलें आहे तें कमी झालें असें ल्हाणण्यास काय कारण आहे ? माझ्या वर्तनांत कांहीं बदल झाला आहे असें मला तर वाटत नाही. इम्ल्याकू व ज्योतिषी यांजबरोबर आपण भाषण करूं लागलों ल्हाणजे जो तुलांस उल्हास होई, तो येथें आल्यावर कां कमी झाला ? येथें अनेक प्रकारचे चमत्कार दृष्टीस पडत नसल्यामुळे तुझीच सांगितलें होतें कीं, येथें प्रसंगानें ज्या लहान मोठ्या गोष्टी होतील त्या सर्वांपासून आपण कर्मणूक करून घेतली पाहिजे.

किंचित् राग कमी होऊन राजकन्या पुनः लणाली, पण तूं अमाल्फिस् याच्या मुलांशीं एवढा वेळ कां बोलत वसस ? तूं शहाणी आणि सद्गुणी असल्यामुळे द्वेषानें तुझ्या कोणी चुगल्या करणार नाहीं. तरी अमाल्फिस् याचें सभ्यपणाचें व समंजस भाषण, तसेंच इम्लाक् व ज्योतिषी यांचें उल्हास-युक्त व उपदेशपर भाषण, यांपेक्षां तुला या तरुण सरदारा-चेंच भाषण कां विशेष आवडत असे ?

पेक्कुभा.—वाईसाहेब, किल्यांतील इतर मंडळीपेक्षां दिनार्वस याजबरोबर मी अधिक वेळ भाषण करीत असें, असें मला वाटत नाहीं, परंतु तुम्ही हुकूम कराल तर आजपासून मी त्याच्या दृष्टीस देखील पडणार नाहीं. व असें झाल्याबद्दल मला वाईटही वाटणार नाहीं. परंतु (किंचित् हंसून) वाईसाहेब, या दासीवर रागावल्याशिवाय बोलावयास सांगाल तर खरेंच सांगतें कीं, राजपुत्र आणि इम्लाक् यांस वाटतें तसें मला दिनार्वस याच्या भाषणाचें विशेष आश्चर्य वाटत नाहीं. एकाद्या विषयावर अतिमनोवेधक संभाषण होत असतां मध्येंच त्याचें चित्त त्या विषयावरून उडून त्याची दृष्टि आपणाकडे जाऊं लागते. वाईसाहेबांचें अप्रतिम मनोहरत्व मला पूर्णपणें माहित आहे, तरी जो विफळ होईल हें त्याच्या मनांत देखील कदाचित् येत नसेल व मर्यादेनें उधारे त्यास आपल्या मनांत गाडून ठेविलें आहे तो त्याचा मनोरथ दिसूं लागला लणजे मला त्याची कधीं कधीं मोठी दया येते. तथापि आपणा स्त्रियांमध्ये जो स्वाभाविक गर्व आहे तो कोणत्याच स्त्रीच्या चित्तांतून नाहींसा व्हावयाचा नाहीं. तसेंच देवाच्या मूर्तीवर फुलें घालून पुढें धूप जाळितात, त्याप्रमाणें कोणी तिचें देव्हारें करूं लागल्यास त्याबद्दल

आपण कांहींच मनांत आणूं नये असैही तिला वाटणार नाही.

आपली आवडती पेक्युआ हिचें भ्रूषण राजकन्येस खरें वाटून पूर्वाप्रमाणें तिजवर तिचें प्रेम वसलें. परंतु आपणास तिनें फारच दोष लावून घेतला. आपल्या गैर समजावदल तिला फार वाईट वाटलें. पेक्युआ हिच्या सांगण्यावरून तिला जो आनंद झाला त्यामुळें ती आपल्याच अंतःकरणास दोष देऊं लागली. तिला मनापासून वाटूं लागलें कीं, आपला जासूद परत येईल तर बरें होईल. कारण तो आल्यावर आपण निघून जाऊं; म्हणजे येथें ज्या गोष्टी घडल्या आहेत त्या सर्वांचा आपणांस कदाचित् विसर पडेल.

भाग ६.

राजकन्येस खरें दुःख प्राप्त झालें.

नेकाया हिला असा संकटाचा प्रसंग कधींच माहित नव्हता; ती उगीच खालीं पहात वसली होती. पेक्युआ हिला काय उत्तर द्यावें हें तिला कळेंना. इतक्यांत शोकानें वेडी झालेली अशी झीलिया तेथें आली, ती हृदयभेदक अशा मोठ्या स्वरानें कांहीं वेळ रडून धाड्दिशीं जमिनीवर प्रेताप्रमाणें निश्चेष्ट पडली. पेक्युआ तिचें सांत्वन करण्यास धांवत गेली. परंतु नेकाया हिच्यानें जागेवरून हलवेना तेव्हां ती नुसती वर पाहूं लागली. भयानें तिची अगदीं गठडी वळून गेली. झीलिया हिला दुःखाचें कारण विचारण्यास तिला फारच भय वाटलें. नानाप्रकारच्या हजारों वाईट कल्पना तिच्या मनांत येऊं लागून रासेलस्व दिनार्वस

यांचें काय झालें आहे कोण जाणें याबद्दल ती फारच काळजींत पडली.

पेक्युआ हिच्या बोलण्यानें झीलिया किंचित् शुद्धीवर आली; तेव्हां ती दुःखानें पुनः ओरडून ल्हाणाली, नेकाया, अतिभयंकर वर्तमान तुला कळविण्याचें माझ्या नशिबीं आलें आहे; परंतु तुझे दुर्दैव माझ्यापेक्षां कमी आहे. तुझ्या भावास मिसर देशाच्या लोकांनीं कैद केलें, पण दिनार्वस अगदीं मरणोन्मुख झाला आहे. या वेळेस कदाचित् त्याचें प्राणोत्क्रमणही झालें असेल. त्याची जिवंतभेट घेण्याचेंही माझ्या कपाळीं नाहीं. मीं त्याला पाहिलें तेव्हां त्याच्या सर्वांगावर वार लागले होते. तो अगदीं बेशुद्ध होता. त्याच्या आणि तुझ्या भावाच्या पराक्रमानें किल्ल्याचें रक्षण झालें, परंतु आमच्या संरक्षणाकरितां त्याचा बळी पडला. शत्रूंचा पुष्कळ नाश झाला व ते पळून गेले. जमिनीवर लोटांगण घालून पुनः ल्हाणाली, मीं कां दुःख करावें ? परमेश्वरा, तूं कृपाळू आहेस. माझा बाप दुःखानें व्यापून गेला आहे तरी तो जिवंत आहे. प्रिय पुत्राचा बळी पडून त्यास विजय प्राप्त झाला आहे. ही हतभाग्य झीलिया हिजाशिवाय त्याचें सांत्वन करण्यास कोणी नाहीं. मी लौकर जाऊन त्याला पाहून त्याच्या दुःखाचा उपशम करण्यास यत्न करितें. पण विसरलें, मला येथें राहण्याविषयीं त्यानें हुकूम केला आहे. मी तो दुःखकारक देखावा पहाण्यास गेलें तर त्याला ठीक वाटणार नाहीं.

इतक्यांत इम्लाक् तेथें आला, त्यानें पुढें आलेली भयंकर बातमी खरी आहे ल्हाणून सांगितलें. त्यानें आणाशपथा घालून नेकाया हिला स्वस्थ असण्यास सांगितलें, परंतु ती

निराशेने चित्रासारखी स्तब्ध झाली. तिने इम्लाक् आणि पेक्युआ या दोघांसही उत्तर दिले नाही. शेवटीं झीलिया हिजकडे तिने पाहिले तेव्हां तिला कवटाळून धरून ढळ-ढळां रडूं लागली.

काहीं वेळाने स्वस्थ होऊन इम्लाक् काय सांगत होता तें ती लक्षपूर्वक ऐकूं लागली. तो ह्मणाला, शत्रूने हल्ला केला तेव्हां अमाल्फिस् मोठ्या धैर्याने त्यावर चालून गेला. शत्रूचे पुष्कळ लोक तटास शिड्या लावून किल्ल्यांत शिरले होते, परंतु काहीं वेळ निकराने चकमक झडल्यावर ते पळून गेले. दिनार्वस व रासेलस हे आपल्या स्वारांस बरोबर घेऊन त्यांचा पाठलाग करूं लागले; परंतु किल्ल्याखालच्या मैदानांत गेल्यावर शत्रु चवताळून मार्गे उलटले आणि जिवाची पर्वा न करतां लढूं लागले. आपले दोघे वीरही मोठ्या अप्रतिम धैर्याने लढले. परंतु शेवटीं दिनार्वस जखम लागल्याने वेशुद्ध होऊन घोड्यावरून खाली पडला; तेव्हां त्याच्या लोकांनी त्यास घेऊन रणांगणांतून पळ काढिला. त्याचवेळेस रासेलस शत्रूशीं लढत असतां त्याच्या भोंवतालीं शत्रूंचा गराडा पडला. त्यांनीं त्यास कैद करून चालविले. ब्राई, तुला दुःखांत समाधान मानण्यास मोठें कारण आहे. कारण तुझा भाऊ सुरक्षित आहे. मिसर देशचे लोक क्रूर नाहीत. ते लढाईत कैद केलेल्या मनुष्यांचे हाल करतील असें वाटत नाही.

राजकन्या ह्मणाली, भावाचें रक्षण केल्याबद्दल मी ईश्वराचे उपकार मानिते. परंतु तो बंदिवान आहे आणि झीलिया व तिचा बाप यांचे दुःख माझ्या डोळ्यांपुढे आहे तोंपर्यंत मला स्वस्थपणा येईल काय? आपण सज्जन

अमाल्फिस् याजकडे जाऊं. त्यास दुःखसागरांत एकटें असूं देणें योग्य, नाही.

भाग ७.

दुराचरणाची आवड टाकवितां येईल.

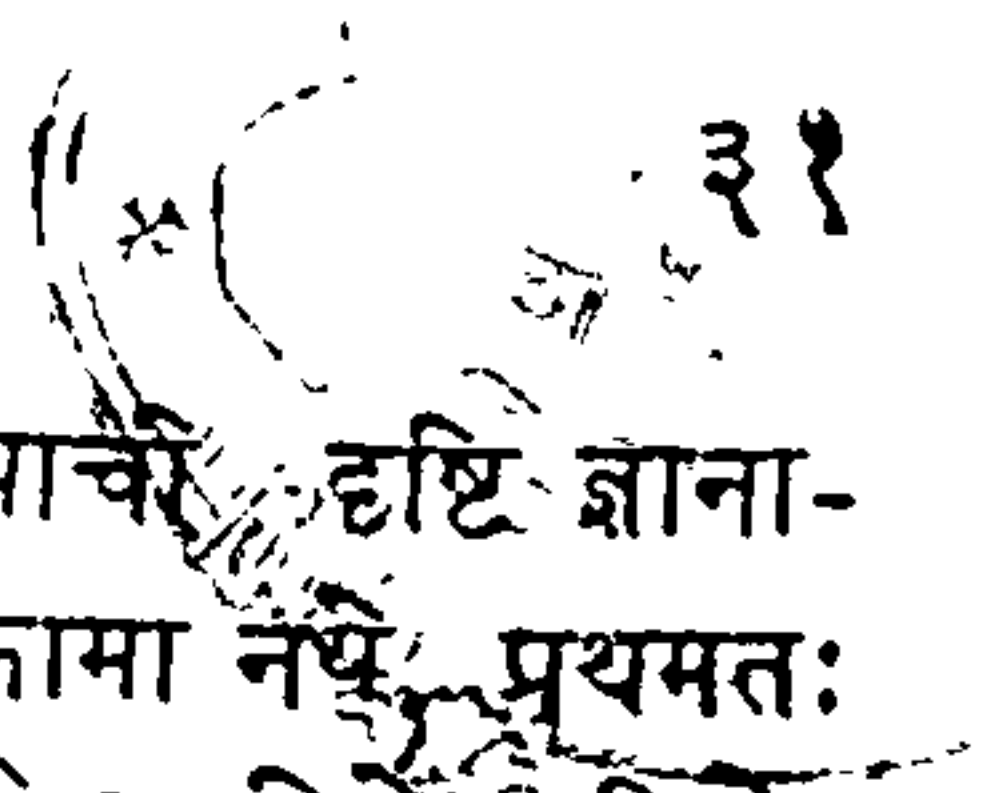
मागील भागांत सांगितल्याप्रमाणें विजयी पक्षाकडील लोक दुःखांत पडले असतां पराजित झालेले मिसर देशचे लोक घाबरून आपल्या देशाकडे गेले. रासेलस् मोठा धैर्यवान् व विद्वान् असल्यामुळे त्यास आपली अशी स्थिति झाल्याबद्दल खेद किंवा आश्चर्य वाटलें नाहीं. कारण लढाईत असें होणें स्वाभाविकच आहे हें त्यास माहीत होतें. शत्रु पळाल्यामुळे त्यास आनंद झाला, परंतु आपल्या पक्षाचा विजय झाला असून त्यापासून झालेला आनंद पाहण्यास आपण आपल्या मंडळीजवळ नाहीं, याबद्दल त्यास वाईट वाटलें. तरी दैवयोगानें आपणास जी स्थिति प्राप्त झाली ती भोगणें प्राप्त आहे असें मानून तो स्वस्थ राहिला. युद्धांत स्वतः गुंतलेला असल्यामुळे त्यास दिनार्वस याचें काय झालें हें माहीत नव्हतें; तथापि त्याजवर कांहीं तरी अरिष्ट आलें असावें असें त्यास वाटू लागलें. कारण त्यास वाटलें कीं, असें झालें नसतें तर तो आपल्या दृष्टीस पडल्याशिवाय राहिला नसता व लोकही पळाले नसते. पळून जाऊं नये म्हणून वाटेनें चालत असतां रासेलस याच्या भोंवतालीं चार स्वार चालत असत, व रात्रीसही त्याच्या तंबूभोंवतालीं खडा पाहरा असे; शत्रूंचें सैन्य मिसर देशाच्या खालच्या बाजूस आल्यावर त्यास जरा जास्त स्वतंत्रता मिळाली. सैन्यांतील कामदारांबरोबर बोलण्यास

त्यास परवानगी मिळाली, तेव्हां त्यांमध्ये केरो, शहरां अस-
तां जे याचे जिवलग मित्र झाले होते असे कित्येक तरुण
मनुष्य होते त्यांची व याची ओळख पटली. रासेलस् यास
पाहून त्यांस मोठा आनंद झाला. कारण त्यांच्या मंडळींतून
हा एकदम मध्येच उठून गेला व त्यांस यानें जो सदुपदेश
केला त्या दोन्ही गोष्टींची त्यांस आठवण देखील नव्हती.
त्यांची भेट झाल्यामुळे रासेलस् यास वरें वाटलें नाहीं. तो
हणाला, ज्या मंडळीमध्ये राहण्यानें आपली गैरसोय होते
व जिचा आपणास त्रास येतो, त्या मंडळीशीं आपण काय
करावें? या माझ्या तरुण मित्रांचें थडामस्करीचें वडवडणें
व अविचारयुक्त उल्हासीपणा हीं मला जगांतील अनेक
चमत्कार पाहण्यास आरंभ केला त्या वेळेसच आवडलीं
नाहींत. इतके दिवस त्यांचें वर्तन मला वाईट वाटत आहे व
त्यांच्या कर्मणुकींत कांहीं अर्थ नाहीं अशी माझी खात्री
झाली आहे तर मला आतां त्यांचे मंडळींत कसें वसवेल ?

त्यांनीं त्याचा सत्कार केला तरी वरील गोष्टी मनांत
आल्यामुळे हा त्यांशीं उदासीनपणानेंच बोलला; आणि
त्यांशीं बोलण्याचालण्याचा विशेष प्रसंग टाळूं लागला.
परंतु मनास दुःख झालें असतां ज्यास लोकांस सांगण्याची
संयय आहे, त्यास कोणी तरी बोलावयास पाहिजे, यामुळे
मनांत खिन्न होऊनही त्यास वाटलें कीं, आपणास बो-
लण्याचालण्यास कोणी तरी सोवती असणें अवश्य
आहे. या मंडळीशीं संगति करण्याचें त्यास वाईट
वाटत होतें, व यांचें भाषणही त्याला आवडत नव्हतें,
तरी एकटां वसल्यामुळे त्याच्या मनांत नानाप्रकारचे

विचार येजुं लागत, त्यामुळे त्यास त्यांच्या मंडळींत जाण्याचे भाग पडू लागले. ते नेहमीं चैनींत मौजा मारीत असत, व यथेच्छ आचरण करीत असत, तरी त्यांमध्ये ही कित्येकांच्या अंगीं अब्रूची चाड, खरेपणा, सुस्वभाव, इत्यादि गुण आहेत व ते यथेच्छ आचरणाने अगदीं त्रिघडले नाहीत असें त्यास कळून आले. हे गुण ज्यांच्या अंगीं दृष्टीस पडले त्यांची त्यास मोठी दया आली, व त्यास त्यांची योग्यता पहिल्यापेक्षा अधिक वाटू लागली आणि त्यास अनुभवाने असें कळले कीं, आरंभीं कडकपणाने बोलून शहाणपणाच्या गोष्टी सांगितल्या, तर त्यांचा कांहीं उपयोग होत नाही. याकरितां सौम्यपणाने सफळ होतील असे उपाय तो योजू लागला. त्यांचा उल्हासीपणा वाखाणून धैर्य आणि तापटपणा, स्वाभिमान व सद्गुणांचा गर्व, आणि सूड उगविणे व पोकळ डौल, औदार्य आणि उधळेपणा, ममता आणि लाड, यांमधील भेद जाणण्यास त्यानें त्यांस शिकविले. त्यांचे वेगळाले स्वभाव व वागणुकी पाहून त्यास असें कळून आले कीं, जे फार त्रिघडले असें मला वाटत आहे त्यांपैकीं चांगल्या मार्गास पुनः लागणार नाहीत असे फारच थोडे आहेत; व सोबत्यांच्या अपराधावरून बाकींच्याविषयीं आपला समज फार वाईट झाला आहे. तसें व त्यास असेंही कळून आले कीं, गुरूसारखा मोठेपणा दाखवून उपदेश केला असतां ते आपली टर उडवितात; परंतु तोच उपदेश स्नेहाच्या नात्यानें केला असतां ते मन लावून ऐकतात. त्यांच्या वर्तनामध्ये जें चांगलें दिसे त्याची तो वाखाणणी करी आणि ज्या त्यांच्या प्रतिष्ठित रीतीच्या कर्मणुकी असत त्यांमध्ये आपणही मिसळले. त्यामुळे त्यांच्या

वाईट वर्तनास यानें नांवे ठेविलीं, किंवा त्यांच्या दुराचरणाच्या कृत्यांत तो मिळाला नाही, तरी त्यांस राग येईनासा झाला. चित्त लावून काम करण्याची संवध नसल्यामुळे त्यांस शिकविण्याचें कठिण होतें. परंतु नवीन कांहीं गोष्ट असली ह्मणजे सर्वास आवडते त्यामुळे, कांहीं मौज करायाची आहे, असें ह्मणून रासेलस् यानें कांहीं शिकविलें ह्मणजे ते चित्त लावून ऐकत. ज्या कर्मणुकीच्या गोष्टी तो काढी त्या खुत्रीदार असत, त्यांमुळे पहिल्यानें ज्या गोष्टी केवळ लहरीनें ते ऐकत असत त्या चांगल्या आहेत अशी खात्री होऊन आस्थेनें ते ऐकू लागले. पुन्हा जे वाटेवर येणार नाहींत असें त्यास वाटत होतें, ते देखील सयुक्तिक गोष्टी ऐकून किंवा दुसऱ्यांकडे पाहून आपलें दुराचरण सोडू लागले. त्यामुळे आपोआप त्यांची सुधारणा होऊं लागली. पुष्कळांस चांगलें वाटतें त्याप्रमाणें वागावें असें त्यांस वाटू लागलें. सांप्रतची स्थिति प्राप्त झाली नसती तर आपल्या सोबत्यांच्या आचरणांत बदल झाली ती आपणास करितां आली नसती, हें मनांत येऊन रासेलस् यास सखेदानंद झाला. तो आपल्या मनांत ह्मणाला, केरो येथें असतांच मीं अशा रीतीनें हें काम कां केलें नाहीं? मीं तेथून निघाल्यापासून माझ्या सोबत्यांनीं जें दुराचरण केलें, त्याबद्दल मोच दोषी आहे असें मला वाटतें. मनुष्यास सदाचरणाच्या मार्गास ज्यास लावणें असेल यानें लक्षपूर्वक मनुष्याचें अंतःकरण जाणण्याचा अभ्यास केला पाहिजे. केवळ हृदयानें नव्हे, परंतु गैरसमजानें जो मनुष्य सन्मार्गापासून दूर झाला आहे त्याशीं ममतेनें वागलें पाहिजे. हळु हळु त्याच्या आंगां उत्साह आणिला पाहिजे. जो मनुष्य

पुष्कळ दिवस अज्ञानांधकारांत आहे, त्याची दृष्टि ज्ञानाच्या प्रचंड प्रकाशाने एकदम दिपवितां कामा नये. प्रथमतः ममतेने व उपकाराने त्याचे मन सत्याकडे वळविले पाहिजे. कधीं कधीं त्याच्या ह्मणण्याप्रमाणे केले पाहिजे. ज्या मनुष्याच्या हातून अपराध झाला नसतो तोच खरी गोष्ट सांगितली तर एकदम कबूल करितो. दया न दाखवितां एकदम अपराध पदरांत घातला तर पश्चात्ताप होऊन मनुष्य निराश होईल याकरितां असें करितां कामा नये. यापुढें मला कोणास उपदेश करणे झाल्यास मी मोठेपणाने निर्भर्त्सना करून कपाळास आंठ्या घालून वाईट मुद्देनें त्याकडे पाहणार नाहीं. आपल्या सदाचरणाच्या उदाहरणाने आणि ममतेनें लोकांस सज्ञान करण्याचा मी यत्न करीत.

भाग ८.

खेडेगांवच्या लोकांवर आलेल्या दोषांचें निवारण.

मिसर देशची फौज ज्या प्रांतांतून गेली त्या सर्व ठिकाणचे लोक आणि सैन्यांतील लोक यांमध्ये मोठा स्नेहभाव आहे, असें राजपुत्रास दिसून आले. कारण खेडेगांवचे लोक जी त्यांची संपत्ति, शेते, मळे, व मेंढरांचे कळप, गांवासून उत्पन्न झालेले पदार्थ ह्मणजे फळफळावळ व दूध, यांचा नजराणा सैन्यांतील लोकांस करीत. ते सैन्यांतील लोकांचें प्रेमभावाने आदरातिथ्य करीत; त्यांस उपयुक्त माहिती देत; आणि रानांतील कर्मणुकीच्या गोष्टी सांगून त्यांस रंजवीत. या शेतकऱ्यांतील पुष्कळांच्या अंगी कुशाग्र व खोल बुद्धि पाहून रासेलसू यास आश्चर्य वाटले. त्यांपैकीं

एका वृद्ध शेतकऱ्यास तो हणाला, नाईल नूदीच्या धव-
 धव्याजवळ जे शेतकरी राहतात, त्यांपेक्षां तुम्ही मला किती
 वेगळे दिसता! खेडेगांवांतील लोक साथे, भोळे, व
 संतुष्ट असतात, असे प्राचीनकाळापासून सर्व देशांतील
 लोक हणत आले, हणून त्यांस पाहण्याकरिता मी गेलों;
 परंतु तेथे माझी फार निराशा झाली. त्यांस आपल्या स्थि-
 तीचे फारच वाईट वाटते. श्रीमान् लोकांचा ते हेवा करि-
 तात. ते दांडगे व अशिक्षित असून त्यांस सर्वोपयोगी असें
 कांहींच करितां येत नाहीं. त्यांस दरवारच्या लोकांची चाल
 व रीत माहित नाहीं इतकेच नव्हे पण साधारण आल्यागे-
 ल्याचा आदरसत्कार कसा करावा, हेही त्यांस समजत नाहीं.
 तुमच्या ठिकाणीं सर्व प्रकार उलट आहे. कवींनीं वर्णन
 केले आहे ते यथार्थ आहे, अशी तुम्हां माझी खात्री केली.
 त्यांनीं वर्णिलेल्या खेडेगांवच्या लोकांचे सुख आणि शांति
 हीं पृथ्वींत सर्व ठिकाणीं नाहींत तरी कोठें कोठें आहेत
 हें पाहून मला आनंद होतो.

शेतकरी.— महाराज, मी लहानपणीं कांहीं दिवस तुम्ही
 सांगतां त्या सुपीक प्रदेशांत रहात होतो. आमच्या सा-
 धारण तरुणपणांतील उल्हासवृत्तीमुळे माझी भलतीच
 समजूत झाली असली तर नकळे; एरव्हीं मी तुम्हांस
 सांगतो कीं, तेथील शेतकरी आत्मांप्रमाणेंच हुशार
 असून लोकांचा आदरसत्कार करणारे आहेत इतकेच
 नव्हे, तर मला असे वाटते कीं, त्यांच्यामध्ये हे गुण आत्मां
 पेक्षां जास्त असावे. तेथील स्वच्छ हवा, हिरवीगार सुंदर
 वनशोभा, त्या उदकजैनीच्या कांठच्या झाडींत रहाणारे

नानाप्रकारचे पक्षी, इत्यादिक जीं ईश्वराच्या प्रभावाचीं व कृपेचीं चिन्हे, यांच्या योगाने त्यांचीं अंतःकरणे उदार आणि तुह्मी सांगतां त्या सर्व दोषांनीं रहित अतएव निर्मल ज्ञालीं आहेत. परंतु महाराज, शेतकऱ्यांवर मोठे लोक जुलूम करितात तो त्यांस असह्य वाटून ते कुरकुर करितात. तुमचा पोषाक व बोलणे चालणे यांवरून मला असे वाटते कीं, तुह्मी कोणीतरी मोठे सरदार आहां. तुमच्यासारखे लोक हे आपणावर जुलूम करणारे आहेत, असे शेतकऱ्यांस वाटते. कारण ते आले ह्मणजे शेतकऱ्यांनीं श्रमाने उत्पन्न केलेल्या वस्तु लुटणे किंवा मूर्खपणाने यथेच्छ हवे तसे वागणे, या गोष्टी केल्याशिवाय ते रहात नाहीत. त्यामुळे अर्थात् सरदारलोकांविषयीं शेतकऱ्यांच्या मनांत तिट्कार उत्पन्न होतो. शेतकऱ्यांच्या समजुती श्रीमंतांसारख्या कशा असतील? ह्यांच्या समजुती व रीतिभाती तुह्मांस समजून घेणे असेल तर श्रीमंतीमुळे आह्मीच कायते मोठे, असे जे तुह्मांस वाटते ते मनांतून काढून टाकून त्यांच्याप्रमाणे राहूं लाग्ता. असे केल्याने तुह्मांस कांहीं नफा होईल असे मी सांगत नाहीं, परंतु एवढेच ह्मणतो कीं, खेडेगांवांतील राहाणाऱ्या लोकांचे वर्णन कवींनीं जे केले आहे, ते कदाचित् अलंकारिक असले तरी केवळ कल्पित नाहीं, असे जे हल्लीं तुह्मांस वाटत आहे, त्याविषयीं तुमची खात्री होईल. आणि जर तुह्मी आह्मांसारखे गरीबीनें राहूं लागलां तर आह्मामध्ये निष्कपटपणा आणि साधेपणा हे गुण आहेत, ते तुमच्यासारख्यांनीं दुर्लक्ष करण्यासारखे आहेत असे नाहीं हे तुह्मांस कळून येईल. जो सैन्यांतील शिपाई आमच्या मालमत्तेस हात लावीत नाहीं, त्यावर आह्मी मम-

ता करावी हें योग्य आहे. त्याच्या चांगुलपणाबद्दल आह्मी कृतज्ञ होऊन त्यास लागेल तें देतो; त्याजवळ पैसा असला तरी आह्मांस वाईट वाटत नाही. कारण आमच्यापेक्षा जास्त श्रम करून त्यानें तो मिळविला असतो व त्याशिवाय आमचीं शेतें सुरक्षित राहावयाचीं नाहींत, हें आह्मी समजतो. याकरितां बड्यालोकांशीं दांडगेपणानें वागल्याबद्दल आह्मांस दोष देऊं नका. उलटा हा आमचा मोठा गुणच आहे असें लहलें तरी चालेल. जुलमी राज्यांतील सर्व लोक गुलाम आहेत हें खरें, तथापि जो मनुष्य आपला बहुतेक वेळ शेतांत घालवितो, मनुष्याशिवाय भोंवतालचे सर्व प्राणि स्वतंत्र आहेत असें ज्यास वाटतें, ज्यास राजांपासून कांहीं-एक फायदा होत नाही, केवळ त्यांच्या जुलुमानेंच ते आपले राजे आहेत असें ज्यास समजतें, अशा मनुष्यास बडे, श्रीमान्, सरदार, हे आपले शत्रुच आहेत, असें न वाटणें कठिण आहे. आणि तसें वाटून बाहेर न दाखवितां मनांतल्या मनांत ठेवणें त्यापेक्षांही कठिण आहे, व तसें करण्याचें त्यास कारणही नाही आपणापेक्षां जे मोठे आहेत त्यांकडे दुर्लक्ष करणें यांत कांहीं वाईटपणा आहे असें नाही. सैन्यांतील लोकांस कशाची गरज आहे तें पाहून आह्मी त्यांची तजवीज करितों. आमच्याजवळ असेल तें आह्मी त्यांस देतो, असें न केले तर आह्मी क्रूर खरे. ते आपल्या गरजेकरितां आह्मांशीं सलगीनें वागतात, याकरितां आह्मांसही त्यांच्याशीं एकीनें वागणें प्राप्त आहे. आह्मी आपल्या गोष्टी त्यांस सांगतो, आणि ते सांगतात तें आह्मी ऐकून घेतों, याप्रमाणें आह्मी परस्परांच्या उपयोगीं पडून परस्परांस संतुष्ट करितों. परंतु जेथें अशी स्थिति नाही. तेथें

एकाद्या मनुष्याचा किंवा लोकसमुदायाचा खरा स्वभाव तु-
ह्यांस कसा कळेल ?

भाग ९.

रासेलस् वंदिखान्यांत पडला.

कांहीं दिवसांनीं सर्व सैन्य एका मोठ्या विस्तीर्ण मै-
दानांत आले. त्या मैदानाभोंवतालीं लहान लहान टेंकड्या
असल्यामुळे ते फार सुन्दर दिसत होते. तेथें सैन्यांतील ज-
नावरांस पुष्कळ चारा होता. ओढ्यांस पाणी पुष्कळ होते.
आणि सावलीस झाडीही पुष्कळ होती. त्यांनीं तेथें कांहीं
दिवस मुक्काम केला. आणि ज्यांनीं कामगिरी वजाविली
होती त्यांस बक्षिसे व ज्यांनीं गुन्हे केले होते त्यांस शिक्षा
देऊन वरेच दिवस खाणेंपिणें वगैरे मौजा मारण्यांत घा-
तविले. या मिसर देशांतील सैन्याबरोबर आरब लोक आ-
ले होते, त्यांस केलेल्या मोहिमेपासून कांहीं फायदा झाला
नाहीं. यामुळे त्यांस वाटलें कीं, आपला वेळ व्यर्थ घालवून
उपयोग नाही. आपल्या पूर्वीच्या वहिवाटीप्रमाणें लहान
लहान टोळ्या करून हिकडे तिकडे लुटालूट करण्याकरितां
सैन्यास सोडून जाण्याचा त्यांनीं विचार केला. परंतु जा-
ण्यापूर्वी त्यांनीं लुटीचा व शत्रूकडील कैद केलेल्या माण-
सांचा विभाग मागितला. मिसर देशच्या लोकांनीं आणखी
कांहीं दिवस रहाण्यास त्यांस पुष्कळ आग्रह केला, तरी ते
ऐकेनात; तेव्हां त्यांचें ह्मणणें कबूल करणें भाग पडलें.
कैद केलेल्या माणसांपैकीं चांगलीं चांगलीं माणसें त्यांस
द्यावीं लागलीं इतकेंच नाही तर त्याशिवाय पुष्कळ मौल्य-
वान् पदार्थही त्यांस द्यावे लागले. त्यांनीं देतांना पुष्कळ

कुरकुर केली; परंतु नाहीं ल्हणून चालेना. अशक्त आणि आळशी मनुष्यांशीं प्रसंग पडला ल्हणजे बळकट व उद्योगी असतात त्यांचा असाच फायदा होतो.

लढाईतील कैद्यांची वांटणी झाली तेव्हां रासेलसू आरव लोकांचा मुख्य होता, त्याच्या वांटणीस आला. हा तरुण सुन्दर, व अनेक भाषा जाणणारा असल्यामुळे त्यालाही आपल्याला चांगलेंसे वक्षिस मिळालेंसे वाटलें. केरो शहरीं गुलामांचा बाजार असे तेथें नेऊन त्यास तो विकणार होता; परंतु आतांच तेथें चालविल्यास वाटेंत काय होईल कोण जाणे, असें वाटून दोन अत्यंत विश्वासू चाकर पाहण्यास ठेवून त्यास एका मोठ्या दुर्गम पर्वताच्या शिखरावरील किल्ल्यांत कोंडून ठेविलें, आणि पुढल्या महिन्यांत परत येईन असें सांगून तो निघून गेला. त्या दोन पहारेकऱ्यांपैकीं रोज एक असामी आळीपाळीनें डोंगराच्या खालीं जाई आणि आपणास व रासेलसू यास खावयास घेऊन येई. परंतु धन्यानें सांगितल्याप्रमाणें काहीं दिवसपर्यंत रासेलसू यापाशीं ते एक शब्दही बोलले नाहींत.

या वेळेस रासेलसू याचें सर्व तत्त्वज्ञान एकीकडे राहिलें. तो दिवसेंदिवस फार उतावीळ होऊं लागला. किल्ल्याकडे जात असतां वाटेंत, आणि तेथें गेल्यावर त्यानें फारच गढबड केली. तो पळून जाण्याचा यत्न करील असें दिसल्यावरून पाहारेकऱ्यास त्याजवर करडी नजर ठेवावी लगे. धनी परत आल्यावर आपले फार हाल होतील हें त्यास माहित होतें, तरी तो लौकर येईल तर बरें, असें त्यास वाटूं लागलें. एक महिना कसा जातो असें त्यास झालें. प्रतिबंधांत रहाणें हें सर्व दुःखामध्यें फारच वाईट दुःख असें त्यास

वाटे. एकादा स्नेही गांवाहून यावयाचा असला ह्यणजे त्याची जशी वाट पाहतात, त्याप्रमाणे एक महिना झाल्यावर तो मोठ्या उत्सुकतेने आपल्या धन्याची वाट पाहू लागला. सूर्य उगवल्यापासून मावळेपर्यंत तो बंदिखान्याच्या खिडकीत वसून आपला धनी येण्याच्या वाटेकडे पहात असे. खाण्यास सुद्धा मोठ्या जुलुमाने तेथून उठे. बरेच दिवस तो अशा स्थितीत होता. आपला धनी केव्हां येईल या एका गोष्टीत त्याचे मन गढून गेले होते, याशिवाय दुसरे त्यास कांहीं सुचत नसे. पुढे करावयाच्या गोष्टींविषयी निराशा झाल्यामुळे मार्ग केलेल्या गोष्टींविषयी विचार करण्याचे तो मनांत आणी, परंतु चित्त तिकडे वळेना. रात्रीस झोप तर नाहीशीच झाली. दिवसास चैन पडेना. तो पहारेकऱ्यांस कांहीं विचारी, परंतु ते उत्तर देत ना. शेवटी तो अगदीं पिसाळलेल्यासारखा झाला; तेव्हां त्यांस वाटले कीं, कदाचित् यापासून याच्या शरीरास इजा होईल. त्यामुळे त्यांनीं सांगितले कीं, पुष्कळ वेळां आमचा धनी सांगितल्यापेक्षां फार उशीराने येतो. कारण मोहिम चांगली साधल्याशिवाय तो यावयाचा नाही. कदाचित् त्यास यावयास पुष्कळ महिनेही लागतील. पण असें झाले तरी पाहण्यांत राहणें याशिवाय दुसरा तुझांस कोणत्याही प्रकारें त्रास होणार नाही.

भाग १०.

एकांतवासांत सुखानें राहण्याचे उपाय.

पहारेकऱ्यांचे बोलण्यानें राजपुत्राचे सांत्वन झाले नाही इतकेच नाही, त्यामुळे त्यास फारच दुःख झाले. त्याच्या बंदिखान्यांत सामान झटले तर एक हांतरी मात्र होती. तो त्या

हांतरीवर निराश पडला, तेव्हां अनेक दुःखकारक विचार त्याच्या मनांत येऊं लागले. तो ह्मणाला, ज्या गोष्टीला नेहमीं मी भीत होतो, व जी टाळण्याविषयीं नेहमीं मी यत्न करीत होतो, तीच येऊन गुदरली. केवळ एकलकोंडेपणा आणि आळस हीं टाकून देण्याकरितां मीं आनंदगुहेतून बाहेर येण्यास इतकीं दुःखें भोगिलीं, नाहींतर मला तसें करण्याचें काय कारण होतें ? परोपकार करून कीर्ति संपादावी ह्मणून सद्गुण आणि ज्ञान संपादण्यास श्रम केले त्यांचा आतां काय उपयोग ? आतां मीं आपले विचार कोणास कळवावे ? आतां माझ्या भाषणाची वाखाणणी करणार कोण ? आणि मला अधिक माहिती सांगणार कोण ? जर अतिलोभानें ह्या आरवाचा नाश झाला, तर मी येथे आहे हें कोणास कळणार आहे ? आणि पुष्कळ अंशीं असें होण्याचा संभव आहे. असें झालें असतां या भयंकर एकांतवासांत मला मरेपर्यंत रहावें लागेल. माझ्या दुःखाचें उपशमन कशानें होणार ? मजजवळ जे पहारेकरी आहेत, त्यांस माझे सांत्वन करण्याची इच्छा नाहीं, व असली तरी त्यांच्यानें तें होणारही नाहीं. येथे एकादें पुस्तक देखील नाहीं, यामुळे मला पूर्वीच्या विद्वानांचे विचार कळण्याचा मार्ग नाहीं, व लिहिण्याचें साधन जवळ नसल्यामुळे आपले विचार ग्रंथरूपानें लिहिण्यांत वेळ घालवून दुःखाचा उपशम करण्याचें देखील माझ्या हातीं नाहीं. बाह्य सामुग्री अनुकूल नसेल तर मनुष्य किती दुर्बल आहे ?

वर सांगितले यांशिवाय अणखी पुष्कळ विचार रासेलसू याच्या मनांत येऊं लागले. नेकाया हिजविषयीं त्याला मोठी काळजी लागली. इम्ल्याकू याचें सुंदर वक्तृत्व व ज्योतिष्याचें

शास्त्रीय विषयांवरील संभाषण यांपासून पूर्वी जें सुख त्यास होत असे, त्याची आठवण होऊन त्यास फार वाईट वाटलें. शिवाय त्यास वाटलें कीं, दिनार्वस शूर आहे तरी कदाचित् लढाईत पडला असेल व हा प्रसंग त्याजवर आपल्याकरितां आला नसेल कशावरून ? झीलिया ही तर दिवसरात्र त्याच्या मनांत घोळतच असे. पूर्वी ज्या ज्या वेळेस तिची गांठ पडली होती, त्या वेळेस ज्या ज्या गोष्टी झाल्या होत्या, त्या त्या सर्व त्यास डोळ्यांपुढें दिसत होत्या. तिचे हास्य, तिचे अश्रुपात, इत्यादिकांचें त्यास वारंवार स्मरण होई. तिच्याशीं पूर्वी केलेलें भाषण पुनःपुन्हा आपल्याशींच तो बोले. त्यामुळें त्यास फार दुःख होई; तरी तें आपण विसरूं याचीच त्यास भीति वाटे, ह्मणून तें तोंडपाठ करून टाकण्यास तो यत्न करी. त्यास वाटे कीं, विसरलों तर एवढें सुख राहिलें आहे तेंही नाहीसें होईल. कांहीं दिवसांनीं आपली कोणास आठवण देखील होणार नाही, असें मनांत येऊन त्यास पराकाष्ठेचें दुःख होई. आपली जागा आपल्या मित्रांस शोधून काढितां येणें कठिण आहे हें त्यास माहित होतें, तरी आपली हयगय केल्याबद्दल तो त्यांस दोष देई.

वर सांगितल्याप्रमाणें सुमारें पंधरा दिवस रासेलसु यानें दुःखांत घालविल्यावर प्राप्त झालेल्या स्थितींत राहणें भाग आहे, असें त्यास वाटूं लागलें. सृष्टीच्या चमत्कारांशिवाय कांहीं एक त्याच्या दृष्टीस पडत नसे. याकरितां तो त्यांच्या योगानेंच आपल्या मनास रंजवूं लागला. एके दिवशीं एक भयंकर वादळ झालें, तें तो लक्षपूर्वक पहात होता. वरच्यावर विजा चमकून एकदम क्षणभर उजेड पडून लागलीच अंधार पडणें, आकाशांत वरचेवर नवे नवे ढग

येणें, भोंवतालच्या पर्वतांचा त्या वेळेचा चमत्कारिक देखावा, वगैरे गोष्टी पहात असतां तो आपल्या सर्व चिंता विसरला. कांहीं दिवसांनीं एके रात्रीस स्वच्छ उत्तम चांदणें पडल्यामुळें दशदिशा फारच सुशोभित दिसत होत्या. या शोभेमुळें इतक्या दिवसांत त्यास प्रथमतःच कांहींसें बरें वाटलें. चांदण्याची शोभा पाहून त्याला जो आनंद झाला तो वर्णन करण्याकरितां त्यानें एक लहानसा कवितेचा चुटका रचिला. या कविता शीलिया हिला उद्देशून त्यानें केल्या. ही कविता घोकून तोंडपाठ करण्याकरितां त्यानें बरीच वेळ मेहनत केली; त्यामुळें बंदींत पडल्यापासून त्या दिवशीं त्यास बरीच झोंप लागली. दुसरे दिवशीं त्यानें वादळाचें वर्णन करून इम्लाक् यास उद्देशून कांहीं कविता केल्या. चंद्र नाहींसा झाला ह्मणजे तारे अधिक प्रकाशमान होतात; हें पाहून त्याविषयीं कांहीं कविता ज्योतिष्यास उद्देशून करण्याचा त्यानें वेत केला. दुसऱ्या रात्रीस चंद्रोदय होतांच तो मोठ्या आनंदानें खिडकींत गेला. त्या वेळेस शीलिया हिच्या गोष्टी पुनःपुन्हा त्याच्या मनांत येऊं लगल्या. पूर्व दिवशीं तिला उद्देशून केलेल्या कवितेंत त्यानें कांहीं बदल केली, व वनशोभेचें आणखी कांहीं वर्णन केलें. त्या दिवशीं त्यास बराच स्वस्थपणा वाटला, व झोंपही चांगली लागली.

कांहीं कविता त्यानें नेकाया हिलाही उद्देशून केल्या. हें कवितेचें काम आरंभिल्यापासून त्याच्या मनांत पुढील विचार कमी येऊं लागले. त्यामुळें वर्तमान स्थितींतही तो अधिक स्वस्थ राहूं लागला. कोणी आलें तर कळावें ह्मणून तो डोंगराच्या खिडीकडे पहाण्याकरितां खिडकींत

त्रसेनासा झाला, आणि घोड्याच्या पायांचे अवाज ऐकू-
यावे लणून धाऱ्याकडे कान देईनासा झाला. प्राप्त झा-
लेल्या नवीन शांतीवद्दल आणि मनाचा जय केल्यावद्दल
आपल्याच मनांत आपणास तो वाखाणू लागला. आणि
या आपल्या गुणावद्दल जो त्यास आनंद झाला, त्यामुळे
त्यास अधिक धीर आला.

भाग ११.

प्राप्त झालेल्या स्थितींत संतोष मानणें.

रासेलसू प्राप्त झालेल्या स्थितींत संतोष मानून घेऊं
लागला इतकेंच नव्हे, तर त्यास वाटलें आपली स्थिति
वाईट आहे असें लणण्यापेक्षां चांगली आहे असें लण-
ण्यास हरकत नाही. तो लणाला, मनुष्य किती अविचारी
आणि कृतघ्न आहे ! गुलामगिरी करून हलकेपणांत रहा-
ण्यापेक्षां हल्लीं ज्या स्थितींत मी आहे ती बरी नव्हे काय ?
अनेक प्रकारच्या मौजा माझ्या दृष्टीस पडत नाहीत, मला
मित्रत्वाचें सुख नाही, हें खरें आहे; तथापि मंडळीमध्ये
असलें लणजे अनेक वेळां अपमान होतो, लोक द्वेष व
हेवा करितात, ह्या सर्व गोष्टींच्या त्रासापासून मी दूर आहे.
माझ्या हातून कोणाचें बरें होण्याचा संभव नाही, तरी
मला कोणाचें वाईटही करितां येणार नाही, हें चांगलेंच
आहे. मी येथें राहिलों तर मला इष्टमित्रांचें हित करितां
यावयाचें नाही, तथापि मी यांतच समाधान मानितों कीं,
त्यांच्या संरक्षणाकरितां व स्वदेशाच्या सेवेकरितां मीं आ-
पली स्वतंत्रता गमाविली आहे. नेकाया हिच्या अंगीं शहा-
णपण असून ती मनाचीही खत्रीर आहे. तिला मदत क-

रण्यास आणि योग्य सह्यामसलत देण्यास जवळ मित्र नाही किंवा त्याच्या सांगण्याप्रमाणे वागण्यास तिच्या अंगी समंजसपणा नाही असेही नाही. इम्लाक् व ज्योतिषी हे तर माझी ओळख होण्यापूर्वीच पुष्कळ दिवस जगांत वागलेले आहेत. दिनार्वस शौर्याने लढत असतां पडला असेल किंवा आणखी विजय मिळविण्यांत गुंतला असेल. नीतीने वागून बापाच्या आज्ञेशिवाय झीलिया हिला मला वरतां आले नसते. तिला दुसऱ्याने वरलेली पाहाण्याच्या किंवा मजमुळे दुःखांत पडलेली पाहण्याच्या दुःखांतून मी सुटलों. खरोखर, माझ्या हातून दुराचरण होऊं नये ह्मणूनच मला ईश्वराने येथे आणिले. याबद्दल कृतज्ञ होऊन ईश्वराची मजवर मोठी कृपा आहे असे मानितों.

आह्मांस मठांत जो जोगी आढळला व जो आमचे बरोबर केरो शहरीं आला, तो स्वेच्छेने एकांतवासांत राहण्यास गेला होता, तरी तेथे त्यास चैन पडेना. मी तर जुलुमाने या स्थितींत पडलों आहे; व त्याच्या सारख्या माझ्या येथे सोयीही नाहीत, तरी मीं येथे राहण्याची संवय केली, असा विलक्षण भेद कां असावा ? कदाचित् असें असेल कीं, मनाचे अंगी चांचल्य आहे तोपर्यंत तें स्वस्थ राहणार नाही; किंवा जोपर्यंत कसें रहावे हें आपल्या स्वाधीन आहे तोपर्यंत एक स्थिति सतत कधींही आवडणार नाही, असेही असेल. जगांत मनुष्यांस योग्य स्थितींत ठेवण्याविषयी ईश्वर किती दयाळू आहे ? मनास मानेल तसें रहावे असें मनुष्याच्या स्वाधीन असतें तर तो लहरीप्रमाणे यथेच्छ वागून पश्चात्तापांत पडेल. यासाठीं ईश्वरेच्छेने

प्राप्त झालेल्या स्थितींत संतोषानें रहाण्याचा शहाण्यानें अभ्यास करावा. असें करणें हाच शूरांच्या आंगचा सद्गुण होय.

सृष्टिकर्त्यानें केलेले अत्यद्भुत चमत्कार भोवतालीं असून मनुष्यानें मी एकटा आहे असें मानणें किती वाईट आहे ? ग्रह, तारे आणि ज्याच्या योगानें या विशाल विश्वास प्रकाश आणि उष्णता प्राप्त होते, तो द्युमणि, हे सतत चिंतन करण्यासारखे आणि त्यांबद्दल ईश्वरापाशीं कृतज्ञ असण्यासारखे विषय आहेत. ज्याचा हात घाणेरज्या बंदिखान्यांत असणाऱ्या बंदिवानाचें व विजयी सैन्याचा नायक अशा वीराचें रक्षण करितो, ज्याच्या इच्छामात्रेकरून दोघांच्याही स्थितींचा क्षणांत विपर्यास होतो, व ज्याच्या साहाय्याशिवाय दोघांसही आपली स्थिति बदलतां किंवा कायम ठेवितां येणार नाहीं, असा परमेश्वर पालन करणारा असतां, आपणास कोणि मित्र नाहीं व आपलें रक्षण कोणीं करणार नाहीं, असें मनुष्यांस कसें ह्मणतां येईल ? संसारांतिल अनेक स्थितींपैकीं कोणती अधिक चांगली हें मला निश्चयानें कळत नाहीं; तरी असें वाटतें कीं, जशीं दुःखें सर्व स्थितींत आहेत तशीं सुखेंही आहेत. याकरितां परमेश्वराची मी एवढीच प्रार्थना करितों कीं, माझ्या हातून कोणतेही पातक व दुष्कृत्य घडूं देऊं नको. आणि सर्वस्वीं तूं ठेवशील तसें राहण्याचें मला सामर्थ्य दे. आंधळ्यानें मार्ग शोधून काढण्याचा यत्न करणें हें मूर्खपणाचें साहस नव्हे काय ? आपल्या मार्गदर्शकानें दाखविलेल्या वाटेनें आपल्या सामर्थ्याप्रमाणें नीट चालणें एवढेंच त्यास करितां येईल. वास्तविक विचार केला असतां नीतिसंबंधानें आपण सर्व आंधळे नाहीं काय ? मोठमोठ्या

साधूंग जें काय कळलें तें एवढेंच कीं, आत्मांस कांहीं कळत नाही. यासाठीं जो आपणास अत्यंत योग्य अशा स्थितींत ठेवितो इतकेंच नाही, तर संकटें व धोके आले असतां संरक्षण करून स्वस्थ करितो, अशा स्वर्गनायक मार्गदर्शकाच्या आज्ञेस सर्वात्मभावेकरून अनुसरावे हेंच आपणास योग्य नव्हे काय ?

भाग १२.

नेकाया हिला संकटापासून शिक्षण प्राप्त होतें.

रासेलस वंदिखान्यांत पडला असतां इकडे नेकाया ज्या किल्ल्यांत होती, तेथें अनेक गोष्टी घडल्या. इम्लाक्यास बरोबर घेऊन नेकाया अमाल्फिस जेथें होता तेथें गेली. तो कोंचावर वसून कांहीं मजकूर लिहित होता. त्याची शांत मुद्रा पाहून तिला आश्चर्य वाटलें. आणि कांपत कांपत जवळ जाऊन मोठ्या काळजीनें तिनें दिनार्वसाचें कसें आहे ह्मणून त्यास विचारिलें. अमाल्फिस ह्मणाला; बाई आतां दिनार्वस कोठला ? तो आपलें शौर्याचें काम उत्तम प्रकारें करित असतां पडला. तरुण वीरास योग्य अशा रीतीनें त्याचें प्रेत पुरण्याचा समारंभ लीकरच होणार आहे. इतक्यांत मी सैन्यास विजय प्राप्त झाल्याची खबर वादशहास लिहून पाठवितों.

नेकाया.— तत्त्वज्ञान, धैर्य अथवा ईश्वरभक्ति, यांचा एवढा प्रभाव आहे काय ? मोठे ज्ञानीदेखील ज्याच्या योगानें निराश झाले, व मोठ्या शूरांचीं अंतःकरणें देखील ज्याच्या योगानें खचून गेलीं, असा नाश झाला असतां स्वस्थपणा धरणें हें आपणास वरील गुणांपासून प्राप्त झालें काय ?

अमाल्फिस्.— वार्ड, तत्त्वज्ञान किंवा तर्कशक्ति यांच्या योगाने माझा पुत्रशोक कमी होईल असे नाही. जे समंजसपणाच्या गोष्टी सांगून किंवा कोटिक्रम करून दुःखाचा उपशम करण्यास इच्छितात, ते मनुष्याचे अंतःकरण जाणत नाहीत असे लहटले पाहिजे. जसजसा मी विचारं करितो तसतसे दिनार्वस याचे गुण माझ्या मनांत अधिकाधिक येऊं लागतात. यामुळे अधिक विचार केला कीं अधिक दुःख होते. आतां मला जगांत कशाचीही आशा राहिली नाही. आतां मला सुख कधीही प्राप्त होणें नाही. आतां दुःखकारक आयुष्य संपेपर्यंत आपले कर्तव्य करून स्वस्थपणे मरावे आणि कीर्ति मार्गें ठेवावी एवढेच काय तें माझ्या स्वाधीन आहे. हृदयांत शोक असला लक्षणजे मनुष्य रडून ओरडाओरड करितोच असा नेम नाही. तत्त्वज्ञानामध्ये जें काय सामर्थ्य आहे तें एवढेच कीं त्याच्या योगाने मनुष्य आपले दुःख बाहेर दाखवीत नाही, तरी त्याच्या योगाने हृदयाची जखम भरून येते असे नाही. त्यापेक्षां पाठीमागे उद्योग असून रिकामपणा नसला लक्षणजे कदाचित् कांहीं विसर पडेल. परंतु माझ्यासारख्यास त्याचाही कांहीं उपयोग नाही. माझ्या दुःखाचा कडेलोटच झाला आहे, तरी ईशसत्तेपुढें उपाय नाही असें मानून मी स्वस्थ राहतो; केवळ धन्याची चाकरी इमानाने केली पाहिजे याकरितां व झीलिया हिला क्लेश होतील लक्षण मी आपले दुःख बाहेर दाखवीत नाहीं.

असें बोलत असतां अमाल्फिस् याचा कण्ठ दाटून आला; तो पुन्हा लणाला, वर सांगितलेल्या कारणामुळेच मी आपला देह अद्याप कायम ठेविला आहे व त्या-

मुळेंच मी लोकांजवळ आपलें रडगाणें गात नाहीं. परंतु माझ्या हृदयांतिल शोकशंकु नाहींसा व्हावयाचा नाहीं. कितीही दिवस गेले व कितीही विचार केला तरी, तो अधिकाधिक तीक्ष्ण होतो.

वरील भाषण ऐकून राजकन्या किंचित् लज्जित होऊन परत गेली. अतिदुःखित होऊन ती आपल्या कोंचार जाऊन पडली आणि पेक्युआशिवाय सर्वास बाहेर जाण्यास सांगून तिच्याशीं वोलूं लागली. पेक्युआ, अमाल्फिस् यास दुःख झालें नसेल असें मला मूर्खपणानें वाटलें, हें माझ्या मनांतून कधीं जाणार नाहीं. तो खरा तत्त्वज्ञानी आहे. तो दुःखी आहे तरी आपल्या योग्यतेप्रमाणें वागून लोकांच्या संबंदानें आपलें कर्तव्य असेल तें करितो. दुःखानें त्याची प्रकृति क्षीण होत चालली आहे. त्यास जें दुःख झालें नसेल असें मला वाटलें, त्याच्या योगानें कदाचित् त्याचा शेवट देखील होईल. पण मी किती मूर्ख आहे ? ज्याच्या मरणाच्या दुःखाचा मला कधींही विसर पडावयाचा नाहीं, त्याला मी किती वाईट रीतीनें वागविलें ? गर्वा, आतां तूं कोठें गेलास ? दिनार्वस ह्याशीं माझे प्रथम संभाषण झालें तेव्हांच त्याच्या अंगीं निगर्वापणा, शांतता, औदार्य, व शौर्य, हे गुण मला दिसून आले नाहींत काय ? विद्वत्तेचा डौल व ताठा अगदीं नसून त्याच्या अंगीं उल्हास, चातुर्य, व ज्ञान, हे गुण किती होते ? प्रथमतः मी त्याला रंजवून आशा लाविली, आणि मजकडे त्याचें मन लागलें असें मला दिसलें, तेव्हां मला आनंद झाला; परंतु तेव्हांपासून मी गर्वानें त्यास आपला मोठेपणा दाखवूं लागलें. म्यां उदासीनता दाखविल्यामुळें

त्यासही फार वार्ड वाटलें. तो मला मोठा मान देई. तो माझ्या पाशांत पडला ह्मणून मी ते पाश अधिक बळकट करून पुष्कळ दिवस तसेच ठेवण्याची इच्छा करूं लागलें. जो मान त्यानें मला दिला, त्यास मी अपात्र होतें. तो मला त्यानें दिला नसता तरी, त्याच्या वक्तृत्वापासून मला आनंद झाला नसता काय ? व त्याच्या ज्ञानापासून मला उपदेशही प्राप्त झाला नसता काय ? त्याच्या सद्गुणांचें आश्चर्य मला कमी वाटलें असतें काय ? त्याविषयीं माझी पूज्यबुद्धि कमी झाली असती काय ? शक्ति कोणाच्याही अंगीं असली तरी भयंकरच आहे. परंतु स्त्रीच्या ठिकाणीं ती असणें तर फारच वार्ड आहे. दिनार्वस मला क्षमा कर. आतां माझे सर्व आयुष्य दुःखांत जाणार. हीच मला माझ्या अपराधाबद्दल शिक्षा होय.

नेकाया वरील शब्द बोलत आहे इतक्यांत झीलिया तेथें आली; तिनें सुतकाच्या वेळचा पोषाक केला होता, तिच्या तोंडावर बुरखा होता, व तिच्यासारखाच पोषाक केलेल्या दासी तिच्याबरोबर होत्या.

झीलिया.— भावाचें प्रेत पुरण्याचा समारंभ होत आहे तिकडे मी जात आहे. त्याच्या संबंधाचें हें शेवटचें कृत्य करणें माझ्या नशिबीं आलें आहे. अंतकाळीं शूरास जेथें नेऊन ठेवितात, तिकडे त्याचें प्रेत नेत आहेत. अशा दुःखकारक प्रसंगीं तुझी माझ्याबरोबर येणार नाही काय ? पृथ्वीवर काय चाललें आहे हें मेलेल्या मनुष्यास समजत असेल तर, त्यांच्या प्रेतास दिलेल्या सन्मानापासून त्याच्या आत्म्यास मोठा आनंद होईल. कारण तुझ्याठायीं त्याचें प्रेम होतें. जर तुझा भाऊ येथें असता तर

तो मजप्रमाणें मित्राकरितां फार रडला असता, आणि त्याच्या प्रेतास मान देण्याकरितां आला असता. नेकाया हिच्यानें एक शब्ददेखील बोलवेना; तिनें खुणेनें सुतकाचा पोषाक आणण्यास सांगितलें. नंतर तोंडावर बुरखा घेऊन कांहीं न बोलतां झीलिया हिच्यामागून ती चालूं लागली.

भाग १३.

दिनार्वसाचें प्रेत पुरण्याचा समारंभ.

उत्तम मौल्यवान् कापडाचा खंडा घालून दिनार्वसाचें प्रेत तिरडीवर घातलें. झाडाचीं पानें लावून तिरडी सुशोभित केली होती. त्याच्या हाताखालील सैन्यांतील मोठमोठाले कामदार प्रेत उचलण्यास लागले, बाकीचे सर्व मागून चालले. स्वार घोड्यावर बसून चालले, सर्वांनीं हत्यारें उलटीं धरलीं होतीं, वाद्यें शोकस्वरानें वाजत होतीं, मोठें दुःख झाल्यामुलें सर्वांचे चेहरे अगदीं उतरून गेले होते, सैन्यांतील लोकांच्या मागून अमाल्फिस् चालला; त्याच्यामागे झीलिया, नेकाया, व त्यांच्या दासी होत्या. सर्वांच्या पाठीमागे किल्ल्यांतील दुसरे लोक होते. दिनार्वसानें सर्वांची प्रीति संपादिली होती, त्यामुळें सर्वास मोठें दुःख झालें.

दोहों टेंकड्यांच्या मध्यभागीं एका नदीच्या कांठीं स्मशानभूमि होती तेथें येऊन पोहोचल्यावर तिरडी खालीं ठेविली, नंतर सर्व लोक एकेवाजून रांगेनें उभे राहिले. सर्वांच्या पुढें अमाल्फिस् होता. त्याच्या वाजूस सर्व स्त्रिया उभ्या राहिल्या. इतक्यांत एक वृद्ध धर्माध्यक्ष पुढें आला, आणि प्रेताजवळ उभा राहिला. हपशी देशांतील लोकांच्या चालीप्रमाणें त्यानें खालीं लिहिलेलें भाषण केलें.

“सैन्यांतील वीर आणि ज्या वीराचा प्रेतसंस्कार आपण आज करणार त्याचे मित्रहो, शोक करू नका. तुमच्या विलापाने तो जिवंत होणार नाही. स्त्रियांनी तुम्ही रडू नका, तुमच्या अश्रूंनी दिनार्वस परत येणार नाही. जे त्याच्या मरणाने दुःखी आहेत, त्या सर्वांनी त्याच्या कृत्यांची लोक स्तुति करितात तिकडे लक्ष द्यावे, आणि त्याच्या सद्गुणांचे अनुकरण करावे. तारुण्य, बुद्धिमत्ता, शौर्य, यांची काय अवस्था होते ती पहा. आयुष्य क्षणभंगुर आहे, याकरिता त्याप्रमाणे तुम्ही कीर्ति संपादन करा आणि विजयी होऊन देह ठेवा.

दिनार्वसा, तू थोडी वर्षे वांचलास परंतु त्यांचा त्वां फार चांगला उपयोग केला. लिबिया देशातील उष्ण प्रदेश, अर्बस्थानांतील डोंगराळ प्रदेश, मिसर देशातील सुपिक्र मैदाने, या सर्व ठिकाणी त्वां मोठमोठाले पराक्रम केले ते सर्वास माहित आहेत. विजयश्री तुझ्या तलवारीवर वसलेली असून तुझी दृष्टि दयेने परिपूर्ण असे. उतरण वाच्याप्रमाणे सर्वदा तुझे मन चंचल असे; तरी ते श्रमाने किंवा संकटाने कधीही थकले नाही, किंवा विजयाने गर्वित झाले नाही. तुझ्यापुढे हा प्रवाह वाहत आहे त्याप्रमाणे तुझे अंतःकरण स्वच्छ होते. रणांगणी तू वावटळीप्रमाणे भयंकर असस; तरी मित्रत्वाच्या प्रसंगी मंद वायूच्या शुळुक्रेप्रमाणे सुखावह असस. युद्धांतील सर्व कला व शांततेच्या वेळचे सर्व गुण तुझ्यामध्ये होते. तू पराजित केलेल्या शत्रूविषयी दयाळु, निश्चयाचा बळकट, बोलून चालून गोड, सत्कर्म आणि स्वदेशसेवा यांविषयी खत्रीर आणि तत्पर असा होतास. आपण जाऊन आह्मांस त्वां शोकसागरांत पाडिले

आणि तुजप्रमाणें आचरण करावें असें शिकविलें ! परंतु दिनार्वसा; तुझे अनुकरण कोणाच्यानें होणार आहे ? तारुण्यांतील उत्साह आणि वार्धक्यांतील पोक्तपणां एके ठिकाणीं कोठें सांपडणार आहेत ? सतत चिंतन करणाऱ्या योग्यासारखें ज्ञान, आणि निरंतर रणांगणीं पराक्रम करणाऱ्या वीरासारखें शौर्य, हीं दोन्ही तुझ्या उदार मनाशिवाय दुसरीकडे कोठें सांपडतील ? वीरहो, त्याप्रमाणें दुराचरणापासून दूर रहा. ऐन तारुण्याच्या भरांत असतां व मोठा उल्हासी असतां तो कधींही मोहाच्या स्वाधीन झाला नाहीं. त्यानें षड्द्विपु जिंकिले होते, हाच त्याचा सर्वांत मोठा पराक्रम होय. तो त्यांस आपल्या दात्रांत ठेवून जिंकिलेल्या शत्रूंप्रमाणें आपल्या कामास लावी, आणि त्यांच्या योगानें मोठमोठीं सत्कार्यें करी. कसेंही विघ्न आलें तरी तो भीत नसे. त्याचप्रमाणें या शेवटल्या प्रसंगीं पुढें होऊन त्यानें आपणाकरितां कीर्ति आणि आत्मांकरितां स्वतंत्रता संपादिली; आणि सर्व कृतज्ञ लोक वाखाणित असतां विजयश्रीचें आलिंगन करून देहत्याग केल्या. हपशी देशांतील कुमारिकाहो, त्याच्या तिरडीवर पुष्पवृष्टि करा; दास्य आणि अपमान यांपासून त्यानें तुमचें रक्षण केलें आहे. वीरहो, त्याजवर माळा घाला; त्यानें तुह्यांस रणांगणीं नेऊन विजयप्राप्ति करून दिली आहे. अमाल्फिस्, तुह्मी या वीरास शौर्य, उत्साह, सदाचरण, हे गुण शिकविले; तुमच्या सर्व आज्ञा पाळून यानें तुह्यांप्रमाणें आचरण केलें; तुह्मी त्याचे वडील आहां; सर्व सैन्याचें तुह्मी पित्याप्रमाणें रक्षण करितां; ईश्वरानें तुमच्या पुत्रास आयुष्य थोडें घातलें याबद्दल तुह्यांस दुःख होईल हें खरें आहे, तथापि त्याचे मोठाले पराक्रम आणि लोकोत्तर स-

दुष्ण हे मनांत आणून समाधान मानून घ्या. हीं तुमचीं दुसरीं मुलें त्या प्रिय वीराप्रमाणेंच पराक्रम करून तुलांस पितृभक्तीनें संतुष्ट करोत.”

हें भाषण होत असतां अमाल्फिस् याच्यानें गहिंवर आंवरून धरवेना. त्याच्या मुखावरून खळखळां अश्रुधारा वाहूं लागल्या. सैन्यांतील मोठमोठे अधिकारी त्वरेनें जवळ जाऊन पायां पडून शोक न करण्याविषयीं विनंति करूं लागले. दाकीच्या शिपायांस असें मर्यादेस्तव करितां येईना. त्यांनींही दिनार्वस याच्याकरतां शोकाच्या मोठाल्या आरोळ्या मारून आकाश पाताळ एकच करून टाकिलें, आणि मोठ्यांनीं ओरडून त्याच्या वापाची आह्मी इमानेंइतवारें नौकरी करूं असें सांगितलें.

शीलिया आणि नेकाया ह्या तर मनांतील दुःखानें स्तब्ध उभ्या राहिल्या होत्या. पुढें होऊन प्रेतावर फुलें उधळण्यास धर्माध्यक्षानें त्यांस खूण केली. त्या लटलट कांपत पुढें झाल्या. शीलिया मूर्च्छित झाल्यासारखी झाल्यामुळें तिला तिच्या दासीनें सांवरून धरिलें होतें. परंतु दिनार्वस याच्या नांवानें हें शेवटलें कृत्य असें समजून नेकाया मोठें धैर्य धरून गंभीरपणानें जवळ जाऊन प्रेताकडे पाहूं लागली. तेव्हां वर गुलाबाचीं फुलें घालीत असतां त्याच्या उरांत कांहीं धुगधुगरे राहिली आहे, असें तिला वाटूं लागलें. एक वेळ तिला वाटे कीं, मला वाटतें तें खरें आहे कीं काय कोण जाणें? एकदा वाटे आतां कसचा जीव? याप्रमाणें संशयांत पडल्यामुळें ती अगदीं जवळ गेली. तेव्हां त्यानें डोळे एकवार किलकिले केले असेंही तिला वाटलें. शेवटीं त्यानें श्वास टाकिला तेव्हां जिवंत

असल्यावदल तिची खात्रीच झाली. एकीकडे भयाने कांप-
त होती तरी हर्षवायु झाल्याप्रमाणे ओरडून ह्मणाली, 'रडूं
नका, या मोहऱ्यास वांचविण्याचा यत्न करा. लौकर उपा-
य केला तर तो अजून आपल्या मित्रांच्या व स्वदेशाच्या
उपयोगी पडेल. तो अजून जिवंत आहे. त्याला वांचवि-
ण्याचा उपाय करण्याची त्वरा करा.'

हे भाषण ऐकतांच सर्व लोक आनंदाने वेडे होऊन
भांबावून गेले. अमाल्फिस् यास असे वाटले की, या देखा-
व्याचे भय वाटून वेडी झाल्यामुळे नेकाया कांहीं तरी बड-
बडते आहे. कारण मोठमोठे चतुर वैद्य व इतर सर्व लोक
यांनी प्राण गेला ह्मणून सांगितले. तो आकाशाकडे दृष्टि
करून ह्मणाला, कृपाळू परमेश्वरा, या आशारूपविद्युल्लते-
च्या चमकण्याने माझी दृष्टि दिपवू नको. मला आतां यापेक्षां
खोल दुःखसागरांत बुडू देऊं नको.

भाग १४.

नेकाया हिचा अस्वस्थपणा.

जवळच्या लोकांनी उपाय केल्यामुळे दिनार्वस शुद्धीवर
आला तेव्हां तो नेकाया, झीलिया आणि अमाल्फिस् यां-
जकडे आश्चर्याने पाहू लागला. अमाल्फिस् यास आतां
मुलाच्या जीवित्वाविषयीं तिळमात्र संशय राहिला नाही.
पुत्रप्राप्तीने सद्वदित होऊन त्याने कृतज्ञतेने परमेश्वराची
प्रार्थना करून त्याचे उपकार मानिले; आणि मुलास
किल्ल्यांत घेऊन जाण्याविषयीं हुकूम दिला. थोडक्याच दि-
वसांनी त्याच्या जखमाही बऱ्या होत चालल्या.

बरील गोष्ट घडल्यावर नेकाया हिच्या मनांत अनेक

प्रकारचे कल्पनातरंग येऊं लागले, त्यामुळे ती अगदीं घोंटाळून गेली. तिला वाटे, दिनार्वस वरा होतांच आपणाकडे वारंवार येऊं लागेल. कारण हिनें मला जिवंत केले असें वाटून तो मजविषयीं कृतज्ञ होईल आणि त्यामुळे माझी भेट घेऊं नये असें त्याच्या मनांत असले तरी त्याच्यानें रहावणार नाहीं. तो आजपर्यंत अदवीनें दूरदूर वागे परंतु आतां आभार मानण्यास आला ह्मणजे अधिक सलगी करूं लागेल. परंतु तसें करणें तिला प्रशस्त वाटेना. कोणास तरी सल्ला मसलत विचारावी असें तिला वाटे, परंतु तिच्यानें कोणावर विश्वास ठेववेना. तिचा पूर्ण भरंवसा काय तो भावावर, परंतु तो तर या वेळेस जवळ नव्हता. पेक्युआ ही अंकित असल्यामुळे धनीण ह्मणेल त्यासच हो ह्मणणार. इम्लाक् याविषयीं तिला असेंच वाटे. ज्योतिषी यास तर लौकिकी ज्ञान मुळींच नव्हतें, यामुळे त्याचाही कांहीं उपयोग नव्हता. अमाल्फिस् आणि झीलिया यांस आपल्या मनांतील गोष्ट सांगण्याचें तिच्या मनांत नव्हतें. व त्यांस ठाऊक असती तरी त्यांपाशीं या संबधानें तिनें भाषण केलें नसतें. याप्रमाणें मन घोंटाळ्यांत पडले असतां, दिनार्वस यासच आपले अंतरंग कळवावें असा तिनें निश्चय केला. ती आपल्या मनांत ह्मणाली, 'तो मला पूर्वीपासून फार प्रिय झाला आहे. तो किती उत्तम मित्र होईल ? त्याच्यावर विश्वास ठेवण्यास कोणतीही हरकत नाहीं. प्रामाणिकपणा आणि चातुर्य यांनीं युक्त अशा त्याच्या उपदेशानें मला योग्य रीतीनें वागतां येईल.' याप्रमाणें काळजींत असल्यामुळे अनेक गोष्टी तिच्या मनांत आल्या आणि त्याचप्रमाणें पुढें होईल असें दिसूं लागलें.

दिनार्वस बरा झाल्याबरोबर आधीं तिला भेटण्यास गेला. त्याच्या मरणानें तिला किती दुःख झालें, व तिनें त्याचे किती गुण आठविले, हें झीलिया हिनें त्यास कळविलें होतें. तिनें कोणत्या रीतीनें त्यास जिवंत केले, आणि त्यामुळे तिला किती आनंद झाला, तें वापानें त्यास सांगितलें. ह्या सर्व गोष्टी अशा होतील असें तिला वाटत होतें. परंतु आपणाविषयीं लोकांस काय संशय येईल कोण-जाणे असें वाटल्यामुळे ती कोणाजवळ कांहीं बोलली नाहीं.

नेकाया वसली होती तेथें दिनार्वस आला, तेव्हां, प्रयत्नानें आपलें मन स्वस्थ करून त्याच्या वांचण्यानें किल्ल्यांतील लोक, अमाल्फिस् आणि झीलिया, यांस झालेल्या आनंदाविषयीं ती बोलूं लागली. नंतर धर्माध्यक्षानें जी त्याची स्तुति केली होती ती तिनें त्यास सांगितली. आणि अशी स्तुति होण्याचा चमत्कारिक विलक्षण प्रसंग आला, हें तुमचें भाग्यच होय असें ह्मणाली. नंतर आपल्या भावाची गोष्ट काढून ती ह्मणाली, अमाल्फिस् यांनीं मिसर देशच्या सैन्याविषयीं चौकशी केली, परंतु कांहीं उपयोग झाला नाहीं. वाहेरून ती स्वस्थपणानें बोलत आहे असें दिसे, परंतु झीलिया हिनें सांगितलें होतें त्यावरून ती अंतःकरणांत स्वस्थ असेल असें दिनार्वस यास वाटेना.

दिनार्वस.— नेकाया, जीवदान दिल्याबद्दल मी तुझे उपकार मानीन असें तुला वाटत असलें तर तें व्यर्थ आहे. मी मेलों असतो तर फार चांगलें झालें असतें. मीं आपलें कर्तव्य केले तें माझ्या वापास व सैन्यांतील सर्व लोकांस मान्य झालें. माझ्या बहिणीनें माझे फार गुण गाईले. नेकायादेखील मजकरितां किंचित् रडली असें ऐकतों. असें होईल हें म-

ला ठाऊक असतें तर मीं आणखी कशाची आशा केली नसती. आतां तुला मजविषयीं उदासीन पाहण्यास मी वांचलों आहे. नेकाया, ज्या मर्यादेनें तुजशीं वागलें पाहिजे, तिचें दिनार्वसानें उल्लंघन केलें असतें असें तुला वाटत असेल तर तुझी मोठी चूक आहे. मनोनिग्रह करण्यास मी कित्ती यत्न करितों हें तुला माझ्या आचरणावरून कळलें असतें. आतां माझे मन माझ्या स्वाधीन नाहीं, याबद्दल मला दोष न देतां त्वां मजवर दया करावी हेंच तुला उचित आहे.

नेकाया.— दिनार्वस, मी आजपासून तुजशीं मन मोकळें करून वागेन. पूर्वींपासून असें केलें नाहीं हा माझा अपराध आहे, असें मी कबूल करितें. तरी तसें करण्याचें कारण सांगतें तें ऐक. परंतु विनंति करून मी तुझ्याजवळ एवढेंच मागतें कीं, मी जी गुप्त गोष्ट आज तुला सांगणार आहे ती माझा भाऊ तुला भेटेपर्यंत कोणास सांगूं नको.

तिनें मागितलेलें अभिवचन दिनार्वस यानें दिल्यावर नेकाया सांगूं लागली,— “मी हपशी देशाच्या बादशाहाची कन्या. रासेलस हा त्याचा चौथा पुत्र. अनेक प्रकारचे चमत्कार पहाण्याच्या उत्सुकतेनें आणि सुस्त वसण्याच्या त्रासानें आली आनंदगुहेतून बाहेर पडलों. बाकीचें तुम्हांस माहितच आहे. तर खरोखर सांगा कीं, तुम्ही सांगाल तसें मीं ऐकावें काय ? आणि मी असें सांगतें कीं, तुम्ही सांगाल तें मी संतोषानें ऐकेन.”

नेकाया कोण आहे हें कळल्यामुळें दिनार्वस यास आश्चर्य वाटलेंच. परंतु त्यापेक्षां आपणावर तिचें प्रेम आहे हें ऐकून त्यास अधिक आश्चर्य वाटलें. कारण त्याची यास

मुळींच आशा नव्हती. तिच्या प्रेमाने मोठा आनंद झाल्यामुळे तो तिचे आभार मानण्याकरितां बोलणार इतक्यांत त्यास थांबवून ती पुनः बोलू लागली.

नेकाया.—दिनार्वस, मीं तुह्यांस आपले हृदय कळविले, हे तुह्मी आणि मी मनाच्या स्वाधीन होऊन वागावे याकरितां नव्हे. मी तुमच्या शहाणपणास किती मान देते, व तुमच्या सदाचरणाविषयी माझी किती खात्री आहे, हे या गोष्टीवरून सिद्ध होते. तुमच्या संगतीपासून मला सुख होते, तुमच्या समर्याद वर्तनामुळे मला भय वाटत नाही, आणि माझ्या मनाची मला खात्री आहे; यामुळे तुमचे व माझे मन अस्वस्थ असले, तरी वरील गोष्टींमुळे मी या मुग्ध आनंदांतच कित्येक दिवस राहणार होते. परंतु तुह्यांस भ्रांतींत ठेवणे हे मला योग्य नव्हे असे वाटून आणि हृदय सांगण्यास तुह्मी योग्य आहां असे वाटून मी ही गोष्ट केली. आपल्या मनांतिल गोष्ट सांगून पुढे कसे करावे याबद्दल तुह्यांसच सल्ला विचारून तुमची मदत मागत. माझ्या बुद्धीवरील मोहपटल काढून तुह्मी माझे साहाय्य करा. आपणा उभयतांच्या कुलामध्ये मोठे अंतर आहे; त्याकडे लक्ष देणे ही गैरसमजूत आहे खरी, परंतु ती हजारों वर्षांपासून चालत आलेली आहे. याकरितां आपल्या नावलौकिकास जपणाऱ्यांनी ती मानिली पाहिजे. सदाचरण हे सर्वांशीं आपल्या स्वाधीन आहे, परंतु कीर्ति लोक ह्मणतील त्यावर अवलंबून आहे. लोक ह्मटले ह्मणजे चालत आलेल्या गोष्टीच चांगल्या ह्मणतात.

भाग १५.

राजकन्येने ठेवलेल्या विश्वासास आपण पात्र आहो, असें दिनार्वस सिद्ध करून दाखवितो.

नेकाया हिचें भाषण ऐकून दिनार्वस यास सखेदाश्चर्य वाटलें. कांहीं वेळ स्तब्ध वसून मग तो बोलूं लागला, “राजकन्ये, चुकून अपराध झाला याबद्दल मला क्षमा मागण्याची गरज नाही. तुझीं मजवर विश्वास ठेविला, त्या बद्दल मी तुमचे उपकार मानितों. मी त्यास पात्र आहे किंवा नाही, हे तुझांस लौकरच कळेल. एवढें तुझ्या लक्षांत असूं दे कीं, कोणतीही गोष्ट करणें न करणें मनुष्याच्या स्वाधीन आहे, तथापि ती मनांत न आणणें हे त्याच्या स्वाधीन नाही. माझा मनोरथ कधीं नाहीसा होणार नाही, तथापि त्यां मजशीं निष्कपट वर्तन केलें त्यामुळें मला तो निरंतर गुप्त ठेवणें प्राप्त आहे.”

वर सांगितल्याप्रमाणें भाषण करून तो एकदम उठून गेला. नेकाया खिडकींत जाऊन बसली आणि आकाशाकडे दृष्टि लावून ह्मणाली, ‘सर्वसाक्षी परमेश्वरा, या संकटसमयीं माझे रक्षण कर. सर्व जन्मांतिल सुखावर या वेळेस मीं पाणी सोडिलें आहे; याबद्दल मला मोठें अवघड वाटतें. मला वाटतें तसें वर्तन दिनार्वस ठेविल अशी मला आशा आहे.

कांहीं वेळ गेल्यावर अमाल्फिस् नेकाया बसली होती तेथें आला, आणि तिला ह्मणाला, ‘वाई, मित्राचा शोध लावण्यास जाण्याचा निश्चय माझ्या मुलानें केला आहे. मित्र बंदींत आहे तोंपर्यंत आपण स्वस्थ बसणें हे आपल्या

धोरपणास व मित्रत्वास योग्य नाहीं; असें वाटल्यामुळे तो आतां येथें फार दिवस रहाणार नाहीं. त्यानें केत केला तो मला पसंत आहे; तरी त्यानें लागलींच जावें असें मला वाटत नाहीं. कारण त्याच्या जखमा अजून पुरत्या भरून आल्या नसून त्याची प्रकृतिही अद्याप दुरुस्त झाली नाहीं. न जाण्याविषयीं मीं त्यास समजून सांगितलें; रागेंही भरलों, तरी तो ऐकत नाहीं. तूं तरी माझ्याप्रमाणेंच सांगलणजे कदाचित् कांहीं दिवस राहिला तर राहिल. इतक्यांत झीलिया तेथें आली. तीही डोळ्यांत अश्रु आणून वापाप्रमाणेंच नेकाया हिला सांगूं लागली. या दोघांच्या भाषणानें नेकाया फारच घोंटाळून गेली, तरी त्यांची अशी योग्य विनंति तिच्यानें नाकवूल करवेना. तिनें दिनार्विस यास बोलावणें पाठविलें; आणि केलेल्या निश्चयाबद्दल वाप आणि बहीण यांसमक्ष त्याचे पुष्कळ आभार मानून प्रकृति चांगली दुरुस्त होईपर्यंत निघण्याचा वेत रहित करण्याविषयीं विनंति केली.

यापुढें पेक्युआ, इम्लाक, किंवा ज्योतिषी यांपैकीं कोणी जवळ असल्याशिवाय नेकाया दिनार्विसाची भेट घेईनाशी झाली. कांहीं तरी नवीन गोष्ट बोलावयास नसली हलणजे तिचे चित्त अगदीं उदास होई, याकरितां ती वरील तिघांपैकीं कोणाशीं तरी नेहमीं बोलत असे. त्यांच्या भाषणांत सर्वदा कांहीं तरी नवीन विषय निघत असून ते उल्हासयुक्त व उपदेशपर असे. तथापि दिवसेंदिवस वाढत चाललेला तिचा अस्वस्थपणा कमी होईना. ती आणि दिनार्विस या उभयतांनीं बलात्कारानें आपलीं मनें निग्रहांत ठेविलीं होतीं, त्यामुळे त्यांस एकमेकांची योग्यता विशेष

वाटू लागली; आणि आपला उद्देश कसा सिद्धीस जाईल असेही वाटू लागले.

राजकन्येचें चित्त अस्वस्थ आहे हें इम्लाक् यास पुष्कळ दिवस कळलें होतें. परंतु त्याच्या कारणाची त्यानें चौकशी केली नाही. त्याला वाटलें तिचें मन चपल असल्यामुळें तिला कांहीं तरी नवीन विषय पाहिजे. त्याच त्या वस्तु पाहून आणि त्याच त्या विषयावर पुनःपुन्हा वोलून ती कंटाळली आहे, याकरितां तिचें चित्त लागेल अशी नवीन कांहीं तरी गोष्ट काढण्याचा त्यानें वेत केला. दिनार्वसाचें प्रेत पुरण्याच्या वेळेस ज्या धर्माध्यक्षानें भाषण केले, त्याबरोबर संभाषण केल्यामुळें त्यास आनंद झाला होता. याकरितां त्यास राजकन्येकडे आणण्याकरितां त्यानें तिची परवानगी मागितली, तिला ही सूचना मान्य झाली. कारण त्या दिवशीं हिचेंही चित्त त्याच्या भाषणानें वेधून गेल्यामुळें त्याशीं भाषण करण्याचा प्रसंग येईल तर वरें होईल असें तिलाही वाटत होतें.

इम्लाक् याच्या सूचनेचें एल्फिनार यास आश्चर्य वाटलें. तो ह्मणाला, मी आज चाळीस वर्षे माझ्या धंद्यास लागणाऱ्या अभ्यासांत गुंतलों आहे. तरुण, रूपवान्, हीशी, चतुर, अशा स्त्रीस माझ्या भाषणापासून काय आनंद होणार? दुःखाचा प्रसंग गुदरला ह्मणजे मला बोलावण्यास जे येतात त्यांशिवाय जगांत माझा कोणाशींही संबंध नाही. मी आलीकडे पुष्कळ दिवस बड्या लोकांत वागलों नाहीं, तथापि कृपा करून उत्सुकतेनें मला भेटण्यास बोलावतां याकरितां मीही नाहीं ह्मणत नाहीं. तुम्ही ह्मणाल तेव्हां मी तुमच्याबरोबर येईन.

* धर्माध्यक्षाचें नांव.

भाग १६.

धर्माध्यक्षाच्या अधिकारापासून नफेतोटे.

राजकन्या पेक्युआ आणि ज्योतिषी हीं मोठ्या उत्सुकतेने इम्लाक् आणि धर्माध्यक्ष यांची वाट पहात होती. ते येतांच राजकन्येने उभे राहून एल्फिनार यास सलाम केला. त्यानेही भिकाऱ्यासारखा आर्जवीपणा न दाखवितां योग्य नम्रतेने तिला परत सलाम केला. लागलींच उभयतांचें संभाषण सुरू झालें. बोलतां बोलतां दिनार्वस जिवंत झाला, त्या आनंदकारक प्रसंगाची गोष्ट निघाली. त्या वेळेस, एल्फिनार यानें केलेल्या भाषणाची राजकन्येने फारच स्तुति केली.

एल्फिनार.— वाई, माझ्या भाषणापासून लोकांच्या मनावर जो कांहीं संस्कार झाला असेल तो माझ्या वक्तृत्वशक्तीपासून झाला असें आपण समजू नये. कित्येक वेळां माझे भाषण श्रोत्यांनीं फारच वाखाणिलें आहे, आणि मीही त्यांच्या वाखाणण्याकरितां रात्रंदिवस अभ्यास केला आहे, हें मी संकोच न धरितां कबुल करितों. तथापि त्या दिवशींचा विषयच असा होता कीं, त्याच्या योगानें श्रोत्यांचीं अंतःकरणें आपोआप तिकडे लागावीं. मोठ्या वक्त्याच्या भाषणानें ऐकणारांचीं मनें जितपत उचंबळतात त्यापेक्षां लोकांचीं मनें त्या दिवशीं स्वभावतःच अधिक विव्दळ झालीं होती. त्यांच्या अंतःकरणाची जी स्थिति झाली होती, तीच माझ्या अंतःकरणाची झाली आहे असें त्यांस वाटल्यामुळे त्यांस माझे भाषण विशेष पसंत पडलें असेल. राजदरबारीं किंवा मोठाल्या शहरीं वक्तृत्वशक्तीच्या योगानें शब्दकुसुमांची वृष्टि करून मनुष्यांचें मन खोळ्या गोष्टींकडे सुद्धां

वळवितां येतें. ज्या बड्या गृहस्थाची प्रशंसा करावयाची असेल, त्याच्या आंगीं जे गुण व पराक्रम नसतील तेसुद्धां वक्ता आपल्या वक्तृत्वशक्तीच्या योगानें आहेतसे दाखवून लोकांस त्याचें वर्णन करण्यास लावितो. हे बडे गृहस्थ श्रीमान् असल्यामुळे साधारण लोकांच्या दृष्टीस पडत नाहींत. बरोबरीच्या लोकांत त्याविषयीं मतभेद असतोच. त्यामुळे ही फसविण्याची युक्ति सहज चालवितां येऊन वक्त्याचा खोटसाळपणा बाहेर पडत नाहीं; परंतु या ठिकाणीं तसें नव्हतें. ज्याच्या आचरणाचा किता घ्यावा ह्मणून मी उपदेश करीत होतो, त्याचें आचरण व अंतःकरण सर्वास माहित होतें. अशा ठिकाणीं अलंकारिक भाषणानें लोकांस फसविण्याचा उपयोग नाहीं. शिवाय वक्तृत्वाविषयीं माझी कीर्ति असावी ही इच्छा पुष्कळ दिवसांपासून म्यां सोडून दिली आहे. आतां मला एवढेंच कर्तव्य आहे कीं, आपण अज्ञानी आहों तरी होईल तितकें सत्यास अनुसरावें, आणि जे आपले शिष्यवर्ग आहेत त्यांस हितोपदेश करून त्यांचें समाधान करण्यांत सर्वकाळ घालवावा.

राजकन्या.— सर्व कामांत हें काम फार श्रेष्ठ होय. साधु आणि विद्वान् यांस हेंच योग्य आहे. महाराज, आपलें काम इतर मनुष्यांच्या कामापेक्षां इतकें उत्तम आहे कीं, भूमंडळांतिल सर्व लोकांपेक्षां आपली स्थिति आह्मांस फारच चांगली वाटते. परमेश्वराची सेवा आणि मनुष्यांचें हित हीं याशिवाय दुसऱ्या कोणत्या धंद्यांत करितां येतील ?

एलिफनार.— माझा उद्योग सन्मान्य व रक्षणीय आहे खरा परंतु अशी कोणती स्थिति आहे कीं, जींत राहून

मनुष्यांस परमेश्वराचा प्रभाव व दयालुत्व यांकडे लक्ष लावून इतर मनुष्यांस सदुपदेश व साहाय्य करितां येणार नाही ? आमचा हाच मुख्य उद्योग आहे हे खरे, पण आह्मी तरी नेहमीं त्याप्रमाणें वागतों काय ? जर आह्मी आपलें कर्तव्य योग्य रीतीनें बजावले नाहीं, तर अनेक उद्योगधंदे असल्यामुळे ज्यांचें लक्ष पुष्कळ गोष्टींकडे लागलेलें असतें, अशा इतर मनुष्यांपेक्षां आह्मी किती अधिक अपराधी आहों ! आपणावर केवढें भयंकर जोखीम आहे, हे ठाऊक असून जर आह्मी आपल्या शिष्यवर्गांस सन्मार्गांस लावावयाचे उपाय योजिले नाहीत, किंवा भलभलतेच शास्त्रार्थ सांगून आणि पाहिजे तसें आचरण करून त्यांस दुर्मार्गांस लाविलें तर आह्मांस किती दुःख होईल ?

एल्फिनार कांहीं वेळ थांबून पुन्हां विलक्षण आवेशानें ह्मणाला, आणि असा कोणता गुरू आहे कीं, त्याच्या आंगीं कोणताही दुर्गुण नाही ? तथापि मी इतकें सांगतों कीं, आह्मांमध्ये दोष आहेत व आह्मी आपल्या कामांतही हयगय करितों, तरी आमची लोक फारच निंदा करितात; त्यामुळे आह्मांस अपराधापेक्षां फाजिल शिक्षा होते. मनुष्यांचें लक्ष दुसऱ्याच्या दोषांकडे नेहमींच असतें, तथापि आह्मांकडे त्यांची विशेष दृष्टि असते. त्यामुळे आमच्या आचरणांत अणुमात्र भेद दिसला, किंवा आह्मांमध्ये तिळप्राय व्यंग दिसलें, ह्मणजे लोक निष्ठुरपणें आमची फारच निंदा आणि उपहास करितात. पुष्कळ प्रसंगीं आह्मी दोषास पात्र असतो, व इतर मनुष्यांप्रमाणें आह्मांसही दोष देण्यास लोकांस अधिकार आहे; हे मी कबूल करितों. परंतु त्यांनीं सर्वांची सारखीच निंदा करावी, आमच्याच

डोक्यावरभात्र अपराधापेक्षां अधिक प्रहार होतो तो होऊं नये. पारलौकिक गोष्टींकडे आमचें चित्त लागलेलें असतें हें खरें आहे, तथापि इतर मनुष्यांप्रमाणेंच आह्मी जन्मास आलों आहों, त्यांच्याप्रमाणेंच आमच्या मनांत अनेक वासना व विकार उत्पन्न होतात, याचा त्यांनीं विचार करावा. धर्माध्यक्षाचा अधिकार प्राप्त झाला असतां जशी वागणूक ठेवावी लागते व त्या अधिकाराच्या संबंधानें जे प्रतिबंध स्वीकारावे लागतात, त्यांपासून मनोनिग्रह करण्यास अधिक सुलभ पडतें कीं काय, याविषयीं निश्चयात्मक सांगतां येत नाहीं. याकरितां सर्व जगाचें आचरण अन्याययुक्त आहे, किंवा आमच्या धंद्यांत तरी इतर धंद्यांपेक्षां विशेष सोय नाहीं, असें लहटलें पाहिजे.

इम्लाक्.— सर्व काळीं आणि सर्व देशांत तुमच्या धंद्यांतील लोकांपासून इतर लोक उपदेश घेतात व बहुत लोक त्यांची आज्ञा शिरसाबंध मानितात, एवढा तरी तुह्यांस अधिक फायदा आहे. सर्वांत मोठा लाभ लहटला लहणजे मानाचा तो तुह्यांस मिळतो. तुह्यांस मोठमोठे अधिकार आहेत. कारण लोकांच्या मनांवर तुमचें साम्राज्य आहे, मोठमोठ्या राज्यक्रांतीपासून घरगुती गोष्टीपर्यंत सर्व कामांत तुमचा हात आहेच. तुह्यांस एवढाले अधिकार आहेत यामुळें लोक तुमचा मत्सर करितात त्याचें आश्चर्य कां वाटतें ? मनुष्यांस स्वभावतः दुसऱ्याचें वर्चस्व नको असतें. कोणासही अधिकार प्राप्त झाला लहणजे मनांत नसतांही त्यास मान देणें मनुष्यांस भाग पडतें. याकरितां तो कमी करण्याचा प्रसंग आणण्याविषयीं लोक उत्कंठित असतात.

एलिफनार.— तुह्यां आमचे जे अधिकार सांगितले तेच

आमचे भयंकर शत्रु आहेत. आह्लापैकीं पुष्कळ असामी लोकांनीं दिलेल्या मोठमोठ्या पदव्यांस भुलून जातात, व सत्ता आणि अधिकार यांपासून पुष्कळ खरे फायदे होतात असें त्यांस वाटू लागते, त्यामुळे त्यांस गर्व होतो. या गोष्टीमुळे धर्माध्यक्ष ह्मणजे गर्विष्ठ असावयाचाच असें निंदक लोक ह्मणतात. दुसरें, सात्विकपणा आणि सत्य यांच्या योगाने केवळ बुद्धिमान् मनुष्याचें मन वळवितां येतें, पण आह्लापैकीं कित्येकांस असें वाटते कीं, सर्व मनुष्यांनीं आपल्या आज्ञेत वागावें, याकरितां ते आपणाकडे लोकांचें लक्ष लागण्याकरितां भलतेच उपाय योजितात. मिजास-खोर लोकांनीं मान द्यावा ह्मणून ते डामडौल व ऐषआ-राम करूं लागतात. अडाणी, भित्रे, अशक्त, यांनीं आपणास भजावें ह्मणून ते धर्माच्या नांवानें नानाप्रकारचीं थो-तांडें करून लोकांचे मनांत भीति उत्पन्न करितात. मह-त्वाकांक्षेमुळे आर्ह्यां अशा चुका करीत आलों आहों. सेनाप-तीची तलवार, अथवा राजकारस्थानी पुरुषाच्या मसलती, या-पेक्षां या आमच्या चुकांनीं लोकांचें फार नुकसान केलें आहे.

भाग १७.

धर्मवेडापासून होणारे अनर्थ.

एल्फिनार याच्या निष्कपटपणानें आनंदित होऊन नेकाया ह्मणाली, महाराज, मी सांगते कीं, तुमच्या धंद्यां-तील मनुष्यांपासून लोकांचें वाईट झालें असेल त्याबद्दल तुझांस वाईट वाटण्याचें कारण नाही. मी खात्रीनें सांगते कीं, दुसरे कित्येक आपणासारखे अत्यंत परोपकारी किंवा

सदाचरणी नसले तरी आपल्या समजुतीप्रमाणे आपलें काम बजावीत असतील.

एल्फिनार.—बाई, मला कित्येक असे आढळले आहेत कीं, ते मला मोठे पूज्य वाटतात. ते मोठ्या धैर्याने षड्द्विपु जिंकून सर्व काल आपलें कर्तव्य करण्यांत घालवितात. माझ्या धंद्यांतील लोकांत विलक्षण शौर्याचीं कित्येक उदाहरणे म्यां पाहिलीं आहेत. जेव्हां एखादे वेळेस फार भयंकर अशी पटकी किंवा सांत येते, तेव्हां सर्व लोक घाबरा जातात, रोग सांक्रमिक असल्यामुळे अगदीं जवळचे लोक लोयरेसुद्धां सोडून दूर जातात, सर्वास मरणाचे भय दृढ असते, अशा वेळेस हे लोक आपल्या शिष्यांस बसवून देऊन त्यांचें सांत्वन करण्यास धैर्याने त्यांजवळ जातात. कित्येक असे पाहिले आहेत कीं, धर्माकरितां ज्यांनीं आत्मनिवेदखील दिला आहे; परंतु येथें एक विशेष गोष्ट पाहिली पाहिजे ती ही कीं आपलें मत न सोडण्यांत अनुष्य दुराग्रही असतो, यामुळे मला वाटते कीं असे ल्यास वाटून त्याचें स्थापन करण्याकरितां यत्न करितो. प्रत्येक धर्माकरितां मरणारे लोक आहेतच. त्यांच्या भाविकपणाचें विशेष आश्चर्य वाटत नाही, परंतु त्यांचा छळ करणाऱ्यांच्या दुष्टपणाचामात्र फार तिटकारा येतो.

ज्योतिषी.— तुमच्या भाषणावरून केवळ तुमच्या स्वरेपणाविषयींच नाही, तर तुमच्या मार्मिकपणाविषयींही आमची खात्री झाली. याकरितां मीं तुम्हांस कांहीं विचारिलें तर त्याबद्दल तुम्ही माफी कराल असें मला वाटते. मी विचारितों तें हें कीं, तुम्हांस पसंत नाहीत, असे कांहीं ध-

र्मसंबंधी संस्कार हपशी देशाच्या कायद्यामुळे तुह्मांस स्वतः करून दुसऱ्यांकडून करवावे लागतात ते तुमच्या भक्तिमार्गास प्रतिकूल आणि मनास वोट आणणारे असे वाटत नाहीत काय ? तुमच्या शिष्यवर्गापैकीं कित्येक सुशिक्षित ह्यणविणारे, मनुष्यांनीं आपल्या कल्पनेनें काढिलेल्या अशा काहीं गोष्टीं-मुळे धर्माच्या खऱ्या तत्त्वांविषयीं देखील संशय घेतात; आणि अज्ञानी आहेत ते मोठे भक्तिमान् व धर्मवेडे असून ज्या भलभलत्या गोष्टी चालू असलेल्या प्रघातामुळे त्यांस सांगणें तुह्मांस भाग पडतें, त्या ते विलक्षण भक्तीनें अंधपरंपरेप्रमाणें करितात; हे पाहून तुह्मांस खेद होत नाही काय ?

एलिफनार.— तुह्मांस जसें वाटतें तसेंच मला वाटतें, परंतु तुह्मी ज्या गोष्टी वाईट ह्यणतां त्याच करितांना मला जेव्हां पहाल तेव्हां माझे बोलणें तुह्मांस खरें वाटणें कठिण. परंतु हे सर्वांशीं खरें आहे. मी खऱ्या निष्कलंक धर्मास पूज्य मानितों. व अशा धर्मात भलभलत्या गोष्टी शिराव्या याचें मला फार वाईट वाटतें. तथापि कित्येक संस्कार आवश्यक आहेत. ज्यांनीं हे संस्कार व्यर्थ ह्यणून लोकांकडून टाकविण्यास यत्न केला आहे, त्यांस असें दिसून आलें आहे कीं, हे सुटले असतां धर्माविषयीं पूज्यबुद्धि नाहीशी होऊन लोक कशासच मान देत नाहीत. धर्मवेडानें अज्ञानी लोकांची हीच स्थिति होते. परंतु तिचें रूप वेगळें असतें. चुकणें हे मनुष्यास स्वाभाविक आहे. स्वच्छंदी मनुष्य योग्य भक्ति एकीकडे ठेवून काहींतरी भलभलतेच संस्कार करूं लागावयाचाच. खरें तत्त्वज्ञान सोडून नानाप्रकारचीं तार्कीक मते काढावयाचाच. फार लांब जाणें नको, ज्या शास्त्राचा तुह्मीं पुष्कळ अ-

भ्यास केला आहे, त्यांतच याचें उदाहरण पहा. फार प्राचीन काळापासून ज्योतिषशास्त्राचे खरे सिद्धांत शिकण्याकडे कोणी विशेष लक्ष देत नाही, परंतु विलक्षण भ्रंतिमूलक जें मुहूर्तज्योतिष त्याचें लोकांत केवढें माहात्म्य माजलें आहे! आमच्या शिष्यांपैकीं ज्यांस आपण सुशिक्षित समजतां, व जे कित्येक संस्कारामुळे सर्वच धर्म खोटा ह्मणतात, त्यांचींही कांहीं असमंजस मते आहेतच. याकरितां ते एका प्रकारें धर्मवेडेच आहेत असें ह्मटलें पाहिजे. ह्मणूनच 'नास्तिकासारखा भोळा दुसरा कोणी नाही,' असें कोणीं ह्मटलें आहे तेंच खरें आहे.

नेकाया.— धर्माच्यायोगानेंच दुःखाचा उपशम होतो, शोकाचा नाश होतो, आणि चित्ताची अस्वस्थता मोडते. असें असून धर्माचा त्याग करील असा वेडा मनुष्य कोण आहे? धर्माचा आश्रय नसला तर आपण अगदीं निराश होऊं. केवळ ईश्वरभक्तीनें मनांतील दुष्टवासनांचा पराजय आणि दुःखाचा उपशम करितां येतो, या गोष्टी दुसऱ्या कोणत्या उपायानें होतील?

एल्फिनार.— धर्म हाच सर्वांचा खरा मित्र आहे, ही गोष्ट निर्विवाद आहे. तथापि मला एवढें सांगितलें पाहिजे कीं; या खऱ्या वचनामुळे पुष्कळ लोकांनीं मोठाल्या चुका केल्या आहेत. दुःखानें मन खिन्न झालें ह्मणजे धर्मवेडानें मनुष्याचा नाश होतो. एकवार निराश होऊन दुःखाकडेच मन लागलें ह्मणजे नानाप्रकारचे नाशकारक कल्पनातरंग येऊन त्याचा उत्साह अगदींच नष्ट होतो. सर्व गोष्टी त्यास खोऱ्या आभासरूप वाटूं लागतात. असें झालें ह्मणजे तो सुखाविषयीं निराश होतो इतकेंच नाही, तर

त्यास आपण सुखी असावे अशी इच्छाही होत नाही.

माझ्या धंद्याच्या योगाने मी या गोष्टीची पुष्कळ उदाहरणे पाहिली आहेत. वरील गोष्टीविषयी माझी इतकी खात्री झाली आहे की, कोणी दुःखी मजकडे आला, ह्मणजे मी त्यास रंकाचा राव करणारा, दुष्ट मनोविकारांचा नाश करणारा, महत्त्वाकांक्षेचा भंग झाल्यामुळे कष्टी झालेल्या किंवा प्रिय स्त्रीच्या विरहाने खिन्न झालेल्या अंतःकरणास समाधान व शांति देणारा अशा परमेश्वराच्या दयालुत्वावर भरंवसा ठेवून भलभलते विचार टाकून देण्यास सांगतो. एकांती वसल्याने किंवा त्याच त्याच गोष्टीकडे चित्त लागल्याने फारच वाईट परिणाम होतो; याकरितां तसे न करितां मंडळीत राहून कांहीं तरी उद्योगांत निमग्न असण्यास सांगतो. त्याच्या योगाने चित्तारोग नाहीसा होतो. सर्व मनोदुःखांत मोठे मनोदुःख ह्मणजे गुन्हा केला असतां मन आपणास खात असते ते होय. सदाचरणाने वागून परमेश्वराच्या कोपाचा उपशम करावा, एवढाच हे कमी करण्याचा उपाय आहे. परंतु दुराचार सोडून धर्मवेडांत शिरून सुस्त रहाणे हे, एक वाईट गोष्ट सोडून दुसरी धरणे आणि पश्चात्तापरूप प्रायश्चित्त न घेतां कृपालु परमेश्वराने दिलेल्या कालाचा अपव्यय करण्यासारखेच आहे.

भाग १८.

हपशी देशांत वंडाळी.

नेकाया हिला एल्फिनार याच्या उपदेशाचे आश्चर्य वाटले. आणि त्याने सांगितलेले सद्गुण धारण करण्याची आवश्यकता आहे अशी तिची खात्री झाली.

दिनार्वस याच्या जाण्याची वेळ येऊन पोहोचली. अनेक कारणांनी तोही जाण्याची त्वरा करुं लागला. आपली मोहीम सफल होईल की नाही याविषयी त्याची खात्री नव्हती तरी, किल्ल्यावर पुनः हल्ला झाला तर तयारी असावी याकरिता आपल्यावरोवर थोडेच निवडक स्वार घेऊन तो निघाला. तो गेल्यामुळे सर्व सैन्यास वाईट वाटले.

दिनार्वस गेल्यावर कांहीं दिवस राजकन्येने आपल्या बागणुकीविषयी विचार करण्यांत घालविले. हा विचार तिच्या मनास शांति देण्यासारखाच होता. तिने आपल्याच मनांत आपल्या धैर्याची तारीफ केली. ती लणाली, अंतःकरणास समाधान प्राप्त होईल हेच आपण निग्रह करून हाल सोसल्याचे फल होय. मंडळीच्या रोजच्या बोलण्याचालण्याचा वेळ खेरीज करून नेहमीं हेच विचार तिच्या मनांत घोळत असत. कांहीं दिवसांनी उत्तरोत्तर तिला अगदीं चैन पडेनासें झाले. आपला मनोनिग्रह कमी आहे असें तिला वाटेना. त्यामुळे तिला वाटले की, आपले पुढे काय होईल; आपल्या भावाचे काय झाले असेल; वगैरे शेकडों गोष्टींची काळजी लागल्यामुळे आपणास चैन पडत नाही. पण या थोडक्या दिवसांपूर्वी या गोष्टी तिच्या मनांत देखील आल्या नव्हत्या. एके दिवशीं सकाळीं ती चिंताक्रांत होऊन बसली असतां पेक्युआ तिच्याजवळ आली आणि लणाली, वाईसाहेब, हपशी देशाच्या दरवारीं पाठविलेला जासूद आला आहे, तो भेट घेण्याची परवानगी मागतो. हे वर्तमान ऐकतांच राजकन्या घाबरली. तिला वाटले, भावाशिवाय आपण हा किल्ला सोडून आनंदगुहेस कसे जावे ?

जासुदानें मुजरा करून राजपुत्राच्या नांवानें लिहिलेलीं सर्व पत्रें नेकाया हिच्या पुढें ठेविलीं. तीं तिनें आपल्या पलंगावर ठेवून जासुदास तिकडील हकीकत विचारली; त्यावरून तो सांगूं लागला.

जासूद.—हपशी देशाची राजधानी जें गोंदार शहर तेथें गेल्यावर मला असें दिसून आलें कीं, सर्व राजधानी-भर एकच धामधुम चालली आहे. तुमच्या पराक्रमी बापाचा दुसरा पुत्र सार्झा आणि तिसरा मेनास् यांनीं बापाच्या राज्यांत बंड केलें आहे. आणि तो वृद्ध बादशाहा आज आपल्या दरवारीं अटकेत पडल्यासारखाच आहे. या राजपुत्रांचा स्वभाव महत्त्वाकांक्षी आहे हे तुहांस माहित आहेच. राजपुत्र रासेलस् यानें जो मार्ग केला होता त्याच मार्गानें हे आनंदगुहेतून बाहेर पडलें त्यांनीं बरीच फौज जमवून आहारा प्रांतही आपल्या ताब्यांत घेतला आहे. त्यांनीं केलेलें बंड ऐकून बादशाहानें त्वरेनें फौज जमा करून त्यांवर चाल केली. आपल्या बरोबर येऊन स्वारांच्या पलटणीचे आधिपत्य स्वीकारून बरोबर असण्यास वडील मुलगा झैगिस् यास त्यानें हुकूम केला होता. बंडवाल्यांच्या टोळीशीं एक लहानशी झटापट झाली, तींत हा राजपुत्र दुर्दैवानें पडला, त्यामुळे बादशाहाचें मन शोकग्रस्त होऊन निराश झालें आहे. त्यामुळे सेनापतीजवळ कांहीं फौज ठेवून तो आपली चांगली फौज घेऊन आतां राजधानीस परत गेला आहे.

रासेलस् याचें पत्र बादशाहास पोहोचलें तेव्हां तो ढळढळां रडूं लागला आणि ह्मणाला, आनंदगुहेतून जाण्याबद्दल मी त्यास क्षमा करितों; परंतु जर त्यानें आपल्य

राजाची आणि बापाची आज्ञा मानिली असती, तर सार्झी आणि मेनासू ग्रामींनीं बाहेर पडण्याचा यत्न करण्याविषयीं मनांत देखील आणलें नसतें. कारण ही गोष्ट त्यांच्या धैर्याच्या आणि अकलेच्या बाहेर होती. रासेलसू याकडे जा, आणि माझा हुकूम सांग कीं, एकदम मजकडे निघून ये. बापाचें संरक्षण करून केलेल्या पातकाची निष्कृति कर. नेकाया हल्लीं आहे तेथेंच राहूं दे. परंतु आपण कोण आहां; हें कोण मही न सांगण्याविषयीं त्यांस बजावून सांग. या वेळेस असें करणें आवश्यक आहे. नाहींतर रासेलसू यास त्याचे बंडखोर भाऊ वाटेंत अडवूं लागतील. त्यास आणखी काय सांगावयाचें आहे तें, आणि त्याची मोकळीक करण्याविषयीं किल्लेदारास द्यावयाचा हुकूम, हीं तूं निघण्याच्या पूर्वीं तुजपाशीं देऊं.

बाईसाहेब, याप्रमाणें तुमच्या वडिलांचा हुकूम असून शिवाय हे कागद त्यांनीं दिले आहेत. तुमच्या चर्येवरून तुझांस या गोष्टीचें आश्चर्य वाटतें असें दिसतें; व ही गोष्ट आश्चर्य वाटण्यासारखीच आहे. राजपुत्रांनीं एकाएकीं बंड केलें आणि ज. ॥ युक्तीनें काम चालविलें आहे कीं, राजधानी आणि अरहदीवरील प्रांत यांतील दळणवळणच बंद करून टाकिले आहे. त्यांच्या रखवालदारापासून सुटून येण्यास मलाही पंचाईत पडली होती. तेव्हां त्यांची नजर चुकविण्याकरितां मला अनेक प्रकारचीं सांगें ध्यावीं लागलीं, पण सांगून तीं ऐकण्याचा तुझास त्रास देत नाहीं.

भाग १९.

पुढें चालू.

बापाची आणि त्याच्या राज्याची दुर्दशा ऐकून राज-
कन्येस फारच दुःख झालें. असें होण्यास आपणही कांहीं
अंशीं कारण असून आतां बादशहाचे उपयोगीं पडण्याचें
आपल्या आंगीं कांहीं सामर्थ्य नाही, असें मनांत येऊन
तिला फार वाईट वाटलें. तिला वाटलें या वेळेस आप-
णास कोणाचा आश्रय नाही. कारण रासेलसू दूर होता
इतकेच नाही, तर तो केव्हां येईल हें सुद्धां तिला कळना.
तिच्या इच्छेप्रमाणें दिनार्वस त्यास शोधावयास गेला होता.
आतां राजपुत्र सांपडेल कीं नाही याचा संशयच, परंतु
या प्रसंगीं दिनार्वस याची कांहीं मदत झाली असती ती
मात्र नाहीशी झाली. अशा संकटसमयीं अमाल्फिसू यास
तरी आपण काय सांगावें, हें तिला सुचेना. रासेलसू
याच्या नांवानें आलेला लखोटा फोडण्यास पेक्युआ हिनें
तिला सांगितलें; परंतु तिनें साफ सांगितलें कीं, मी असें
करणार नाही. ती ल्हाणाली, पेक्युआ, जी गोष्ट वाईट
आहे, ती करण्याचा हेतु चांगला असला तरी ती करणें
वाजवी नाही. दुसऱ्याच्या नांवानें लिहिलेला लखोटा फो-
डणें हें वेभरंवशाचें काम आहे. राजकीय कामाकरितां
असें करणें योग्य असेल तथापि खरेपणा आणि सभ्यपणा
यांस हें कधींही योग्य होणार नाही. बादशहानें रासेलसू
यास काय हुकूम दिला असेल हें मला कळत नाही. परंतु
मला त्याचा हुकूम काय आहे तो कळला आहे, तर त्या-
प्रमाणें मी वागेन.

नंतर तिने जासुदास सांगितलें कीं, अमाल्फिस् याकडे जा आणि त्यास बंडाविषयीं सर्व हकीकत सांगून आणखी जें काय सांगण्यासारखें असेल तें सांग; आणि त्यास असें वचन कीं, लढाईच्या भयंकर ठिकाणीं न जातां मी येथेंच झीलिया हिच्याजवळ सुरक्षित रहाते. बादशहानें रासेलस् यास आपल्या मदतीस येण्याविषयीं हुकूम केला आहे हेंही त्यास सांग.

हपशी देशांतील बंडरूप अग्नीच्या ज्वाळा चोहोंकडे त्वरेनें पसरल्या, ही गोष्ट अमाल्फिस् यानेंही पुष्कळ मनुष्यांपासून ऐकिली. वातमी न फुटण्याविषयीं मोठ्या सैन्यांत तजवीज करितात, व कांहीं दिवस लोक त्याप्रमाणें वागतात, परंतु जी गोष्ट बहुत लोकांनीं गुप्त ठेवावयाची आहे, व जी फोडण्यांत पुष्कळांचा नफा असतो ती गुप्त रहात नाहीं.

बादशहाकडून कांहींच हुकूम न आल्यामुळें आपण काय करावें, हें अमाल्फिस् यास कळेना; कारण राजा जुलमी असला ह्मणजे, हुकूमाशिवाय त्याची कामगिरीसुद्धां बजावण्याची सोय नसते. शिवाय त्यानें असें ऐकिलें होतें कीं, पुष्कळ स्वारांच्या टोळ्या मध्यें राहून त्यांनीं राजधानीचे मार्ग अडवून धरिले आहेत. राजपुत्रांचें सैन्य कि. ह्म्यावर हल्ला करण्यास आलें तर तेथें असलेल्या लोकांकडून त्याचा बचाव होण्यासारखा नव्हता. बादशहाच्या मदतीस जावें तर आपल्यामार्गे मिसरदेशांतील लोक कदाचित् किल्यावर हल्ला करतील, हें भय होतेंच. याकरितां दूर दृष्टीनें त्यानें असा विचार केला कीं, आपलें ठाणें न सोडतां काय होतें तें स्वस्थपणें पहात बसणें हेंच आपलें कर्तव्य होय.

वर सांगितल्याप्रमाणे अमाल्फिस् याने विचार केला, तरी दिवसेंदिवस त्यास फारच काळजी वाटू लागली. नेकाया तर अगदीच घाबरून गेली. राजपुत्रांचा अधिकाधिक जय होत चालला आहे, वादशहाच्या सैन्यांत व्यवस्था नाही, वगैरे एकामागून एक बातम्या येऊ लागल्या. इतक्या काळजींत एक गोष्ट मात्र त्यांस वर वाटण्यासारखी झाली; ती ही की, केरोशहरच्या नवीन सुभेदाराने अमाल्फिस् याकडे वकील पाठवून कळविले की, पूर्वीच्या अधिकाऱ्याच्या अमलांत तुमच्या मुलुखावर हल्ले झाले त्याबद्दल माफी असावी, हुकूम नसतां लढाई चालविल्याची बातमी ऐकतांच सुलतानाने पूर्वीच्या अधिकाऱ्यास शिक्षा करून त्याच्या जागी दुसऱ्याची योजना केली आहे. आणि त्यास असा हुकूम दिला आहे की, अमाल्फिस् याच्या मुलुखांत काय नाश झाला असेल तो भरून द्यावा; लोक कैद केले असतील ते सोडून द्यावे; आणि गुन्हेगारांस शिक्षा करावी. वकीलाने अमाल्फिस् यास असे कळविले की, ज्या मिसरदेशच्या लोकांनी व आरबांनी अविचाराने मागील अधिकाऱ्याच्या नादी लागून बंडाळी केली, त्यास शिक्षा करण्याविषयी झालेला सुलतानाचा हुकूम अमलांत आणण्याकरितां तुरुकस्वारांची एक मोठी टोळी पाठविलेली आहे. आपल्या मुलुखांतील कोणकोणत्या लोकांस कैद केले आहे, ते अमाल्फिस् याने वकीलास कळवून रासेलस् याविषयी विशेष काळजीने तपास करण्यास सांगितले.

य वकीलानेही सांगितले की, होईल तितकी मेहनत घेऊन शोध लावितां. यामुळे अमाल्फिस्, नेकाया,

आणि झीलिया, यांस आतां रासेलस् याचो लोकरच सु-
टका होईल, अशी पराकाष्ठेची आशा लागली.

भाग २०.

राजपुत्र खरे धैर्य दाखवितो.

रासेलस् यास वंदीत पडून पुष्कळ दिवस झाले होते. संसारांतील अनेक स्थितींची तुलना करून आणि परमेश्वरावर भरंवसा ठेवून शास्त्राभ्यासांत काळ घालविण्यांत किती समाधान आहे याचा विचार करून तो आपल्या स्थितीविषयी असंतोष न मानितां शांतपणें राहूं लागला होता. त्याजवर जे पहारेकरी होते ते धन्याच्या पूर्वीच्या हुकूमप्रमाणें त्यापाशीं पुनः एक शब्ददेखील बोलतनांसे झाले. परंतु त्यांच्या चेहऱ्यावरून ते घाबरून कावरेवावरे झाले आहेत असें रासेलस् यास वाटूं लागले. असें होण्याचें कारण त्यानें विचारिलें, परंतु त्यांनीं सांगितलें नाहीं.

एके दिवशीं असें झालें कीं, खाण्याची वेळ होऊन गेली तरी कोणी खाण्यास घेऊन येईना, त्यामुळें त्यास जरा भय वाटलें. रात्र झाली तरी कोणी आलें नाहीं, तेव्हां मात्र तो अगदींच घाबरून गेला. तो खिडकीकडे कान लावून ऐके, तरी रोजच्याप्रमाणें पहारेकऱ्यांचें कुजबुजणें ऐकूं येईना. त्यांच्या खोलींत उजेड दिसेना. त्यानें पुष्कळ हाका मारिल्या तरी कोणी ओ देईना. शेवटीं कोणाचीं पाउलें वाजलीं असें त्यास वाटलें म्हणून तो मोठमोठ्यांनीं हाका मारूं लागला. त्या वेळेस एक पहारेकरी त्यास दिसला. दुसरा पहारेकरी रोजच्याप्रमाणें खाण्याचे पदार्थ आणण्यास डोंगराच्या खालीं गेला होता तो

परत आला नाही, हणून त्यास पहावयास हा गेला होता तो परत आला. पण तो एकटा असल्यामुळे रासेलस् याजवळ येईना. कारण त्याला वाटलें कीं, कदाचित् सुटण्याकरितां हा आपणाशीं दांडगाई करील. राजपुत्रास रात्रीस शोप अगदीं लागली नाही. सकाळीं उठून पहातो तो हा प-हारेकरीही किल्यांतून दूर जातांना दिसला. त्यानें मोठ-मोठ्यांनीं ओरडून त्यास हाका मारिल्या, परंतु तो मार्गे न पहातां पुढें पळूं लागला. रासेलस् यास वाटलें कीं, काल गेलेला पहारेकरी परत आला नाही, हणून आपणास उपाशीं रहावें लागलें. आतां हा खाण्यास आणण्यासच गेला असेल, असें वाटल्यावरून त्याला जरा वरें वाटलें होतें; परंतु या दिवशींही पूर्वीप्रमाणें पुष्कळ वाट पाहिली तरी कोणी येईना, तेव्हां आपण या ओसाड जागीं खास उपाशीं मरतो असें मनांत येऊन तो भयानें घाबरून गेला. चोहोंकडे सर्व सुनें व ओसाड असून रात्र झाल्या-मुळे काळोख पडत चालला. विश्वांति प्राप्त होण्याचा मु-ळींच संभव दिसेना. असें झालें तेव्हां कोणास दया ये-ऊन आपली सुटका होईल ही आशाच राहिली नाही, आतां आपण खास मरतो असें त्यास वाटलें.

तुंबळ युद्ध चाललें असतां जिवावर उदार होऊन रासे-लस् त्यांत शिरला होता, त्या वेळेस मरणाचें त्यास कांहीं वाटत नसे; परंतु या एकांतस्थळीं कोणी जवळ नसून मृत्यु येतो असें वाटलें तेव्हां, त्याची स्थिति अगदीं वेगळ्या प्रकारची झाली. युद्धाप्रमाणें या वेळेस कीर्तीची आशा मुळींच नव्हती. अशा वेळेस मृत्यूचें भय जिकण्यास फार मोठें धैर्य पाहिजे. कोणास निरवानिरव करणें नाही, को-

णाचा निरोप घेणें नाहीं, अशा ठिकाणीं ज्यापेक्षां प्रिय कांहीं नाहीं, असा प्राण जाण्याची वेळ आली तरी स्वस्थ रहाणें यास फारच मोठें वैराग्य आंगीं असलें पाहिजे.

वर सांगितल्याप्रमाणें अस्वस्थ झाला तरी राजपुत्र मोठें धैर्य धरून परमेश्वराची इच्छा असेल त्याप्रमाणें होईल असें मनांत आणून स्वस्थपणें अशा एकांतवासांत येणाऱ्या मूख्यची वाट पहात बसला.

मन क्षुब्ध असलें ह्मणजे शोप येत नाहीं, तरी जें होणें असेल तें होईल असें ह्मणून स्वस्थपणा धरला तरी आपोआप येते. रासेलसू कांहीं वेळ स्वस्थपणें निजला होता. इतक्यांत एकाएकीं चमत्कारिक शब्द ऐकूं आल्यामुळें तो जागा झाला. उठून उभा रहाणार तोंच एकदम कोठडीचें दार उघडून हत्यारबंद तुर्की लोक आंत शिरले. त्यांमध्ये मुख्य अधिकारी होता त्यानें सांगितलें कीं, तुमची सुटका करण्याकरितां आह्मांस पाठविलें आहे. अ-माल्फिस् याच्या किल्ल्यांत तुह्मांस पोहोचविण्याचा आह्मांस हुकूम आहे.

नंतर त्यानें सांगितलें कीं, सुलतानास राग येऊन त्यानें कैद केलेल्या सर्व लोकांचा तपास लावण्यास आपल्या सैन्यास सांगितलें अ. तुमच्या पहारेकऱ्यांस पकडल्यामुळें तुमचा शोध लागू. पहिला पहारेकरी सांगेना, परंतु दुसऱ्यानें, भीतीनें ह्मणा किंवा दयेनें ह्मणा आह्मांस येथें आणिलें. या किल्ल्यांत येण्यास याशिवाय दुसरा मार्ग नव्हता.

भाग २१.

राजपुत्र किङ्ग्यांत परत येतो:

निराश झाल्यामुळे रासेलस् याच्या मनांतून पुढील स्थितीविषयीं सर्व कल्पना गेल्या होत्या, त्या सर्व पुनः एकामागून एक भराभर येऊं लागल्या. वंदींत पडल्यापासून राहिलेल्या सर्व गोष्टी आपण एकदम कराव्या असे त्यास वाटत आहे असे दिसे, तो एकामागून एक असे शेंकडों प्रश्न विचारूं लागला. परंतु जेव्हां त्या तुर्की लोकांनी त्याच्या भावांनीं केलेल्या वंडाची बातमी सांगितली, तेव्हां त्याचें सर्व लक्ष्य तिकडे लागलें.

वंडाच्या बातमीनें राजपुत्रास मोठें दुःख होऊन पश्चात्ताप झाला. भावांची सुटका कशी झाली व वापानें आपणास दोष लाविला असेल, हें त्यास कळलें नव्हतें, तरी आपला हेतु वाईट नसतांही आपण आज्ञाभंग करण्याचें उदाहरण दाखविलें हें वाईट केले, असा त्यानें आपणास दोष लाविला. केवळ मनास मानेल तेव्हां एक स्थिति टाकून दुसरींत जाणें हें अनर्थास कारण आहे, याविषयीं त्याची खात्री झाली. तसेंच प्राप्त झालेल्या स्थितींत संतुष्ट असणें हें प्रत्येक मनुष्यास आवश्यक आहे; हेंही त्यास कळून आलें. तो आपणाशीं झणाला, इतका शोध करून व्यर्थ झाला; वंदींत पडल्यानें फजीती होऊन हाल सोसावे लागले; झीलिया हिजविषयीं उत्पन्न झालेली प्रीति निष्फळ झाली; वापास त्रास देण्यास व त्याच्या राज्यांत वंडाळी होण्यास मी कारण झालों; इतकेंच नव्हे, तर अतिनीच असे गुन्हे करण्यास मीं आपल्या भावांस लाविलें; हीं सर्व माझ्या चंचल स्वभावाचीं फलें आहेत.

वरील विचार मनांत येऊन राजपुत्रानें वरोवरच्या लोकांस चालण्याची फार जलदी करण्यास सांगितल्यामुळे ते सर्व अमाल्फिस् याच्या किल्ल्याजवळ लौकर येऊन पोहोचले. तेथें आल्यावर राजपुत्रास भावांनीं केलेल्या बंडाची कच्ची हकीकत समजली. राजकन्येनें बादशहाकडून आलेले पत्र त्यास दिलें, आणि दिनार्थस यानें त्याच्या मित्रत्वास्तव किती श्रम केले ते सांगून त्याच्या उद्योगामुळे तुमची सुटका झाली कीं काय असें विचारिलें. दिनार्थसाचा उद्योग ऐकून राजपुत्राच्या मनांत त्याविषयीं मोठें प्रेम आणि कृतज्ञता उत्पन्न झाली, आणि तो भेटला नाहीं त्यामुळे त्यास फार वाईट वाटलें. यानें बादशहाचें पत्र वाचिलें तेव्हां त्यावरून त्याची हल्लीं काय स्थिति आहे तें कळलें. आनंदगुहेतून बाहेर पडल्याबद्दल थोडा दोष देऊन बादशहानें मुलास असें लिहिलें होतें कीं, मला साहाय्य करण्यास येऊन सर्व सैन्य आपल्या ताब्यांत घेऊन त्यां राज्यपद स्वीकारावें. शेवटीं असें लिहिलें होतें कीं, 'मी आतां ह्यातारा झालों, आतां युद्धांत शिरून माझ्यानें वीरगर्जना होत नाहीं; तसेंच न्यायासनावर वसून माझ्यानें वरोवर न्याय होत नाहीं; येथें येऊन बापानें मस्तकीं ठेवलेला मुकुट धारण कर; बंडखोर भावांस जिंकून त्यांस शिक्षा कर; कारण ममतेनें अपराधांकडे कानाडोळा करून मी त्यांस कदाचित् सोडून देईन; नेकाया हिला शूर अमाल्फिस् यापाशीं राहूंदे, तो मोठा सदाचरणी असून यानें मोठमोठीं कामें केलीं आहेत, हें माझ्या लक्षांत आहे; आणि त्याप्रमाणें सरहद्दीवर तो असल्यामुळे मोठा फायदा आहे, नाहींतर मीं त्याला यामागेच मोठी जागा

दिली असती. तो मोठा विश्वासू आहे यांत संशय नाही. तरी तूं व तुझी वहीण हीं दोघें कोण आहां, हें त्यांस समजूं देऊं नको. विश्वासघात करून तो तुला सार्शा याच्या स्वाधीन करणार नाही हें खरें आहे, तथापि हपशीदेशाच्या बादशहाचा पुत्र व कन्या यांचें संरक्षण केलें, असें प्रसिद्ध झालें तर त्यास मोठेंच वक्षीस दिलें पाहिजे. व अशा वक्षिसाविषयीं त्याचा हक्क उत्पन्न करणें हें सोईचें नाही.

हें पत्र वाचून रासेलसू याच्या मनाची स्थिति विलक्षण झाली. बापांविषयीं त्याच्या मनांत पूज्यवृद्धि उत्पन्न होऊन पुनरपि त्याच्या आज्ञेवाहेर चालावयाचें नाही, असा त्यानें निश्चय केला. तथापि वडालि भावांचा हक्क असतां आपण गादीवर बसण्याचा विचार त्यास अगदीं वाईट वाटला. त्यांस शिक्षा करण्याची गोष्ट मनांत आणून तर त्याच्या आंगावर शहारेच आले. बादशहानें ज्या मनुष्याचा विश्वासूपणा कबूल केला, आणि ज्याच्या शौर्याची वाखाणणी केली, त्या मनुष्याशीं सावधपणें वागून त्याचा उपकार उघडरीतीनें न मानणें या गोष्टीचा त्याच्या उदार मनास तिटकारा आला. नंतर अमालिफसू यास बादशहानें पाठविलेला हुकूम राजपुत्रानें वाचून दाखविला. त्यांत असें लिहिलें होतें कीं, रासेलसू आणि नेकाया हीं बादशहाच्या कृपेंतील एका उमरावाचीं मुलें आहेत; रासेलसू यास एकदम दरवारीं निघून येण्याचा हुकूम करावा; नेकाया हिनें तुझांपाशीं रहावें, तुझीं तिचें चांगलें संगोपन करावें.

राजपुत्रानें, काय करावें याविषयीं आपणाशीं कांहीं वेळ विचार करून ठरविलें कीं, बापाचा हुकूम असला तरी आपणास योग्य दिसेल तसें वागण्यास हरकत

नाहीं. वापाविषयीं त्याची पूज्यबुद्धि होती, तरी त्याने सांगितल्याप्रमाणे, अमाल्फिस् याशीं कृतघ्नपणाने त्याच्याने वागवेना. तो त्यापाशीं गेला आणि वादशहाचा हुकूम हातांत देऊन ह्मणाला, 'अमाल्फिस् साहेब, मला आतां गेलें पाहिजे. मजवर आपले किती उपकार आहेत ते शब्दांनीं वर्णन करितां येत नाहींत. तुम्ही आश्रय देऊन आमचे रक्षण केले एवढेच नाही, पण आम्हांवर प्रीति करून आम्हांस पुष्कळ गोष्टी शिकविल्या. तुमचे साहाय्य मिळाले नसते तर मी आज वादशहाच्या उपयोगीं पडण्यास योग्य झालों नसतो. आंगीं शक्ति असल्यामुळे अविचाराने कांहीं तरी भलतेच केले असते; नाही तर अनुभवाशिवाय असें करावे, तसें करावे, अशा मोठमोठ्या पोकळ गोष्टी सांगितल्या असत्या. तुम्हीं मला खरे तत्त्वज्ञान शिकवून ईश्वरावर भरंवसा ठेवून शांति धरण्यास शिकविले. मी जात आहे तरी मजवर तुमचे बहुत उपकार झाले आहेत, हे माझ्या ध्यानांत आहे. तथापि आणखी एक मोठा उपकार मजवर करा अशी मी तुमची प्रार्थना करतो. हा उपकार करण्याचे तुमच्या हातीं आहे. झीलिया हिला देऊन मला सुखी करा. हपशी देशांतिल बंडाळी मोडली ह्मणजे मजशीं तिचे लग्न कराल असें मला अभिवचन द्या, ह्मणजे मी संतोषाने जातो.'

अमाल्फिस् याने वादशहाचा हुकूम सन्मानपूर्वक वाचिला, आणि वादशहाच्या शिकव्यास मुजरा करून तो ह्मणाला, 'वादशहाच्या हुकुमाप्रमाणे मी सर्व करितों. तुमच्या विनंतीविषयीं ह्मणाल तर माझ्या घराण्यास एवढा मान देण्याचे तुमच्या मनांत आले आहे, याबद्दल मी

तुमचे उपकार मानितों. परंतु झीलिया हिनें स्वेच्छेनें पाहिजे त्यास वरावे मी तिला आड येणार नाहीं. हे आमच्या देशाच्या चालीविरुद्ध आहे, तरी मी तो अधिकार सोडून देतो. तिनें जर अनुमोदन दिलें तर तुह्यासारख्या वरास तिला दिल्यापासून मला मोठा आनंद होईल; कारण तुमचें आचरण आणि विचार मला फार आवडतात. तुमची कृपा असणें हे मला मोठें भूषण वाटते. झीलिया हिचें अंतःकरण मोठें निष्कपट आहे; तिच्या मनांत काय आहे तें मी विचारिलें असतां ती सांगेल. तसें झालें ह्मणजे मी आपलें उत्तर निश्चित करीन.

भाग २२.

युक्तीचें सामर्थ्य.

झीलिया हिला रासेलस् याचा मनोदय ठाऊक होता व तो तिला मान्यही होता. आपण कोण आहों हे त्यानें सांगितलें नाहीं, हे तिला योग्य वाटेना, ह्मणून तिनें आपला मनोभाव गुप्त ठेविला होता. तिला वाटे अमाल्फिस् यापाशीं मला वरण्याची गोष्ट काढण्यास याला काय हरकत आहे ? तिनें आपल्या मनांतील सर्व विचार बापास कळविलें आणि सांगितलें कीं, आपणास योग्य वाटेल तसें रासेलस् यास सांगा. हे शब्द ऐकतांच त्याचें मुख हर्षानें प्रफुल्लित झालें, त्यास आनंदाश्रु आले. त्यानें लागलींच रासेलस् यास बोलावून आशीर्वाद देऊन सांगितलें कीं, उभयतांचें प्रेम दृढ करण्याविषयीं तुमची इच्छा आहे ती आह्मांस मान्य आहे.

नेकाया हिनें भावास एकीकडे बोलावून दिनार्वस या-
पाशीं झालेलें, आपलें सर्व बोलणें सांगितलें. तो त्याविषयीं
कांहींच बोलला नाही. कारण जो मनुष्य स्वतः सुखी अ-
सतो, त्याच्यानें दुसऱ्याचें सांत्वन नीट होत नाही; व निराश
झालेल्या मनुष्यास कमजास्त बोलणेंही त्यास योग्य नाही.

कांहीं वेळ प्रेमानें व कृतज्ञतेनें वागून रासेलस् किल्ल्यांतून
निघून गेला. पूर्वी पाठविलेला जासूद बरोबर होता, तो
कोणास उमगूं न देतां त्यास हपशीदेशाची राजधानी जें
गोंदारशहर तेथें घेऊन आला. राजपुत्रांचें सैन्य पुष्कळ
लांब होतें तरी शहरांतिल सर्व लोक घाबरून गेले आहेत
असें त्यास कळून आलें. बादशहाचें मन भीतीनें व क्रो-
धानें घोंटाळून गेलें होतें. जवळ कांहीं ह्यातारे मंत्री होते,
त्यांपैकीं कोणीही तारुण्यांत पराक्रम केला नव्हता; भि-
तरेपणा व आळस हे त्यांच्या आंगचे गुण ह्यातारपणामुळे
वाढले होते. कित्येक भिऊन गेले होते, कित्येक क्रोधांध
झाले होते. बंडवाल्या राजपुत्रांस काय शिक्षा करावी
याविषयीं सर्वांचा वादविवाद चालला असून त्यांनीं शहराजवळ
येऊं नये याविषयीं पुष्कळ तजविजी चालल्या होत्या.

बरील प्रकार चालला असतां पुष्कळ लोक बादशाही-
सैन्यांतून निघून जात असत, कारण त्यांचे अधिकारी नु-
सते जुलमी मात्र होते, परंतु कोणतीही गोष्ट तडीस नेण्याचा
पक्केपणा त्यांच्या आंगीं नसे. ते हवा तितका पैसा उ-
धळीत परंतु जेथें औदार्य पाहिजे असे, तेथें त्याप्रमाणें
वागत नसत. त्यांच्या डामडीलास नेहमीं पुष्कळ पैसा
लागे; त्यामुळे ज्या ज्या प्रांतांत त्यांच्या सैन्याचा तळ
असे, तेथील लोकांस ते बेजार करून टाकीत. पराजय झाला

असतां अपकीर्तिं होईल किंवा कदाचित् जीवाला सुद्धां धोका येईल, ह्मणून ते मोठी लढाई करण्याचें बहुतकरून टाळीत असत. राजपुत्र नेहमीं त्यांच्या सैन्यावर छाप घालीत, त्यामुळे लहानसहान झटापटी होत, त्यांत त्यांचा पराजयच होई. इतक्या गोष्टी अनुकूल असल्यामुळे राजपुत्रांनीं जर विचारानें काम चालविलें असतें, तर फार लवकर त्यांचा जय झाला असता; परंतु त्यांच्यामध्ये फुटाफूट झाली. सार्शा मोठा गर्विष्ठ असून रागीट होता. तो पट्टदेशीं एकादी गोष्ट करण्याचा निश्चय करी, परंतु ती त्याच्यानें तडीस नेवत नसे. मूर्खपणानें ह्वातसा पैसा उधळून टाकी, आणि कोणतेही वाईट कृत्य करावयाचें मनांत आलें तरी उघड बोलून दाखवी, व तें करण्यास पाहिजे ते उपाय योजी. त्यास आपलें काम लौकर व्हावें असें वाटे, तथापि चैनीनें मौजा मारण्यांत काळ घालवून तें होण्याचे उपाय करण्याची हयगय करी.

मेनास त्याप्रमाणेंच महत्त्वाकांक्षी होता, तरी तो व्यवस्थित असे. बाहेरून लोकांस तो सभ्य दिसे. तो दुराचरण करी तरी तें लोकांस न कळण्याविषयी सावधपणा ठेवी. तोही मोठा चैनी असे तरी राज्य मिळविण्याच्या आशेनें तो नीट वागत असे. त्यास असें वाटे कीं राज्यपद प्राप्त झाल्यावर आपणास हवेंतें प्राप्त होईल. मी आपल्या भावाकरितां खटपट करितों, असें तो लोकांस दाखवीत असे. सार्शा याच्या मस्तकीं मुकुट घालावा याशिवाय माझी कोणतीही इच्छा नाही, असें लोकांत प्रसिद्ध करण्यास यत्न करी. तरी आपला भाऊ हपशीदेशाच्या गादीवर बसला ह्मणजे मूर्खपणानें वागेल, असें झालें ह्मणजे तो लोकांस

आवडेनासा होईल, त्या वेळेस आपणास मदत व्हावी ह्मणून तो गुप्तरीतीने, पुष्कळ लोक आपणास अनुकूल करून घेण्याविषयीं यत्न करी. या वेळेस सर्व लोक सार्शा यास अनुकूल होते; कारण वाहेरून तो मोठा हुशार व उमदा पुरुष दिसे. उतावीळपणाने कांहीं कृत्ये एकदम करी त्यामुळे तो लोकांस शूर वाटे. चैनी असल्यामुळे लोकांप्रिय असे. तथापि मेनास् याचे राज्य मिळण्याविषयीं उपाय अधिक बळकट होते. एवढें धैर्य धरून बंड करण्यास मुख्य कारण सार्शा आहे असें सर्व लोकांस वाटे; परंतु त्यास असें करण्यास मेनास् याने उत्तेजन दिलें होतें व पुढे चालविण्याविषयीं त्याचीच मदत होती. रासेलस् यास बापाने ज्या शत्रूंचा पराजय करण्यास सांगितलें, ते अशा स्वभावाचे असून त्याचे सखे भाऊ होते.

सैन्याच्या तळावर येऊन पोहोचतांच अधिकाऱ्यांनीं रासेलस् यास सर्वांवर मुख्य अधिकारी नेमिलें. प्रथमतः त्यानें सैन्यांतील सर्व अव्यवस्था मोडून बंदोवस्त करून टाकिला. लोकांस काटकसरीनें खर्च करण्यास शिकविलें. अशा करण्यामुळे त्याची लोकप्रियता कमी झाली नाहीं. कारण तो स्वतः व्यवस्थित आणि काटकसरीनें वागत असे, त्यामुळे सदाचरणाच्या आवडीनें किंवा लज्जेनें तरी लोकांस याचा कित्ता ध्यावा लागे. शत्रूंच्या सैन्याबरोबर टक्कर मारण्यास आपली फौज योग्य झाली असें त्यास वाटलें तेव्हां, तो आहारा प्रांताकडे गेला. वागेन्दर शहराजवळ मोठें विस्तीर्ण मैदान आहे तेथें बंडवाल्यांचें सैन्य होतें, तेथें सैन्यासहवर्तमान जाऊन थडकला. तेथें लढाईच्या तयारीनें सैन्य उभें करून, भेट घेऊन कांहीं बोला-

वयाचें आहे, असा निरोप सांगून त्यानें भावांकडे जासूद पाठविला.

भाग २३.

रासेलस् समेट करण्याविषयीं यत्न करितो.

रासेलस् यास भेटण्याकरितां उभयतां बंधु मैदानाच्या मध्यभागीं आले. तेथें मोठा सुंदर तंत्रु ठोकून त्यांत येण्याविषयीं त्यांनीं विनंती केली. रासेलस् यानें कळविलें कीं, मी तंत्रुत येणार नाहीं. दोन्ही सैन्यांदेखत उघड्या मैदानांत आपलें भाषण झालें पाहिजे.

रासेलस् यानें प्रथमतः आपल्या भावांस वापाच्या राज्यांत वंड केल्याचें पातक करण्याचें कारण विचारिलें. वंडवाल्यांची नेहमींचीं जीं कारणें असतात तींच त्यांनीं सांगितलीं. वापाविषयीं सन्मानयुक्त बोलून युक्तीनें त्याचीं अनेक गाऱ्हाणीं सांगितलीं. त्याच्या मर्जीतले लोक आणि त्याचे कारभारी हे फार वाईट आहेत असें सांगितले. तसेंच आणखी असेंही सांगितले कीं उत्तरोत्तर देशास अधिक पीडा होईल ती न व्हावी, आणि लोकांचें कल्याण व्हावें ह्मणून आह्मीं असें केले.

रासेलस् यानें सांगितले कीं, तुम्ही वादशहाचे पुत्र असून तुम्हांवर त्याचा अधिकार आहे. राज्यांत कोणतेही दोष असले तरी ते सुधारण्याचा यत्न करण्यास तुम्हांस राष्ट्रानें किंवा त्यांतील मुख्यलोकांनीं अधिकार दिला नव्हता. वादशहा तुमचा राजा असून वाप आहे, याकरितां त्याशीं तुम्हां मोठ्या पूज्यबुद्धीनें वागलें पाहिजे. वंडाचा परिणाम वाईट आहे. हपशी देशांत अशीं आपसांत भांडणें ला-

गलीं हणजे परकी राजे त्यास जिंकण्याचा यत्न करतील. शेवटीं मी तुझांस शपथ घालून असें सांगतो कीं, तुम्ही हें कृत्य सोडून योग्य रीतीनें वागा. बापाची आज्ञा मोडून मी प्रथम आनंदगुहेतून बाहेर पडलों, हें म्यां फार वाईट केले. कारण त्यामुळे तुम्हीं अशी गोष्ट केली. असो आतां मी सांगितल्याप्रमाणें वागाल तर तुमचे व तुमच्या सैन्यांतिल सर्व लोकांचे अपराध माफ होतील.

रासेलस् याचें हें मनोवेधक व धैर्ययुक्त भाषण ऐकून सार्जा यास गहिवर आला. तो त्या वेळेसच सहा करणार होता, परंतु मेनास् याचा विचार घेऊन उद्यां करूं असें त्यानें सांगितलें.

सार्जा व मेनास् यांमध्ये पुष्कळ मतभेद आहे, हें रासेलस् यास दिसून आलें. याला दोघांचाही स्वभाव माहित होता, त्यामुळे मेनास् यापासूनच काय तें भय आहे हें तो जाणत असे. यामुळे सहा होण्याविषयीं निराश होऊनच तो आपल्या तंत्रं गेला. सहा व्हावा अशी दोन्हीकडील सैन्यांची इच्छा होती, परंतु रासेलस् यास माहित होते कीं, सार्जा याच्या मनांत एकदम एखादी चांगली गोष्ट करावयाची येते त्या वेळेस झाली तर होईल, नाही तर थोडा वेळ गेला कीं चांगलें वर्तन करण्याविषयीं मनांत उत्पन्न झालेली इच्छा नाहीशी होऊन मतलबी मनुष्यानें गोड बोलून त्यास भलतेंच कृत्य करावयास सांगितलें तरी तें तो करील. त्याच्या आंगीं दृढ निश्चय मुळींच नाही. तो असल्याशिवाय सद्गुण व बुद्धिमत्ता यांचा कांहीं उपयोग होत नाही.

वरील विचारांनीं रासेलस् याचें मन चिंताक्रांत झालें

होते. लढाईचा विचार करुं लागला ह्मणजे त्यास वाटे जय किंवा पराजय कांहीं झालें तरी तिचा परिणाम फार भयंकर आहे. एकादे वेळेस त्यास असें वाटे कीं, मेनास् आपणास वाटतो तितका वाईट नसेल. कांहीं वेळ असें वाटे कीं, तो वाईट असला तरी सार्धा त्याची मसलत ऐकणार नाही.

रासेलस् उतावीळ होऊन केव्हां उजाडेल कोण जाणे अशी वाट पहात तंत्रंत बसला असतां चमत्कारिक पोषाक केलेला एक गृहस्थ त्यास भेटावयास आला. हा आपला भाऊ मेनास् आहे, असें ओळखून जवळच्या मंडळीस दूर जाण्यास त्यानें सांगितलें; आणि आपल्या भावास भेटावयास येण्याचें कारण विचारिलें.

मेनास्.— रासेलस् तूं किती उदार मनाचा आहेस, हें मला पक्कें माहित आहे. तुझ्याशीं सल्ला करावा आणि मजविषयीं तुझ्या मनांत जो संशय आला असेल तो काढून टाकावा एवढ्याकरितां मी आलों आहे. सार्धा याचा हेकट व दांडगेपणाचा स्वभाव तुला माहित आहे. त्यास महत्त्वाकांक्षा उत्पन्न झाली; आणि वाईट मसलत देणारे लोक जवळ होतेच त्यामुळें त्यापास जन्मभर आनंदगुहेतील वाड्यांत ठेवून आपण राज्य करावें असें त्यास वाटूं लागलें. बंड करण्याचा उद्देश कांहीं असला तरी तें करणें लोकांत वाईट दिसतें, याकरितां त्यानें असें करुं नये ह्मणून मी पुष्कळ यत्न केला, परंतु व्यर्थ गेला. असें झालें तेव्हां त्याच्या उतावीळ स्वभावास कांहींतरी आळा घालावा, व त्यापासून देशास व बादशहास पीडा होईल ती कांहीं अंशीं तरी कमी करावी, ह्मणून मी त्याजबरोबर आलों.

आजपर्यंत इतके, केलें कीं, मीं त्याजकडून व्यर्थ रक्तपात होऊं दिला नाहीं. आतां तो इतका नरम आला आहे कीं, महत्वाकांक्षा सोडून केवळ त्याच्या अडचणी नाही-तशा होऊन बापानें आपल्याजवळचे वाईट प्रधान घालविले लक्षणजे तो स्वस्थ रहाण्यास कबूल आहे. मजप्रमाणें तूही यत्न करूं लागल्यापासून तो अगदींच गरीब झाला आहे; कारण काल तुझी त्याची गांठ पडल्यापासून तो मी सांगेन तें ऐकण्यास व वर सांगितलेल्या गोष्टी झाल्या असतां बापास शरण जाण्यास तयार आहे. तुझ्या आचरणावरून हे स्पष्ट आहे कीं तुला देखील आनंदगुहेंत बंदीत राहण्याच्या त्रासामुळे राग आला होता. आमचा एवढाच उद्देश आहे कीं, पुनरपि हपशीदेशाच्या वादशाहाच्या मुलांस बंदीत पडून रिकामें रहावें लागणार नाहीं, असें बापापासून वचन द्यावें; आणि आपणांस राजकीय कामें सांगण्याविषयीं विनंति करावी. वढाई सांगतो असें नाहीं, परंतु वादशाहापाशीं जे आळशी व वाईट प्रधान आहेत, त्यापेक्षां आत्मी हीं कामें फार चांगल्या रीतीनें करूं असें लक्षणण्यास कांहीं हरकत नाहीं. माझी अशी इच्छा आहे कीं, तूं आत्मांस या कामीं अनुकूल होशील. आत्मांपेक्षां तुजवर बापाचा राग कमी आहे, यामुळे तुझ्या योगानें तो कदाचित् आमचें लक्षणें लौकर ऐकेल. सर्वांच्या कल्याणाकरितां आत्मी झटत असून तूं जर हट्टानें अनुकूल होणार नाहींस, तर तुझा जय झाला तरी भावांचा नाश केल्याबद्दल तुला पश्चात्ताप होईल इतकेच नव्हे, तर दरवारांत अनेक मसलती दुष्ट लोक आहेत त्यांच्या कचाटींत तूं सांपडशील. थोडा वेळ विजयाचें

भूषण मिरविशील, परंतु त्यापासून तुझा नाश झाल्याशिवाय रहाणार नाही.

रासेलस्.— भाऊ, मला वाटते कीं, रक्तपात होऊं दिला नाही, असें आघणास न्यायानें ह्मणतां आले असतें तर बरें झालें असतें. झेंगिस् याचें मरण तूं विसरलास काय ? त्याबद्दल तुला दोष लावावयाचा प्रसंग आला, याबद्दल मला फार वाईट वाटते. परंतु स्वतः असले कृत्य करण्याचा प्रसंग आल्यास मला याहूनही फार दुःख होईल. परंतु निरुपाय झाल्यामुळे मला हे पातक करावें लागणार; तुम्ही तें स्वेच्छेनें केले आहे. तुझे ह्मणणें मी कबूल करीन किंवा नाही, याविषयीं स्वतः तुला सशय नसेल असें मला वाटते. माझ्या बापाजवळ प्रधान आहेत ते बंडखोरांपेक्षां वाईट नाहीत. तुम्हांस राज्याचीं कामें देण्यास बापास सांगणें ह्मणजे तुमच्यासारखा गुन्हा करणेंच आहे. तुम्हांस आपल्या कर्तव्याप्रमाणें वागणें असेल तर कांहीं एक करार न करितां शरण आले पाहिजे, ह्मणजे तुम्हांस क्षमाही पूर्ण मिळेल. तुम्ही या गोष्टीचा योग्य विचार कराल अशी मला आशा आहे. उद्यांच्या भेटीच्यावेळीं किंवा उद्यांच्या लढाईच्यावेळीं तुमच्या नशीबीं काय असेल त्याचा निकाल होईल.

यापुढें रासेलस् कांहीं एक बोलला नाही. मेनास् यास त्याच्या तंबूपर्यंत सुरक्षितपणें पांचविण्याविषयीं त्यानें आपल्या पहारेकऱ्यांस सांगितले.

भाग २४.

पराक्रमी पुरुषाचा जय आणि त्याविषयी कृतज्ञपणा.

दुसऱ्या दिवशीं सूर्य उगवतांच दोन्ही सैन्ये सज्ज होऊन लढाईच्या तयारीने रणांगणी उभी राहिली आणि पुन्हां राजपुत्रांचा सामना सुरू झाला.

रासेलस् याचा निश्चय पाहून मेनास् यास वाटलेच होते कीं, लढाई करण्यापासून आपला फायदा होणार नाही, यामुळे त्याचे मन फिरले होते. निदान एवढे तरी खरे आहे कीं, सध्या करण्याविषयीं बोलणे लावून भावास थांबवून धरण्याचे त्याच्या मनात होते; परंतु सार्शा यास पूर्वादिवशीं कांहीं पश्चात्ताप झाल्यासारखे वाटत होते, ते सर्व नाहीसे होऊन तो पुन्हां रागावून लढाई करण्यास उतावीळ झाला. रासेलस् आपल्या सैन्यास इशारा करणार इतक्यांत सार्शा याने त्यावर हल्ला केला.

रासेलस् याने धैर्याने व चातुर्याने युद्ध करून शत्रूंचे कांहीं चालू दिले नाही. त्याच्या सैन्यांत लोक थोडे होते तरी व्यवस्था चांगली असल्यामुळे राजपुत्रांच्या इच्छेप्रमाणे त्यांनीं पराक्रम केले. भावांच्या जीवास धक्का न लावण्याविषयीं रासेलस् याने त्यांस मुद्दाम सांगितले होते. सार्शा यास कैद केले, परंतु मेनास् पळून गेला. त्याच्या सैन्यातील कांहीं लोक शरण आले व कांहीं पळून गेले.

रासेलस् विजयध्वज घेऊन गोन्दार येथे बापाच्या भेटीस परत गेला. बादशहास सार्शा याचा मोठा राग आला होता, व प्रधानही त्यास शिक्षा करण्यास सांगत होते, या-

कारितां तो त्याचा शिरच्छेद करणार होता, परंतु रासेलस् यानें पुष्कळ खटपट करून त्यास क्षमा करण्याविषयीं विनवणी केली तेव्हां त्यानें केलेलीं पुष्कळ कामें मनांत आणून वापानें त्याची विनंति मान्य केली. त्यानें असें ठरविलें कीं, बरोबर हत्यारबंद शिपायांचा पहारा देऊन त्यास आनंदगुहेत पाठवावे आणि त्याच्या भोंवतालीं नेहमीं हा पहारा ठेवावा.

वादशहा आपल्या मस्तकावरील मुकुट काढून रासेलस् याच्या मस्तकीं घालूं लागला, तेव्हां त्यानें आग्रहपूर्वक सांगितलें कीं, मला राज्य नको. मी आनंदगुहेत जाऊन राहणार. मुद्दाम आपला हुकूम आल्याशिवाय किंवा राज्यांत मोठीच अडचण पडल्याशिवाय मी कधींही बाहेर येणार नाहीं.

वादशहानें कृतज्ञ होऊन त्यास असें न करण्याविषयीं गोड बोलून पुष्कळ सांगितलें, परंतु त्याचा दृढ निश्चय ढळेंना, त्यावरून आणि वादशहाच्या जवळच्या मंडळीच्या मनांत राजपुत्रानें रहावे असें नव्हतेंच; त्यामुळे त्यांनींही त्यास सांगितल्यावरून बरोबर पुष्कळ संपत्ति देऊन व मोठा सन्मान करून वादशाहानें त्यास जाण्यास निरोप दिला.

जाण्यापूर्वीं रासेलस् यानें वादशहास इम्ल्याक् व ज्योतिषी यांचा इतिहास सांगून विनंति केली कीं, नेकाया हिच्याबरोबर आनंदगुहेत येण्याची त्यांस परवानगी असावी. त्यानें वादशहापाशीं अमाल्फिस् याचीही पुष्कळ शिफारस केली. वादशहानेंही त्यास वक्षिस देण्याचें कबूल केलें. नंतर त्यानें झीलिया हिला करण्याविषयीं मीं वचन दिलें आहे असें सांगून त्याबद्दल वापाची आज्ञा मागितली. ही गोष्ट हपशी देशाच्या चालीस विरुद्ध असली

तरी आपण पसंत केल्यावर करण्यास हरकत नाही, या गोष्टीने एकांतवास्यांत रहाणे मला सुखावह होईल, वगैरे त्याने पुष्कळ सांगितले, तेव्हां मनांत रुकार द्यावयाचा नव्हता तरी वादशहा झणाला, राज्यांतील बंडाळी नाही-शी होऊन स्वस्थता झाली झणजे मग पहातां येईल.

जेथे राजाचा अंमल खंबीर नसतो, तेथे यःकश्चित् गोष्ट देखील गुप्त ठेवितात. राजा किंवा त्याच्या कुटुंबांतील कोणतेही माणूस लोकांच्या दृष्टीस पडत नाही. यामुळे रासेलस् साक्षात् लोकांस माहित नव्हता, तरी त्याचे पराक्रम प्रसिद्ध झाले. हपशी देशांत असे सर्वास ठाऊक झाले होते कीं, वादशहाचा एक मुलगा सैन्य बरोबर घेऊन गेला होता, त्याने बंडवाल्यांचा पराभव करून जय मिळविला. त्याला आनंदगुहेतून मुद्दाम लढाईकरितां आणिले होते, तो परत जाणार. याशिवाय कोणास कांहीं कळले नाही, आणि कोणी चौकशीही केली नाही.

रासेलस् यावर सैन्यांतील लोकांचे खरे प्रेम बसले होते. यामुळे त्याच्या जाण्याने त्यांस वाईट वाटले. ज्या मनुष्यांनी आपल्या सेनापतीबरोबर लढाईत अनेक दुःखे भोगिली आहेत, त्यांस त्याची योग्यता कळल्याशिवाय राहणार नाही, व ते त्याची स्तुति केल्याशिवाय राहणार नाहीत. कारण, अशा अधिकाऱ्याच्या हाताखाली असणे हे त्यांसही मोठे भूषण आहे. त्यांनी त्याच्या पराक्रमाची आणि शहाणपणाची फारच स्तुति केली. आणि ते असेही झणू लागले कीं, अशा लोकप्रिय राजपुत्राच्या हाताखाली काम केल्यावर आतां आम्ही दुसऱ्या सेनापतीच्या हाताखाली राहणार नाही.

भाग २५.

दुराचरणाचा पश्चात्ताप.

निरंतर एकांतवासांत रहावयास जाण्यापूर्वी अमाल्फिस् याच्या किल्ल्यांत एकवार जाण्याचें रासेलस् याच्या मनांत होतें; परंतु वादशहानें सांगितलें कीं सार्झा हा बंदिवान आहे, याकरितां त्याबरोबर आतांच तुह्मास गेलें पाहिजे. या हुकूमामुळे तो गोन्दार येथून निघून आनंदगुहेत गेला.

रासेलस् आनंदगुहेत गेल्यावर तेथील माणसांचा सर्व जगाशीं वियोग करणारा मोठा दरवाजा तेव्हां बंद झाला; तेव्हां त्यास काय वाटलें असेल, त्याचें वर्णन करणें कठीण आहे. अमाल्फिस्, दिनार्वस्, इम्लाक्, ज्योतिषी, नेकाया, आणि झीलिया, हीं त्याच्या मनांत उभीं राहिलीं. त्यास वाटलें, आरवस्थानांतील ओसाड किल्ल्यांत मरणाची वेळ आली होती, तेव्हां जितकें धैर्य धरावें लागलें त्यापेक्षांही या वेळेस मोठें धैर्य धरिलें पाहिजे. तो राजवाड्यांत फिरूं लागला, परंतु पराक्रमाबद्दल किंवा बापाचें ऐकिल्याबद्दल त्याची कोणी स्तुति करीना, त्यामुळे यास अधिकच वाईट वाटलें. लोकांस वाटलें हा स्वसतोषानें येथें आला नाहीं, तरी हा येथें कां आला असावा, हें जाणण्याकरितां मात्र लोक त्यापाशीं येत.

आपण सदाचरणानें वागलों अशी मनाची खात्री असल्यामुळे प्राप्त झालेल्या स्थितींत राहण्यास रासेलस् यास धैर्य आल. दुःखें भोगावीं लागलीं तरी सदाचरण सोडिलें नाहीं, हें मनांत आल्यानें दुःखाचें त्यास भूषणच वाटलें. मोठाले पराक्रम करणें, सत्कर्माकरितां स्वहिताचा त्याग करून दुःख भोगणें, यांपासून मनास संतोष होतो तो फार

दिवस रहातो. त्याच्या योगानें मनास धैर्य प्राप्त होतें; परंतु फार दिवस झुले ह्मणजे अशा रीतीनें आलेले धैर्य जाऊन मन उद्विग्न व खिन्न होतें. हीच रासेलसू याची अवस्था झाली. त्याला आनंदगुहेचा कंटाळा आला इतकेंच नाही, पण स्वतःचा जीवदेखील नकोसा झाला. त्याची ज्ञानसंपादनाची आवड नाहीशी झाली. तो अगदीं निराश झाला. रानांत फिरावयास गेला तर सृष्टीचे चमत्कार पाहून किंवा वाड्यांत असतां अनेक कलाकौशल्याचे पदार्थ पाहून त्यास उल्हास होईनासा झाला.

साक्षां याची निराशा पाहून तो फारच खिन्न झाला. मूर्ख साक्षां यांच्या मनांतील महत्त्वाकांक्षा नाहीशी होऊन तो निराशेनें फार दुःखी झाला होता. त्यास वाटले ज्यांवर आपण वळकट विश्वास ठेविला, त्यांनींच आपणास फसविलें. रासेलसू हा तर त्यास जिकणाच्या शत्रूसारखा दिसे. भावाची स्थिति पाहून रासेलसू यास फार वाईट वाटे; त्यास त्याची दया येई. गोड शब्द बोलून भावाचें सांत्वन करावें, असें वाटून तसें करण्याविषयीं तो काळजीनें यत्न करी; परंतु लज्जेनें आणि रागानें तो त्याची भेटदेखील घेईना.

भावाचें सांत्वन करण्यास रासेलसू यानें पुष्कळ यत्न केले, तरी कांहीं उपयोग झाला नाही. आपली अवस्था मनांत येऊन त्यास फार दुःख होई, त्यामुळे तो दिवसेंदिवस खचत चालला. त्यामुळे रासेलसू यास फार दुःख झालें. भावाची प्रकृति फारच विघडत चालली तेव्हां त्याचें सांत्वन करण्याविषयीं तो फारच यत्न करूं लागला. या कामाकडे तो आपला सर्व वेळ घालवूं लागला, तेव्हां आपल्या श्रमांचें थोडें सार्थक झालें हें पाहून त्यास किं-

चित् बरें वाटलें. आपण किती काळजी करितों, हें थो-
डेंसे तरी साक्षां याच्या मनांत आलें, तेव्हां त्याच्या अंतः-
करणास संतोष झाला. आपणास भावाची चाकरी कर-
ण्यास समर्थ ठेविल्याबद्दल त्यानें परमेश्वराचे उपकार
मानिले.

लढाई संपून जिकडे तिकडे स्वस्थपणा झाल्यावर ने-
काया हिला अमाल्फिस् याच्या किल्ल्यांतून आनंदगुहेत
पोहोचविण्याविषयीं बादशहानें हुकूम केला. नेकाया आ-
ल्याची बातमी एकाएकीं ऐकतांच रासेलस् यास आनंद
झाला. इम्लाक् तिच्या बरोबर होताच. जोशीबाबांसही
त्यांबरोबर रहाण्याची परवानगी मिळाली.

बहीणभावंडांची गांठ पडल्यावर उभयतांच्या मनांत
आनंदाचा पूर आला; तो संध झाल्यावर रासेलस् यानें
शीलिया व अमाल्फिस् यांचें वर्तमान तिला विचारिलें.

रासेलस्.— मला वाटतें कीं, मीं पाठविलेलीं पत्रें अ-
माल्फिस् याच्या किल्ल्यांत पोहोचलीं नाहींत. तीं गोन्दार
येथेंच कोणी नाहींतशीं केलीं असावीं. कारण मीं पाठ-
विलेला एकही जासूद परत आला नाहीं. शीलिया आणि
अमाल्फिस् यांस मजविषयीं काय वाटत असेल ?

नेकाया.— मलाही मोठी काळजी लागली होती. ल-
ढाईविषयीं अनेक प्रकारच्या बातम्या येत, खरें काहींच
कळेना. अनेक प्रकारचीं वर्तमानें लोक बोलत, त्यामुळें
आली चिंताक्रांत झालों होतो. शेवटीं मला येथें येण्यावि-
षयीं बादशहाचा हुकूम घेऊन आलेल्या जासुदानें खरें व-
र्तमान सांगितलें, परंतु त्याजबरोबर आणखी नवा सक्त
हुकूम आला कीं, आली कोण आहों वगैरे कोणास कळें

देऊं नये; त्यामुळे मला कोठे जावयाचे, तुझे काय झाले, वगैरे गोष्टी अमर्लिफस् व झीलिया यांस सांगतां आल्या नाहींत, त्यामुळे मला फार वाईट वाटले. तीं वारंवार विचारीत तेव्हां मी इतकेच सांगें कीं, वादशहाच्या सैन्याचा मुख्य सेनापती जो राजपुत्र, त्यास रासेलस् मिळाला आहे, माझ्यानें होईल तितकी त्वरा करून मी तुम्हांस सर्व वर्तमान कळवीन.

रासेलस् व नेकाया यांची गांठ पडल्यावर कांहीं दिवस एकमेकांची हकीकत सांगण्यांत गेले. पुढें त्यांनीं अमर्लिफस् याच्या किल्ल्यांत जासूद पाठविण्याकरितां पुष्कळ यत्न केले, ते सर्व व्यर्थ झाले. इम्लाक् पूर्वीप्रमाणें विद्याभ्यासांत काळ घालवूं लागला; ज्योतिषी कधीं न पाहिलेली अशी शोभा पाहून आनंदानें राहूं लागला; पेक्युआ लोकांशीं पुष्कळ बोलत चालत. असे लक्षण तिच्या भोवतालीं गोष्टी सांगण्यास पुष्कळ लोक जमत. एकमेकांचा परस्परांवर विश्वास असल्यामुळे रासेलस् आणि नेकाया यांची काळजी जरा कमी झाली. तीं उभयतां सार्शा याची शुश्रूषा करूं लागलीं. सार्शा याची प्रकृति दिवसेंदिवस अत्यावस्थ होत चालली होती. आंगीं क्षीणता आल्यावर त्याचा राग वगैरे सर्व नाहींसें झाले. त्यास आपल्या पराजयाचे वाईट वाटेनासें झाले. उलटा त्यास अशा कामांत पडल्याबद्दल पश्चात्ताप होऊं लागला. मेनास् यानें लाघवीपणा करून आपणास कसें फसविलें, तें सर्व त्यानें रासेलस् यास सांगितले. ग्रंथावलोकन वगैरे गोष्टींपासून रासेलस् आणि नेकाया यांस खरें सात्विकसुख होत असे; तें पाहून त्यास वाटले, आपण अशा मार्गास लागलों असतो

तर बरें झालें असतें. उभयतां भावंडांनीं शुश्रूषा केल्याव-
दल तो त्यांचे उपकार मानून त्यांच्याशीं प्रेमानें वागूं ला-
गला. एके दिवशीं आपल्या खोलींतील खिडकीजवळ खा-
टेवर पडला असतां तो ह्मणाला:—

“ मीं आजपर्यंत या सृष्टिसौंदर्याकडे कां लक्ष दिलें
नाहीं ? आपल्या उष्णतेच्या योगानें रानांत उदकापासून
उत्पन्न झालेल्या वाफेच्या लहरी ज्याच्या प्रभेने प्रकाशित
झाल्यामुळे फार सुंदर दिसतात, असें पलीकडे आका-
शांत दिसणारे तेजोमय सूर्याबिंब मला अगदीं नवें आहे.
एकादे वेळेस अस्तास जातांना मीं त्याकडे पाहिलें असेल
परंतु तें एवढ्याच करितां कीं, त्याचें अस्त होऊन अंधार
घडल्यावर आपणास पाहिजे तशी चैन करण्याकरितां भ-
लभलतीं कृत्ये करितां यावीं. त्याचा उदय होऊं लागला
ह्मणजे मला त्रास येई; कारण त्यामुळे लोक पहातील ह्म-
णून मला मद्यपानादि दुष्कृत्यांपासून निवृत्त व्हावें लागे.
जो चंद्र, सूर्य अस्तंगत झाल्यावर प्रकाश अगदींच ना-
हींसा होतो ह्मणून मनुष्यांस आपल्या शांत प्रकाशानें
संतुष्ट करण्यास आकाशमंडलांत विराजमान होतो, ज्यास
पाहून नेकाया हिला अत्यानंद होतो, त्या चंद्राचा उदय
झाला ह्मणजे मला किती वाईट वाटत असे ? वेष पालटून
गुप्तपणें एकादें कुकर्म करण्यास चाललों असतां, लोकांस
उमगून तें साधणार नाहीं, ह्मणून मला चांदण्याचें
भय वाटे.

रासेलस, नेकाया, तुह्मांस सर्वकाल सुख झालें नाहीं
हें खरें आहे; तथापि केलेलें दुष्कर्म आठवून आपलेंच मन
आपणास खातें; तें दुःख तुह्मांस माहीत नाहीं. पातकाचें

भय फार मोठे आहे, ते तुझांस नाही. मरणसमयीं ज्याचें स्मरण होऊन, मनास समाधान वाटेल असें एकही कृत्य माझ्या हातून घडलें नाही. दुराचरण, दुर्व्यसन, दुरभिमान, आणि मूर्खपणा, यांशिवाय मला कोणतीच गोष्ट आठवत नाही. जे हलकट व तोंडपुजे लोक या गोष्टींमुळे माझे सोबती झाले होते, त्यांपैकीं एकही माझा खरा मित्र नव्हता. त्यांपैकीं एकासही माझी दया यावयाची नाही. एकही माझ्या दुःखानें दुःखित होणार नाही. महत्त्वाकांक्षा मनांत उत्पन्न होऊन स्वमाप्रमाणें कधीं न घडणाऱ्या अनेक गोष्टी मनांत येत, त्यांकरितां दुष्कृत्यें करण्याचा मी नेहमीं विचार करीं. माझा सर्व आनंद झटला झणजे भल-भलती चैनबाजी करण्यांत असे. आतां ती वेळ गेली. दुःखानें निराश होऊन वीट आल्यामुळे पश्चात्ताप होऊन सदाचरणानें, शहाणपणानें व प्रीतीनें वागावेंसें वाटतें, घण आतां कांय उपयोग?

जखमांनीं रक्तबंबळ झालेलें दुर्दैवी झेंगिस् याचें शरीर माझ्या डोळ्यांपुढें दिसत आहे. त्याला तरी दुर्दैवी कां झणावें ? ज्याची बुद्धि मला तुच्छ वाटे, ज्याच्या शांत स्वभावाचा मी तिरस्कार करीं, तो आतां मजपेक्षां श्रेष्ठ आहे; कारण तो निरपराधी असून मेला. मी त्याचा खून केला. बापाचा मजविषयीं निष्ठुरपणा पाहून मला फार वाईट वाटतें. रासेलस् तूं प्रीतिपूर्वक चाकरी करून माझे दुःख कमी करितोस; परंतु तुला पाहून देखील मला मोठा शोक व पश्चात्ताप होतो. मीं त्या वेळस तुझे कां ऐकिलें नाही ? मेनास् याचें स्मरण झालें तरी मला भय वाटतें; मीं त्याची निंदा केली तरी दोष लावूं नको.

त्यास क्षमा करावी असे मनांत आणण्यास मी यत्न करितों, परंतु तूं जें वैराग्य व जी शांति, माझ्या हृदयांत त्रिंविण्यास यत्न करतोस, तिचा गंधही माझ्या अंतःकरणांत नाही.

वरील बोलणें चाललें असतां नेकाया एकसारखी खळखळां रडत होती, आणि रासेलस् मार्गील गोष्टींविषयी सांत्वन करून पुढें ईश्वरावर भरंवसा ठेवण्यास सांगण्याविषयी यत्न करित होता. तो ह्मणाला:—

“ दादा, दुःसह मनोविकार आणि आरंभीं प्रिय अशी दुःसंगति यांच्या योगानें तुम्हीच कुमार्गास लागलां असें नाही, आजपर्यंत पुष्कळ लोकांची अशी अवस्था झाली आहे. ज्या गुणांच्या योगानें मोठालीं शौर्याचीं कामे होतात, त्याच गुणांस वाईट वळण लागलें तर आपल्या हातून मोठाले गुन्हे होतात. परंतु त्यांकरितां पश्चात्ताप करणें आपल्या स्वाधीन आहे. जें सदाचरण तुम्हीं सोडून दिलें होतें, तें धरण्यास आतां उपाय कमी आहेत असें नाही. अविचारानें महत्त्वाकांक्षा उत्पन्न झाली किंवा अतिविषयोपभोगाची इच्छा झाली ह्मणजे मनुष्य दुर्मार्गास लागून मोठालीं पातके करितो हें खरें परंतु कपट, विश्वासघात, भितरेपणा, या दुर्गुणांच्या योगानें मनुष्याची वेअब्रू झाली असतां ती मात्र पुनः येत नाही. यांपैकीं कोणताही दुर्गुण तुमच्या आंगीं नाही. स्वभावतःच तुम्हांस यांचा कंटाळा आहे. तुमच्या आंगीं जे सद्गुण आहेत ते तुमचे स्वाभाविक आहेत. दुर्गुण आहेत ते तुम्हांस दुसऱ्यांच्या संगतीनें लागले आहेत. असें होणें हें एक श्रीमंतांचें दुर्दैवच आहे.”

भाग २६.

नवीन इसमें आनंदगुहेंत रहावयास आला.

मागील भागांत सांगितल्याप्रमाणे राजपुत्र आणि राज-कन्या यांचे भाषण चालत असतां एकाएकीं एक जासूद आला. त्याने सांगितले कीं, मेनास् राजदरवारीं परत आला, त्याने आपणावर बादशहाची कृपा संपादून घेतली. तो पळून गेला होता तेथून त्याने बादशहाच्या कारभा-व्यांवर गुप्त रीतीने पत्रव्यवहार चालवून बंडामध्ये माझा कांहीं संबंध नाही, सर्व कृत्य साक्षा याचे आहे, असे बादशहास कळविले. आतां तो बापाच्या नांवाने हपशी देशाचे राज्य चालवीत आहे. त्याने अशी बातमी उठविली आहे कीं, रासेलस् आणि साक्षा वरच्यावर एक-मेकांस भेटतात, त्यांचा बंड करण्याचा वेत असेल. बाद-शहाचे ह्यातारपण झाले असून स्वभावही विचारी नसल्या-मुळे त्यास संशय येऊं लागला. त्याजवरून सैन्यांतील जे कामदार रासेलस् याचे मित्र होते, त्यांनीं सावध असा असे त्यास कळविण्याकरितां हा जासूद पाठविला होता.

मित्रांनीं स्नेहभावाने ही बातमी कळविली, परंतु त्यापा-सून उपयोग झाला नाही; कारण ही बातमी कळतांच मागून बादशहाचा हुकूम येऊन पोहोचला कीं, रासेलस् याने अमुक किल्ल्यांत रहावे, तेथून बाहेर जाऊं नये, व भावाची गांठ घेऊं नये.

नेकाया दोघां भावांकडे आळीपाळीने भेटावयास जाई. परंतु साक्षा याची चाकरी करण्याचे लौकरच आटोपले. भावाचा वियोग करणारा हुकूम आल्यामुळे त्यास फार

दुःख झालें. पश्चात्ताप झाल्यामुळें ईश्वरावर हवाला ठेवून, वहिणीच्या मांडीवर उसें ठेवून त्यानें प्राण सोडिला.

हपशी देशांतील सर्व राज्यसत्ता हार्ती आली तरी मेनास् याचा संतोष होईना. राज्यपद स्वीकारावें असें त्यास वाटूं लागलें. आतां ह्यातारपणीं आनंदगुहेंत जाऊन स्वस्थपणें सुखी रहा असें तो वापास सांगूं लागला. परंतु बादशहाच्या मनांत तेथें जाण्याचें नव्हतें. त्याला वाटे तेथें आणखी बंद होऊन आपल्या जीवावर देखील प्रसंग येईल. यामुळें वर्षास एकवार जाण्याचें देखील त्यानें बंद केलें होतें. पुष्कळ दिवस राज्याचा स्वस्थपणीं उपभोग घेतल्यामुळें आतां पराधीन रहाणें त्यास आवडेना. संकट आल्यामुळें तो रासेलस् यास राज्यावर वसविण्यास तयार झाला होता, परंतु तें आतां नाहींसें झाल्यामुळें त्याच्यानें राज्यपद सोडवेना. मेनास् यास रागें भरून असें मला कर्तव्य नाहीं ह्मणून त्यानें सांगितलें.

अशक्तपणामुळें बादशहा नांवालामात्र गादीवर होता, बाकी सर्व सत्ता मेनास् याच्या हातांत होती; त्यामुळें त्याचा राग थट्टेवरच गेला. त्याचें कोणी ऐकेना, त्यामुळें त्यास फार दुःख झालें तेव्हां मुलाचें ऐकिलें असतां इतपत तरी वाहेरून आपली शोभा राहिल असें मनांत आणून तो आनंदगुहेंत जाण्यास निघाला. राज्यपदाचा डामडौल वचेंन यांचें स्मरण होऊन वाईट वाटूं नये ह्मणून त्यानें आपलें मन रंजविण्यास अनेककलांमध्ये निपुण असे पुष्कळ विद्वान् लोक वरोवर घेतले.

याप्रमाणें सर्व मनोरथ परिपूर्ण झाले तरी मेनास् यास स्वस्थपणा वाटेना. रासेलस् यांविषयीं जें वाईट आणण

बादशहाच्या मनांत भरवून दिलें आहे तें नाहींसें होईल; रासेलस् याच्या मनांत पितृभक्ति उत्पन्न होऊन तो बापास पुनः गादीवर बसविण्यास प्रयत्न करील; याकरितां बादशहाची पुनः त्याविषयीं क्रुद्धि चांगली होऊं नये ह्मणून त्याची भेटच न होऊं देण्याची त्यानें तजवीज केली. त्यानें बापास असें कळविलें कीं, रासेलस् वहीणीस व आपल्या इतर मित्रांस भेटतो, त्यामुळे पुनः हपशी देशांत बंडाळी होण्याचा संभव आहे. हें न होऊं देण्यास एवढाच उपाय आहे कीं, सर्वास सक्त कैदेत ठेविलें पाहिजे. बादशहानें ही गोष्ट मान्य केली. इम्लाक् आणि ज्योतिषी यांस वेगळाल्या ठिकाणीं ठेविलें. फक्त पेक्युआ हिला जवळ ठेवण्याची मात्र मोठ्या संकटानें नेकाया हिला परवानगी मिळाली.

इतकें केल्यावर मेनास् संतुष्ट झाला. नंतर त्यानें बापास आनंदगुहेत कांहीं वाईट वाटूं नये अशाविषयीं तजवीजी चालविल्या. तो तेथें नानाप्रकारचे मोठमोठाले नजराणे पाठवी; अनेकप्रकारचे खुषमसक्ये लोक पाठवी; पितृभक्ति दाखविण्याकरितां गौरवाचीं पत्रे लिहून त्यांत असें लिही कीं, राज्यकारभार चालविण्याचे मोठे श्रम आहेत, मी त्यांस कंटाळलों आहे. एकादे वेळेस वेतावातानें असें लिही कीं, रासेलस् याचे मित्र बंड करण्याविषयीं लोकांस उत्तेजन देतात.

खाण्यापिण्याची चैन, गीतवाद, थडामस्करी, यांच्या योगानें बादशहा इतका रंगून गेला कीं, त्याला बाटे राज्यपदावर बसून अनेक अडचणी सोसण्यापेक्षां हें फार चांगलें. याकरितां रासेलस् व नेकाया हीं पुनः आपणांस

अस्वस्थ करतील, असें वाटून त्यानें त्यांजवर कडक पाहरा ठेवण्याविषयीं सक्त हुकूम दिला.

याप्रमाणें दिवस चालले असतां वापाची गांठ घेऊन त्यास कसें फसविलें, याबद्दल त्याची खात्री करून आपणास मुक्त करून घेण्याकरितां रासेलसू व नेकाया यांनीं पुष्कळ यत्न केले; परंतु सर्व व्यर्थ झाले.

इम्लाक् विद्वान् असून त्यास जगाचा पुष्कळ अनुभव होता त्यामुळे एशिया खंडांत वारंवार राज्यक्रांति होतात, असें मनांत आणून त्यानें आपलें मन स्वस्थ ठेविलें होतें. त्याला ज्योतिष्याची मात्र फार काळजी लागली होती. त्याला वाटलें एकांतवासामुळे पुनः याचें मस्तक फिरून पूर्वीप्रमाणेंच तो भलभलत्या कल्पना करूं लागेल. याकरितां पुष्कळ खटपट करून त्यास व आपणास एके ठिकाणीं राहण्याची घरवानगी त्यानें मिळविली; आणि पहातो तो त्यास वाटलें तसेंच झालें होतें. ज्योतिष्यानें त्यास सांगितलें कीं, मी अगदीं निराश व खिन्न झालों आहे. गोष्टींच्या नादीं लागून ऋतूंचें नियमन करण्याच्या आपल्या मोठ्या कामांत मी हयगय केली; याबद्दल मलाही वंदिखान्यांत पडण्याची शिक्षा मिळाली. बुद्धीच्या व वक्तृत्वाच्या योगानें इम्लाक् यानें त्याची चूक पदरांत घालून त्यांचें वेड काढून टाकिलें. परंतु मंडळीचें सुख नाहींसें झाल्यामुळे त्यास जें दुःख झालें होतें त्याचा उपशम त्याच्यानें करवेना.

ज्योतिषी.— स्वभावतः मनुष्याच्या मनास सुख आणि कर्मणूक हीं पाहिजेत असें मला वाटते. नेहमीं कांहीं तरी खटपटींत असण्याची आपणास हीस वाटते. इच्छा फार दिवस तृप्त झाली नाहीं ह्मणजे मनुष्यास त्या गोष्टीचा फार

हव्यास सुटतो; त्याप्रमाणे जे मंडळीचे सुख तरुणपणीं भोगीत नाहीत, त्यांस ह्यातारपणीं त्याची फार इच्छा होते. ह्यातारपणीं स्वतःचा चपलपणा कमी होतो त्यामुळे लोकांची गरज अधिक लागते. बुद्धिमांद्य झाल्यामुळे अभ्यासाचा कंटाळा येतो. आशाही संकुचित होते; त्यामुळे तीपासून मनास अवसान येत नाही. आयुष्याचे दिवस फार थोडे राहिले ह्मणजे ते फार मोलाचे वाटतात. सहवासाचे सुख पुढे मुळींच होणार नाही, ह्मणून क्षणभर देखील दूर राहू नये असे वाटते.

भाग २७.

मित्र परत आला.

पूर्वीपेक्षां या वेळेस पुष्कळ गोष्टी मनांत येऊन विचारांत नेहमीं मग्न असल्यामुळे इतर बंदिवानांपेक्षां नेकाया कमी अस्वस्थ असे. सुख अप्राप्य वस्तु आहे, असे तिला वाटू लागले. असे वाटणे दैववान् मनुष्यास कदाचित् अपकारक होईल; परंतु त्यापासून दुःखितांस पुष्कळ उपयोग होतो. पेक्युआ जवळ असल्यामुळे तिला बरे वाटे, तरी आतां तिला दुसऱ्यापासून सुख होण्याची इच्छा फारशी राहिली नाही. ज्यावर फार प्रीति बसली होती तो नाहीसा झाल्यामुळे दुसऱ्या कोणाच्याही सहवासाने तिला सुख होईना. तिला आतां कशाचीच आशा नाहीशी झाली. त्यामुळे कशाचे भयही वाटेनासे झाले. आजपर्यंत बहुत वेळ आशा व भय यांचे प्रसंग आल्यामुळे तिला असे कळून आले कीं, अंतःकरण स्वस्थ ठेवाचे यांतच हित आहे.

एके दिवशीं पेक्युआ हिने तिला कळविलें कीं, आं-
तांशीं पुष्कळ दिवस रोज संध्याकाळीं एक मनुष्य तुमच्या
खोलीच्या खिडकीसमोर येऊन उभा रहातो. तो आंगानें
ऊंच असून त्याचा चेहरा उदार दिसतो; त्याच्या आंगा-
वरील कपडे भिकार आहेत; त्याला आत्मांशीं कांहीं बोला-
वयाचें आहे असें दिसतें; परंतु पाहारेकऱ्यांच्या भयानें
त्यास मी कांहीं विचारलें नाहीं; तो आतांशीं थोडे दिवस येत
नव्हता; परंतु पुनः काल संध्याकाळीं दृष्टीस पडला होता.

नेकाया हिने तिला सांगितलें कीं, पुनः आज येतो
कीं नाहीं तें महा, आणि आल्यास त्यास हवेलीच्या पूर्वे-
कडे येण्यास खुणेनें सांग. कारण तिकडे तळें असल्या-
मुळें पाहारेकऱ्यांचें लक्ष कमी असतें. आणि त्यास असें
सांग कीं, होडींत बसून हवेलीच्या अगदीं जवळ आ-
ल्यास कोणी न पहातां त्याबरोबर आपणांस बोलावयास
सांपडेल. कदाचित् रासेलस् यानें त्यास पाठविलें असेल.
त्याच्याजवळ बोलण्यानें रासेलस् यास बरें वाटण्यासारखें
असेल तर कसेंही करून त्याची गांठ घेतली पाहिजे.

तो मनुष्य त्या दिवशीं आला नाहीं परंतु दुसऱ्या दिवशीं
पेक्युआ आणि राजकन्या गच्चीवर बसून तळ्याकडे पहात
होत्या, तेव्हां एक लहानशी होडी त्यांच्या दृष्टीस पडली.
ती त्यांकडेच येत होती. होडी कडेजवळ येतांच दोघे
मनुष्य तडीस उतरले; आणि हवेलीच्या खालीं उंचवटा
होता त्यावर चढूं लागले. उंचवट्यावर येतांच एकजण
भितीला शिडी लावून भराभर त्या बसल्या होत्या तेथें
आला. त्यास पाहून पहिल्यानें त्या दोघींस भय वाटलें.
अमाल्फिस् याच्या किल्ल्यांतून हपशी देशाच्या दरबारीं ज्या

जासूदास पाठविलें होतें तोच मी; संगीतविद्येमध्ये हुषार असल्यामुळें मला हल्लीं बादशहाच्या तैनातीस ठेविलें आहे; असें त्यानें सांगितल्याबरोबर त्यांची भीति नाहींशी झाली. त्यास पाहून राजकन्येस आनंद झाला. ती त्यास पुष्कळ गोष्टी विचारूं लागली; परंतु त्यानें सांगितलें कीं, अगदीं अवकाश नाहीं; अमाल्फिस् याचा पुत्र खालीं उभा आहे, त्यास कांहीं महत्त्वाची गोष्ट बोलावयाची आहे, झणून तो भेट घेण्याची परवानगी मागतो.

वरील भाषण ऐकतांच नेकाया हिला जो आनंद झाला, त्याचें शब्दानें वर्णन करितां येणें कठिण आहे. इतक्यांत कोळ्याचें सोंग घेतलेला दिनार्वस दृष्टीस पडला तेव्हां तर बोवडी वळून तिच्या तोंडांतून शब्ददेखील निघेना.

उभयतांचा गहिंवर कमी झाला तेव्हां दिनार्वस झणाला, तुमची आणि रासेलस् याची गांठ घेण्यास मी पुष्कळ दिवस यत्न केले, परंतु व्यर्थ झाले. शेवटीं सुदैवानें हा तुमचा जासूद भेटला; त्यानें कोणत्या वाटेनें गेलें असतां तुमची गांठ घेतां येईल; तें सांगून तोच होडींतून मला येथें घेऊन आला. मी तुहांस साहाय्य करण्यास आलों आहे. दैवयोगानें तुहांस बंधमुक्त करण्याचें सामर्थ्य मला प्राप्त झालें आहे, त्यामुळें मला आनंद वाटतो. नेकाया, अज्ञान आपण सुखी होऊं:-

तो आणखी कांहीं बोलणार होता, परंतु पाहरेकरो बदलण्याची वेळ आली; त्यामुळें राजकन्येनें सांगितलें कीं, होडी. कदाचित् कोणाच्या दृष्टीस पडेल याकरितां तुम्ही या वेळेस जा आणि उद्यां या. येण्याचें कबूल करून दिनार्वस निघून गेला.

भाग २८.

दिनार्वस याचे पराक्रम.

नेकाया हिची गांठ पडल्यामुळे आनंदित होऊन दिनार्वस त्या जासुदास लणाला, तुझ्यानें होईल तर रासेलस् याच्या वंदिखान्यांत मला घेऊन जा. जासूदाने या-विषयी केलेला यत्न सफळ झाला. राजपुत्र व त्याचा मित्र दिनार्वस हे मोठे बुद्धिमान् व उद्योगी होते, तरी त्यांच्यानें जी गोष्ट झाली नसती ती जासूदाने सहज केली. कारण त्यास आपल्या कामामुळे अशा युक्ति करण्याची संवय असे. उभयतां मित्र प्रेमाने एकमेकांचे आलिंगन करून आनंदित झाले. दिनार्वस आला होता हे कोणास माहित नसल्यामुळे त्यांस एकमेकांशीं बोलण्यास वराच वेळ सांपडला. त्यामुळे रासेलस् यास शोधण्याकरितां किल्ल्यांतून निघाल्यापासून काय काय झाले, ते सर्व त्यानें मित्रास सांगितले.

दिनार्वस.—तुलास पुष्कळ दिवसपर्यंत मिसर देशांत शोधिल्यावर मी आरवस्थानांत गेलों. आरवस्थानच्या सरहद्दीवर मला कित्येक आरवलोकां भेटले. त्यांनीं सांगितले कीं, आम्ही एका मुक्कामीं रासेलस् यास पाहिले होते. त्याज्वरोवर तुरुक स्वारांचा पाहारा होता. तो बहुतकरून कान्स्तातिनोपल येथे गेला असावा. तुम्ही केरो शहरीं जाऊन गलवतांत बसल्याची बातमी मला लागली नाहीं, तरी सुलतानाच्या दरबारांत शोध करण्याच्या आशेनें मी तिकडे चाललों. मिसरदेशच्या अधिकाऱ्यानें केलेले कृत्य सुलतानास अगदींच आवडले नव्हते, याकरितां हपशी देशाशीं स्नेहभाव संपादण्यास तो मनापासून यत्न करीत

होता. त्यानें माझे नांव ऐकिलें होतें, व माझे करणेंही त्यास योग्य वाटलें होतें. त्यानें माझे फार चांगलें आगतस्वागत केलें. ज्या वंदिवानाचा शोध लावण्याच्या कामीं हे मदत मागण्याकरितां आले आहेत, त्यास शोधून काढण्यास फार यत्न करावा; असा त्यानें हुकूम केला आणि मला सांगितलें कीं, अमुक दिवशीं तुम्ही या ह्मणजे त्या दिवशीं काय शोध लागला तें १५ तुम्हांस कळविलें जाईल. त्यानें शोध लावण्यास केलेले सर्व यत्न फुकट गेले, तेव्हां मला त्यानें असें सांगितलें कीं, मी खरा मुसलमान असलों तर निरपराध्यांस पीडा होऊं देणार नाहीं, आणि अन्यायांस मदत करणार नाहीं. आतांशीं ग्रीस देशांतील चांचे लोकांनीं आमच्या राज्यांतील समुद्रांत लूटालूट चालविली आहे. त्यांनीं केरो शहरांतून जे तुर्की लोक तुमच्या मित्रास घेऊन कान्स्तांतिनोपल् येथें येत होते त्यांस पकडून अटकेंत टाकिलें असेल. याकरितां ग्रीस देशांत व त्याच्याजवळील वेटांत शोध लावण्याविषयीं त्यानें सक्त हुकूम केला. शोध लागेपर्यंत आपल्या दरवारीं मीं रहावें अशी त्यानें आपली इच्छा प्रदर्शित केली. युद्धकलेविषयीं मजबरोबर त्यानें पुष्कळ संभाषण केलें. मी उत्तरें देईं तीं तो स्वस्थपणें लक्ष लावून ऐकत असे. व्हेनिसच्या लोकांबरोबर वागण्याच्या संबधानें जी त्याची बुद्धिमत्ता आणि माहिती लोकांत प्रसिद्ध आहे तिचा मला प्रत्यक्ष अनुभव आला. त्याची भेट झाल्यानें मला असें कळून आलें कीं, मोठे लोक वाईट, जुलमी, व मगरूर असतात, असें आपण ह्मणतो तें सर्वदा खरें नसतें. जो मनुष्य जन्मतः इतरांपेक्षां मोठा आहे, त्याला लोकांची स्पर्धा किंवा हेवा करण्याचें कांहीं कारण

नसतें. तो अभिमान सोडून वागला तरी त्याचा अपमान होत नाही. त्यानें लोकांशीं सलगी केली तरी त्यास हलकेपणा येत नाही; परंतु दैवयोगानें ज्यास आपल्या बरोबरीच्या लोकांपेक्षां अधिक ऐश्वर्य प्राप्त होतें, त्याची गोष्ट अशी नसते. महत्त्वाकांक्षेनें आपणास अधिकाधिक मान मिळावा असें त्यास वाटतें. त्याला वाटतें भलेपणानें मिळून मिसळून वागलें तर आपणास पूर्वीप्रमाणें हे लोक मानूं लागतील. केवळ द्रव्यादिकांच्या योगानें तो लोकांपेक्षां मोठे झालेला असतो; ह्मणून मोठेपणा राखण्यास आणखी कांहीं तजविजी करूं लागतो. राजांच्या आंगीं कित्येक गुण नसतात हें खरें आहे, तथापि त्यांच्या आंगीं भलेपणा नसतोच असें ह्मणतां येत नाहीं. असो. आतां पुष्कळ विस्तार करण्याची ही वेळ नव्हे.

मजवर सुलतानाचा चांगला विश्वास वसला तेव्हां तुमच्या शोधास पाठविलेले लोक परत न आल्यामुळे बरोबरचे हपशीलोक घेऊन मीही आणखी शोध लावण्यास जातो अशी त्यापाशीं विनंति केली. त्यानें ती मान्य करून मजबरोबर आणखी कांहीं हत्यारवंद शिपायी, हुशार खलाशी, आणि समुद्रांतील माहितगार तांडेल, असे लोक दिले. त्यांस बरोबर घेऊन मी ग्रीसदेशाच्या लगतचीं बेटें आणि सुलतानाच्या राज्यांत असलेल्या यूरोपांतील मुलूखापैकीं पुष्कळ प्रांत फिरलों.

भाग २९.

पुढें चालू.

रासेलस्.— जीं स्थलें इतिहासांत प्रसिद्ध आहेत क

प्राचीन कवींनीं ज्यांचीं वर्णनें केलीं आहेत, तीं पाहण्याची मला बहुतवेळ इच्छा झाली होती.

दिनार्वस.— महाराज, पुढें फुरसत होईल तेव्हां आणखीं माझ्या प्रवासांत काय काय घडलें तें सांगेन. तुह्यांस ऐकण्याची हौस असली तरी मला या वेळेस थोडक्यांत आटोपलें पाहिजे. माझे प्रयत्न सफळ न झाल्यामुळे मी क्यांडिया या आखाताकडे गेलों, तेथें सुलतानाचें आरमार होतें, त्यावर मुख्य अधिकारी वजीर होता. तेथें व्हेनिसच्या लोकांबरोबर हें आरमार दोन वर्षे लढत होतें. व्हेनिसच्या लोकांस सर्व यूरोपांतील राष्ट्रांची मदत होती. तुह्यां न सांपडल्यामुळे मी निराश झालों होतो, त्यामुळे लढाईत शिरून आपली कृतज्ञता तरी सुलतानास दाखवावी असें मला वाटलें. दैवयोगानें मोठा हल्ला व्हावयाचे दिवशींच मी येऊन पोचलों. वजीरानें मला एका टोळीवर मुख्य नेमिलें. दैवयोगानें मी सान्ट्आंद्री हा मोठा किल्ला घेतला. त्यामुळे त्या दिवशीं जय झाला तो ह्यामुळेच असें सर्व लोक ह्मणूं लागले. वजीरानें माझी फारच स्तुति करून मला सैन्यांत मोठा अधिकार दिला. शत्रूंचा अगदीं मोड होऊन त्यांची जागा हस्तगत झाली तेव्हां आह्मी विजयी होऊन आद्रिआनोपल् येथें गेलों; कारण तेथें सुलतान आला होता. व्हेनिसच्या लोकांस तह करणें भाग पडलें तेव्हां तेथें त्यांनीं तहाचें बोलणें लाविलें. यूरोपांतिल गर्विष्ठराजांची फजिती झाली. त्यांचा धर्माध्यक्ष जो पोप त्याची निराशा झाली. या गोष्टींनीं सुलतानाच्या विजयास फारच भूषण आलें. पराक्रम करणाऱ्यांस त्यानें वाक्षिसेंही वांटलीं. मीं स्वेच्छेनें सैन्यांत पराक्रम केले या-

मुळें माझा फार उपयोग झाला असें त्याम वाटून मला आपल्या राज्यांत ठेवावें ह्मणून सर्हिं ह्या प्रांताचें राज्य बक्षीस देऊन त्यानें मला मांडलिक राजा केले. माझे राज्य सुलतानाच्या ताव्यांत आहे याकरितां त्याच्या मित्रांस साहाय्य करणें व त्याच्या शत्रूंचा पराजय करणें हें माझे काम आहे. त्याच्या सर्व राज्यांत मुख्य वजीराचा मात्र मान माझ्यावर आहे. भावांचा पराजय करून तुम्ही येथें रहावयास आलां हें मी आद्रिआनोपल् येथें ऐकिलें. मी नेकाया हिला वचन दिलें होतें त्यामुळें तुमचा वृत्तांत मला सुलतानास सांगतां येईना. ज्या प्रांताचें राज्य मला दिलें होतें तेथें एकवार जाऊन मी पुनः सुलतानाच्या दरबारीं आलों तेव्हां मला असें आढळलें कीं, त्याचें तुमच्या विषयीं फार चांगलें मत आहे. तुम्हांस बंदींत ठेविलें, मेनास् यानें लुच्चेगिरी करून बादशहाकडून राज्यपद सोडविलें, सार्धा मरण पावला, वगैरे गोष्टी मला त्यापासूनच समजल्या. दुसऱ्या राजांच्या दरबारच्या अगदीं गुप्त वातम्या राजांस कशा सहज कळतात; व ज्या गोष्टींशीं त्यांचा कांहीं संबध दिसत नसतो, व ज्यांचा त्यांशीं अत्यंत संबध असतो त्यांस त्याविषयीं कांहींच माहित नसतें; अशा गोष्टी कळण्याविषयीं राजे किती खटपट करितात हे पाहून मला मोठें आश्चर्य वाटलें. हा योग्य प्रसंग पाहून मी सुलतानास विनंति केली कीं, मी तुमचा वकील होऊन मेनास् याकडे जातों आणि बादशहास पुनः गादीवर आणण्याविषयीं मध्यस्थी करितों. त्यानें माझे ह्मणणें लागलींच कबूल केले. मेनास् मजशीं मोठ्या गोडीगुलावीनें बोलत होता. बादशहानें स्वसंतोषानें राज्यकारभार सोडिल्याबद्दल

त्याने पुष्कळ प्रमाणे दाखविलीं, तेव्हां मी सुलतानास लिहिलें कीं, मला आनंदगुहेत जाण्यास परवानगी असावी. मी तेथें जाऊन तुमच्या वतीनें त्याशीं बोलून त्याचें खरें काय ह्मणणें आहे तें समजून घेतों. मी आपल्या बरोबरचे लोक बापाच्या किल्ल्यांत ठेविले आहेत, ते मी तेथें आहे असेंच समजतात. मी वेष पालटून निघालों तो दरवारांतून नजराणा घेऊन बादशहाकडे जासूद येत होता त्याजबरोबर येथें आलों. परंतु अद्याप बादशहाची गांठ पडली नाही.

भाग ३०.

दिनार्वस बादशहाची भेट घेतो.

सुलतानाच्या दरबारीं विजय झाल्यामुळे आनंद प्रदर्शित करून व आपणास साहाय्य केल्याबद्दल उपकार मानून रासेलसू दिनार्वस यास ह्मणाला:—

‘बादशहा पुनः गादीवर वसण्याचें कबूल करील असें मला वाटत नाही. तो सुखोपभोगांत निमग्न झाला आहे. तो कोणत्याच गोष्टीचा विचार करित नाही. व त्यानें तसें रहावें अशीच तजवीज केलेली आहे. तुम्हीं प्रयत्न केला याची मला भीतीच आहे. येथें मेनासू याचे पुष्कळ हेर आहेत. जर तुम्ही उमगलां तर जीवावर संकट आल्याशिवाय रहाणें कठिण.’

दिनार्वस.—मला त्या गोष्टीचें मुळींच भय नाही. वकीलाच्या जीवास धक्का लागला तर सुलतान उगाच वसून क्षमा करणार नाही. त्याच्या रागास न भिण्यासारखें मेनासू याच्या आंगीं धैर्यही नाही. बादशहाची भेट कशी

व्यावी, तेवढें मला सांगा, मग मी पाहिजे तसें करीन.

रासेलस्.— आधीं मला एवढें सांगा कीं, अमाल्फिस् आणि झीलिया यांस माझी आठवण होते काय? आजपर्यंत मला पुष्कळ वेळा दैव अनुकूल झालें व प्रतिकूलही झालें, त्यामुळे महत्त्वाकांक्षा धरून उद्योग करण्यांत कांहीं हांशील वाटत नाहीं. आपल्या सुखानें सुखी होणारा आणि दुःखानें दुःखी होणारा, अशा मित्राचा स्नेह आणि प्रेम एवढच काय तें ऐश्वर्यांत भूषण आणि दारिद्र्यांत सुख आहे अस मला वाटूं लागलें आहे.

दिनार्बस.— तुमचें काय झालें हें त्यांस कांहींच कळलें नाहीं. त्यांस किती काळजी लागली होती हें मला शब्दांनीं सांगतां येत नाहीं. मला तुमची खरी स्थिति त्यांस कळवितां येईना. मीं त्यांस एवढेंच सांगितलें कीं, तुम्हीं लढाईत मोठाले पराक्रम केले, परंतु मेनास् याच्या हुकुमानें तुम्हांस आनंदगुहेत बंदीत टाकिलें आहे असें वाटतें. मीं निघतेवेळेस त्यांस सांगितलें कीं, लौकरच तुम्हांस कच्ची हकीकत कळवीन. असो, आतां बादशहाशीं काय बोलावें याचा विचार करूं.

रासेलस्.— मेनास् याच्या लुच्चेगिन्या उघड केल्यापासून बादशहास कांहीं उपयोग होईल किंवा नाहीं हें मला कळत नाहीं; परंतु मला एवढें खास माहित आहे कीं, त्यास पुनः गादीवर बसविलें तर आनंदगुहेतील सुख नाहींसें झाल्याबद्दल त्यास वाईट वाटेल. मी आणि नेकाया दोघेही निरापराध आहों, अशी त्याची खात्री तुमच्यानें झाल्यास करा; एवढेंच तुम्ही मित्राचें काम करा लक्षणजे झालें. त्याची भेट घेण्यास मला एवढाच सुलभ मार्ग वाटतो कीं, मी अमा-

लिफ्टस् याचा पुत्र आहे असें तुम्ही प्रसिद्ध करा. तुमचा बाप किती विश्वासू आहे हे बादशहास माहित आहे. शेजारच्या बलाढ्य राजाच्या वकीलापेक्षां तो आपल्या पदरच्या मनुष्यास लौकर भेटेल.

दिनार्वस.— महाराज, तुम्ही आपल्या अंतःकरणावरून बादशहाचें मन कसें असेल तें ठरवितां असें मला वाटतें, असें ह्मटल्याबद्दल क्षमा करा. अमुक गोष्ट करा असें आपणास सांगण्याचा माझा अधिकार नाही, परंतु मजवर विश्वास ठेवून आपण स्वस्थ असा. तुम्ही सांगितलेलीच तजवीज करून पहातों. परंतु भेट झाल्यास त्या वेळेस सोईचें दिसेल तसें करीन. बादशहाचा स्वभाव माहित नाही, यामुळे आतां कांहीं सांगतां येत नाही.

कोणी पाहिल्याशिवाय जातां यावे ह्मणून रात्र होऊन अंधार पडेपर्यंत दिनार्वस तेथेंच राहिला. नंतर तो पुनः नेकाया आणि पेक्युआ यांकडे गेला. आपण काय केले तें सांगून पुढें काय करणार तें त्यानें त्यांस कळविलें. नेकाया हिनें त्यास सांगितलें कीं, बादशहाच्या मनांत काय आहे तें समजण्यापूर्वीं मी सुलतानाचा वकील आहे असें कळवूं नका. मला ठाऊक आहे कीं, दुसऱ्या राजांनीं आपल्या कारभारांत हात घालावा हे हपशीदेशाच्या बादशहांस आवडत नसतें.

दिनार्वस याच्या मनांत नव्हतें तरी रासेलस व नेकाया यांच्या इच्छेप्रमाणेंच त्यानें केले. मी अमालिफस, याचा पुत्र आपणाशीं कांहीं महत्त्वाच्या गोष्टींविषयीं बोलण्याकरितां आलों आहे, असें त्यानें बादशहास कळविलें. बादशहानें त्यास कळविलें कीं, तुम्हांस काय कळविणें असेल

तें मेनास् यास कळवावें. परंतु पुनः त्यास वाटलें कीं, रासेलस् आणि नेकाया हीं अमाल्फिस् याच्या घरीं पुष्कळ दिवस होतीं तेव्हां कदाचित् हा त्यांचा मिलाफी असेल, यासाठीं त्यानें शिपायांचा पाहारा पाठवून त्यास बोलावून आणिलें.

बादशहाची गांठ पडल्यावर दिनार्वस यानें धैर्यानें स्पष्टपणें सांगितलें कीं, रासेलस् आणि नेकाया यांस अन्यायानें पीडा झाली आहे. मेनास् यानें जुलुमानें राज्य बळकाविलें आहे. तुम्ही पुनः गादीवर येऊन आपल्या कुटुंबांतील माणसांचें कल्याण करा. या भाषणाचा कांहींच उपयोग झाला नाही. एवढें मात्र झालें कीं, आपण कोण वगैरे सर्व माहिती यास रासेलस् यानें सांगितली त्यापेक्षां तो गुन्हेगार असून दिनार्वस त्याचा मिलाफी आहे अशी बादशहाची खात्री झाली. रासेलस् यानें मला कांहीं सांगितलें नाहीं, असें सांगावें तर नेकाया अपराधी ठरणार, यामुळें दिनार्वस घोंटाळून लाजल्यासारखा झाला. तेव्हां हा खास गुन्हेगार आहे असें समजून त्यास कैदेत टाकण्याविषयीं बादशहानें हुकूम केला.

दिनार्वस यास वाटलें कीं, आतां आपणास वाटेल त्याप्रमाणें करण्यास हरकत नाही. त्यानें बादशहास सांगितलें कीं, मेनास् यास दोन गोष्टी सांगण्याकरितां प्रसिद्धपणें सुलतानाकडून त्याकडे वकीली करण्यास आली होती. त्यानें न ऐकिल्यास तुमची गांठ घेऊन सुलतान तुम्हांस अनुकूल आहे ह्मणून सांगून पुनरपि तुम्हांस गादीवर बसण्यास सांगावें असा मला हुकूम आहे.

बादशहास राग आला होता तो जाऊन बलिष्ठ रा-

जाचें भय वाटूं लागलें. खरें काय आहे याविषयीं त्याचा निश्चय होईना. तेव्हां पुढें काय करावयाचें तें विचार करण्याकरितां मेनास् याकडे जासूद पाठवून तो परत येईपर्यंत दिनार्वस याशीं सुलतानाच्या वकीलास योग्य अशा सन्मानानें वागूं लागला. दुसऱ्या दिवशीं कित्येक लोक गोन्दार येथून आनंदगुहेत आले त्यांनीं बातमी आणिली कीं, तुर्की लोकांची वरीच मोठी टोळी हपशीदेशाच्या सरहद्दीकडे येत आहे. या बातमीमुळे बादशहा दिनार्वस याचा फारच मान ठेवूं लागला. त्यास रासेलस् यास पाहिजे तेव्हां भेटण्याची परवानगी देखील त्यानें दिली.

भाग ३१.

दिनार्वसाच्या प्रवासाचा वृत्तांत.

बादशहाच्या वर्तनाविषयीं दिनार्वस रासेलस् याजवळ कांहींच बोलला नाहीं. फक्त तेथें काय काय झालें तें त्यानें त्यास सांगितलें. त्यामुळे रासेलस् यास विशेष आशा वाटेनाशी झाली. त्यास वाटलें कीं, आपणाकरितां सध्या आपल्या मित्रास कैद मिळाल्यासारखें झालें आहे. मित्रावर संकट आल्यामुळे त्यास भय वाटलें.

दिनार्वस.— मजकरितां भिऊं नका. मी काय करितों त्याकडे बादशहाचें लक्ष आहे हें माझ्या ध्यानांत आहे. मेनास् याकडून बादशहास लिहून येईपर्यंत मला येथें रहाणें भाग आहे. परंतु इतक्या दिवसांत तुमच्या निरापराधपणाविषयीं बादशहाची खात्री झाली आहे. आपणास पुनः राज्यकारभार पहाणें प्राप्त आहे असेंही त्यास वाटूं लागलें आहे. मला असें वाटतें कीं, कांहींतरी अड-

चण आल्याशिवाय कोणताही राजा राज्य सोडित नाही, व असें केल्याबद्दल मागून वाईट वाटत नाही असेही कधीं होत नाही. अधिकार व कारभार हे प्रसंगवशात् नकोतसे वाटले तरी सर्वास त्यांची आवड स्वाभाविक आहे. मनुष्य सुखोपभोगांत निमग्न झाला असला, किंवा जोंगी होऊन एकीकडे जाऊन राहिला, तरी त्यास कांहीं तरी उलाढाल करण्याची इच्छा पुनः प्राप्त होते. काल रात्रीस मजशीं वादशहाचें भाषण झालें तें मनांत आलें ल्हणजे वादशहास राज्यपदाचें सुख दिसूं लागेल. आणखीं कांहीं वेळ गांठ पडली ल्हणजे त्याची महत्त्वाकांक्षा मी पुनः जागृत करीन असें मला वाटते.

दिनार्वस याच्या भेटीमुळे रासेलस् यास वंदिखान्याचें दुःख फार कमी होऊं लागलें. तुझी व नेकाया यांविषयीं दिवसेंदिवस वादशहाच्या मनांत मी अधिकाधिक प्रेम उत्पन्न करित आहे असें तो सांगत असे, तरी रासेलस् यानें आशा केली नाही. तें बोलणें एकीकडे ठेवून सुलतानाच्या मुलूखांत केलेल्या प्रवासाचा वृत्तांत तो दिनार्वस यास विचारूं लागला.

रासेलस्.—प्राचीन युरोपियन कवींनीं ज्यांचें फार सुंदर वर्णन केलें आहे तीं स्थले, त्यांचे ग्रंथ वाचिल्यानें जशीं मनोरम वाटतात, तशीं खरोखर आहेत किंवा नाहीत, हें प्रत्यक्ष पाहण्याची इच्छा मला अनेक वेळा झाली आहे. आमच्या कवींचीं अलंकारिक वर्णनें आर्लीं वाचलेलीं नाहींत काय? मला वाटते आमच्या राष्ट्राचें सर्वांत हें मोठें दुर्दैव कीं, आम्हांस दुसऱ्या देशांची कांहींच माहिती नाही. ही गैरसोय आपणापुरती तरी ग्रंथांच्या साहाय्यानें कमी

होण्यासारखी असेल तेवढी कमी करण्यास मी यत्न केला आहे.

दिनार्वस.—आर्चिपिलेगो आणि भूमध्य या समुद्रांत सफरी करित असतां पाहिलेल्या गोष्टींमुळे तुम्हीं विचारलेल्या प्रश्नाचा उलगडा मला करितां येईल. पृथ्वीवर राष्ट्रें अगदीं नाहींतशीं होऊन त्यांचा मागमुससुद्धां रहात नाहीं; पुष्कळ दिवस चालू असलेले कायदेकानू नाहींतसे होऊन त्यांचें स्मरणसुद्धां लोकांस रहात नाहीं; नीतीचे प्रकार बदलून जातात; या व अशा मोठमोठाल्या उलटापालटी झाल्या तरी समशीतोष्ण कटिबंधांत सृष्टिसौंदर्य सर्वदा सारखें असतें. कवि सृष्टिसौंदर्याचें वर्णन अलंकारिक भाषणानें खऱ्यापेक्षां अधिक करितात हें मत, ज्या देशांत उतरणवाऱ्याच्या सोसाळ्यानें वृक्ष व वनस्पति वटून गेल्यामुळे सृष्टिशोभा अगदीं नाहींशी होते, किंवा फार कडक उन्हानें सर्व वस्तु शुष्क होतात, त्यांत उत्पन्न झालें असावें. परंतु ज्या सुखी देशांत वनस्पति सर्वदा टवटवीत असतात तेथें कवींनीं सर्व वक्तृत्व खर्चिलें तरी सृष्टिसौंदर्याचें वर्णन फारच थोडें होईल. हपशीदेशांतील तापलेल्या वाळूच्या प्रांतांत रहाणारे लोक आणि पाणी गोठून बर्फ झालेल्या नद्यांवरून चालणारे आणि बर्फानें चोहोंकडे एकसारखे शुभ्र पांढरे दिसणारे अशा पर्वतांवर चढणारे सिथिया देशांतील लोक यांस, दैववान् ग्रीस देशांतील लोकांच्या दृष्टीस जी वनशोभा पडते तिची कल्पनासुद्धां करितां येणार नाहीं.

या प्रसिद्धस्थलीं अनेक रंगांचे मोठमोठाले डोंगरांचे कडे, स्वच्छ आकाशाचें नीलवर्ण प्रतिबिंब ज्यांत पडलें

आहे असे स्वच्छ पाण्याचे धत्रधत्रे, अनेक आकृतीचे व अनेक रंगांचे वृक्ष, फलपुष्पांची विपुलता, या प्रत्येक गोष्टीच्या योगाने वनप्रदेशास वैचित्र्य येऊन त्याची शोभा फारच वाढते. प्रकाशाने चकचकीत अशा हवेच्या लहरींच्या योगाने कांहींसे नीलवर्ण दिसणारे दूरचे डोंगर, पश्चिमेकडे शोभणारे जांबळ्या रंगाचे ढग, यांच्या योगाने तर फारच सुंदर देखावा दिसतो. नीतिमान् मनुष्य कोमल मनाचा असला तर तो जसा प्रिय होतो, त्याप्रमाणे यांच्या योगाने सर्व वस्तु कोमल व शांत दिसून आल्हादकारक होतात. रासेलस् तुह्यांस माझे बोलणे अतिशयोक्तीचे वाटेल, परंतु ज्या मनमोहक स्थलीं तुम्ही येतां तर वरें झालें असतें, असें मला वाटत होतें, तेथें तुम्ही येतां तर आनंदलहरींनीं अंतःकरण तल्लीन होऊन मजप्रमाणें तुह्यांसही अत्यानंद झाला असता. या आनंददायक स्थलीं विचार करित वसलें तर मन उदात्त होऊन संतुष्ट होतें. कितीही प्रयत्न केला तरी जिचे वर्णन करितां येणार नाही अशा एकाद्या सुंदर व आनंददायक दरींत फिरत असतां परम औदार्यानें मनुष्यास दिलेले अनेक देखावे मनांत येऊन विश्वोत्पादक परमेश्वराच्या कृपालुपणाची म्यां वारंवार स्तुति केली आहे. एकाद्या ठिकाणीं प्राचीनकालची भव्य इमारत दृष्टीस पडली ह्मणजे ती न बोलतां मला जणुं काय उपदेशच करित आहे असें वाटे. त्या देशाचा प्रत्येक प्रांत सुंदर ठिकाणीं वसलेला असून कोणत्या तरी गोष्टीविषयीं तो प्रसिद्ध आहेच. ज्याला नांव नाही असा डोंगरच नाही. जसा काय सगळ्या जमिनीवर प्राचीनकाळच्या कीर्तिमान् लोकांचा इतिहासच लिहून ठेविला आहे, तेथें कल्पित क-

थांस सुद्धां मोठा मान आहे. जसे थर्मापिलीच्या खिंडीत गेले ह्यणजे आपल्या आंगांत शौर्याचे स्फुरण उत्पन्न होते; तसे ओलिंपस् व पारनेसस् या डोंगरांवर गेले ह्यणजे कविताशक्तीचा आंगांत संचार झाला असे वाटू लागते. या जागी मला आपल्या परमप्रिय मनुयांची फार आठवण झाली. थीससच्या देवळाजवळ गेलों तेव्हां मला तुमची आठवण झाली. स्पार्टाशहराजवळ गेलों तेव्हां मला बापाची आठवण झाली. व ज्या वृक्षांच्या छायेत वसून ग्रीसदेशांतील तत्त्वज्ञानी शिष्यांस पाठ सांगत असत, त्या वृक्षांपासून झालेल्या झाडांच्या सावलींत बसलों तेव्हां प्लेटो व त्याचे शिष्य यांचे विचार जाणण्यास इम्लाक् जवळ असावा असे मला वाटले. प्लेती आणि मारोथान् या प्रसिद्ध ठिकाणीं गेलों तेव्हां सैन्यांतील सर्व सोबती मला डोळ्यांपुढे दिसू लागले. टेंपी नांवाच्या दरीजवळ गेलों तेव्हां क्षणभर मी आपलीं सर्व दुःखें विसरून गेलों;

१ ह्या इतिहासप्रसिद्ध खिंडीत प्राचीन ग्रीकलोकांनीं इराणी लोकांबरोबर युद्ध करतांना मोठे पराक्रम केले ते ग्रीसदेशाच्या इतिहासांत प्रसिद्ध आहेत.

२ या पर्वताजवळ प्राचीनकाळचे ग्रीक लोक मोठा उत्साह करीत त्या वेळेस विद्वान् लोक आपण केलेले ग्रन्थ लोकांस वाचून दाखवीत.

३ हीं स्थळें ग्रीसदेशाच्या इतिहासांत प्रसिद्ध आहेत.

४ हा साक्रेतीस याचा शिष्य असून महा पंडित होता. त्याचे तत्त्वज्ञानविषयक ग्रन्थ अद्यापि युरोपखंडांत मान्य आहेत.

५ ह्या ठिकाणीं ग्रीकलोकांनीं मोठाले पराक्रम करून इराणी लोकांचा पराजय केला.

६ ग्रीसदेशांत प्राचीनकाळीं हीं स्थळ फार प्रसिद्ध होती.

आणि विनयशील व उल्हासयुक्त नेकाया मजपार्शीं वसली आहे असे वाटून आनंदसागरांत निमग्न झालो.

भाग ३२.

प्राचीनकाळच्या लोकांचे महत्त्व.

रासेलस्.— लोभाने ज्यांचीं अंतःकरणे मट्ट झालीं आहेत, किंवा ज्यांचीं मनें सुखोपभोगांत गर्क होऊन मूढ झालीं आहेत, अशा पुष्कळ लोकांस तुमचें भाषण अत्युक्तीचें वाटेल, परंतु या वंदिखान्यांत तें ऐकण्यास कोणीच नाहीं हें वरें आहे. येथें आपलीं शरीरे प्रतिबंधांत असलीं तरी मनें खुलीं आहेत, ही गोष्ट जगांत दुर्मिळ आहे. असो, प्राचीनकाळच्या लोकांच्या ऐश्वर्याच्या साक्षीभूत भव्य आणि सुशोभित अशा अवशिष्ट राहिलेल्या काहीं जुन्या इमारती मिसरदेशांत पाहून मला आनंद झाला; तशा बहुत इमारती तुमच्या दृष्टीस पडल्या काय ?

दिनार्वस.— त्या इमारती पाहून माझ्या मनास जो आनंद झाला त्याचें वर्णन माझ्यानें होणें कठिण आहे. ग्रीस देशांतील देवळांचा शोभादायक साधेपणा, त्यांचें सुंदर प्रमाण, त्यांच्या वेगळाल्या भागांची एकमेकांशीं जुळणी, व एकंदरींत दिसणारा भव्यपणा, यांपासून त्यांचा डुल्लेपणा मनांत येऊन संतोष वाटतो; तसा आलिकडील इमारतींपासून वाटत नाहीं. आलिकडील कारागीर लोकांची रुचीच विघडली आहे, याचें काय कारण असेल तें असो. त्यांस या इमारतींपासून काहींच आनंद होत नाहीं. नमुने भिकार, वेगळाल्या भागांत प्रमाण सारखें नाहीं, भलभलतेच रंग, यांनीं तयार केलेल्या इमारतींपासून

समंजस मनुष्यास आनंद कसा होईल ? हे त्यांच्या मनांत कसे येत नाही, कोण जाणे. असे आहे तरी असले कारागिर पुष्कळ आहेत व त्यांकडून कामे करविणारेही पुष्कळ आहेत. ज्याने सोफिया हिचे थडगे बांधिले, त्याला खास वाटले असेल की, ज्या अज्ञान रानटी लोकांच्या वेळेस थोससूचे देऊळ बांधिले त्यापेक्षा आपल्या सुधारलेल्या काळांत कारागिरीची सफाई फार वाढली असे आपण सिद्ध करून दाखविले. अप्रबुद्ध मनुष्यांस आणि अशिक्षित लोकांस वेगळाल्या भागांचे प्रमाण ठेवण्यापेक्षा बाह्य शोभेची आवश्यकता विशेष वाटते. सर्व इमारत भव्य व सुंदर दिसावी इकडे लक्ष न देतां ते दुसऱ्या बारिकसारीक गोष्टींकडे अधिक लक्ष देतात. सर्व इमारत दिसण्यांत सारखी भव्य सुंदर व गोड दिसावी, असे न करतां ते तिला विजातीय वैचित्र्य आणतात.

ग्रीस देशाच्या ओसाड किनाऱ्यावर सार्धी व सुंदर कारागिरीचीं कामे पाहिल्यापासून मला आपल्या देशांतिल घुमट, मनोरे, रंगीबेरंगी कळस, यांचा तिटकारा येऊं लागला आहे. शिल्पचातुर्याने केवळ त्यांच्या कारागिरीच्या कामांनंच मी मोहित झालों असें नाही; त्यांच्या सर्व कलांमध्ये हाच गुण आढळतो. त्यांचे कोरीव लेखही असेच साधे व सुंदर आहेत. ते मोठे उदात्त, शुद्ध, व प्रौढ, असे असतात. मूळची खरी गोष्ट आहे तशीच कळावी ह्मणून ते लिहिलेले असतात. विषयाच्या उत्तमपणामुळे त्यांत वक्तृत्वाचे सौंदर्य स्वभावतःच उत्पन्न होते. त्यांच्या पुतळ्यांकडे पाहण्याने कंटाळा येत नाही. बराच वेळ पाहून

दुसऱ्यांशीं तुलना करून त्यांस चांगले ह्यणावयाचें असें नाहीं. ते फार साधे व सुंदर असून प्रत्येक वारिक सारीक गोष्टींत नाहीं तरी एकंदरींत ज्या प्रकृतीसारखे केलेले असतात तसे हुवेहूव दिसतात. ते पाहिले ह्यणजे त्या मनुष्याचें अंतःकरण कसें असावें असें कळतें. त्यांकडे पाहिल्यानें त्यांत जो गुण होता तो आपणास खास कळला असें वाटूं लागतें. त्यामुळे आपल्या मनांत पूज्यबुद्धि उत्पन्न झाल्याशिवाय रहात नाहीं. परंतु आलिकडील कारागिरीचें उत्तम काम पाहिलें तरी त्यापासून मनास एकदम आनंद होत नाहीं. बराच वेळ लक्षपूर्वक पाहिलें ह्यणजे मग त्याचें सौंदर्य कळूं लागतें. तें पाहून आनंद वाटण्यापूर्वीच आपण त्याचे गुणदोष पाहूं लागतो, त्यामुळे मनावर त्याचा कांहींच ग्रह होत नाहीं. प्राचीन लोकांच्या अत्युत्तम इमारती आहेत त्यांकडे पाहिल्याबरोबर आपलें मन गुंग होऊन तिकडे पहात बसावेंसें वाटतें. कांहीं वेळ गेल्यावर आपण बाराकाईनें पाहूं लागतो, तेव्हां देखील असें वाटतें कीं, उत्तम प्रकारच्या व्यवस्थित राज्यांत कांहीं गोष्टी श्रेष्ठ व कांहीं कनिष्ठ अशा असतात, परंतु एकंदरींत सर्वांचा उपयोग त्या त्या मानानें सारखा असतो, त्याप्रमाणें प्रत्येक भागांत कमजास्तपणा असला तरी एकंदरींत त्यांच्या योगानें सर्व इमारत फारच सुशोभित दिसते.

इतिहास वाचिला असतां आपणास असें कळतें कीं, ग्रीस आणि रोम येथें प्राचीनकाळीं जे नामांकित पुरुष झाले त्यांचें नीतिसंबंधाचें किंवा राजकीय संबंधाचें वर्तन आलिकडील लोकांपेक्षां फारच मोठेपणाचें असे. त्यांचे पराक्रम मोठे असून त्यांचीं मनैही मोठीं गंभीर असत. ते

अचाट कृत्ये मनांत आणीत आणि तीं यत्नानें तडीस नेत. हळुहळु एकेक लहान गोष्ट करून आपोआप सर्व गोष्टी साधतात असें नाहीं. मासेदन या स्वदेशांतून निघण्यापूर्वीच शिकंदर बादशहानें पूर्वेकडील देश जिंकण्याचा व्रत केला. लोकसत्ताक राज्यांत सर्वांत श्रेष्ठ आपण व्हावयाचें असें मनांत आणून सीझरानें गॉल देशावर स्वारी केली. आमचे राजे लोकांस युरोपखंडांत जाऊन तेथल्या लोकांपासून ज्ञानसंपादन करूं देत नाहींत याचें मला आश्चर्य वाटत नाहीं. त्यांस वाटतें आपली प्रजा अज्ञान, चैनी, सुस्त, डोळ्यांपुढें दिसेल तेवढ्याचा विचार करणारी, असली तर बरें; कारण असें असलें तरच आपणास हवातसा जुलूम करण्यास सांपडेल. नियमित मर्यादेपुढें मनाची धांव निरुद्ध केली ह्मणजे तें सहजच सुस्त होतें.

रासेलस्.— तें सर्व खरें, परंतु लोकांस अज्ञानांधकारांत ठेविल्यापासून राजास काय मिळतें हें मला कळत नाहीं. प्रजा सज्ञान असली तर ती चांगल्या राजावर प्रीति करून त्याचा मान ठेवील. हजारों रानटी लोक अंकित राहून गुलामांसारखे वागले तरी त्यांवर विश्वास ठेवणें कठिण. प्रजा सज्ञान असली तर तिच्या इमानीपणाची खात्री असते. अशी प्रजा परशत्रु आला किंवा स्वदेशांत कोणी राजास पदच्युत करून राज्य वळकाविण्याचा यत्न करूं लागला तर लागलीच त्यास फितूर होऊन राजास सोडून देणार नाहीं. आमच्या राज्यांत शत्रु आला असतां आपल्या राजाचा जसा हुकूम मानावयाचा तसाच त्याचाही लोक मानूं लागतात; कारण हा जसा लोकांस धाकांत ठेवून

आपला अधिकार चालवितो तसेंच शत्रुही करितो. असे नसतें तर भावाला मारून आणि बापाला धालवून मेनास् यास स्वस्थपणें राज्य करण्यास कसे सांपडलें असतें?

भाग ३३.

रासेलस् आणि नेकाया बापाबरोबर गोन्दार येथें जातात.

नेकाया हिच्याकडे कांहीं अपराध नाही, असें ब्राह्मणशास्त्रांनीं सिद्ध करून दाखविण्याचें दिनार्वसास कठिण पडलें नाही त्यामुळे त्याच्या सांगण्यावरून शेवटीं त्यानें मुलीला भेटण्याचें कबूल केलें. तिनें ममतेनें बागून व शहाणपणानें बोलून रासेलस् याविषयीं खरा मजकूर काय होता तो बापाच्या मनांत भरवून दिला. त्यामुळे एकीकडे गर्वानें आपली चुक कबूल करवना, एकीकडे पुत्राविषयीं प्रेम तर वाटे, असें कांहीं वेळ होऊन त्यानें तुजकडे कांहीं अपराध नाही असें सांगून मुलास बंधमुक्त केलें.

आतां मेनास् यास पदच्युत करण्यास काय करावें, याची अडचण पडली. कारण ज्या विश्वासघातकी व फितुरी लोकांच्या साहाय्यानें पाहिजे तशीं दुष्ट कृत्यें करून त्यानें राज्य बळकाविलें होतें, ते लोक त्याचें रक्षण करण्यास मदत करणारच; कारण तो पदच्युत झाल्यास त्यांसही भीति आहेच. रासेलस् याची कीर्ति सैन्यांतील लोकांस ठाऊक होती त्यामुळे अमाल्फिस् याच्या मदतीनें ते आपल्या पूर्वीच्या ब्राह्मणांस अनुकूल झाले असते, पण त्यांवरचे सर्व अधिकारी बदलले होते. पूर्वीचे अधिकारी

काढून मेनास् याने आपल्या खात्रीच्या लोकांस जागा दिल्या होत्या. रासेलस् यास अनुकूल होण्याचें त्यांच्या मनांत असलें तरी उभय पक्षांची एकमेकांविषयीं पक्की खात्री झाल्याशिवाय त्यांपाशीं गोष्ट काढणें कठिण. कारण मेनास् यास कळल्यास त्यांचा सफई नाश व्हावयाचा. आपणास चांगला आश्रय आहे असें कळल्याशिवाय कोणतीही गोष्ट करण्याची त्यांस ही पंचाईतच होती.

या वेळेस सुलतानाची मदत उपयोगी पडण्यासारखी होती; आणि त्यानेंही मध्यस्थी करण्याचें मनापासून कबूल केलें होतें, हें ठीकच होतें. कारण आपल्यापेक्षां अशक्त अशा जवळच्या दुसऱ्या राज्यांत भांडणें लागलीं ह्मणजे त्यांत मध्यस्थी करावी असें कोणत्या राजास वाटणार नाहीं? दुसऱ्याच्या राज्यांत हात घालण्याचा तुर्कीलोकांच्या स्वभावाचा रासेलस् यास तिट्कारा आला होता, याशिवाय दुसऱ्या कोणत्या तरी रीतीनें वापास पुनः त्याच्या गादीवर वसवावें असें त्यास वाटत होतें; परंतु असें वाटून कांहीं उपयोग नाहीं असें त्यास लवकरच कळून आलें. तुर्की लोक सरहद्दीवर आले इतकी बातमी आली होती, इतक्यांत असें कळलें कीं, त्यांनीं हपशी देशांत प्रवेश केला. त्यांनीं आपल्या लोकांसहवर्तमान आह्लांस घेऊन मिळा, असें अमालिफस् यास कळविलें; परंतु त्यांचें न ऐकतां तो उदासीन राहिला. दिनार्वस याच्या बरोबरचे लोक त्यापाशीं होते त्यांस मात्र आपल्या देशांतील लोकांस मिळण्याविषयीं त्यानें हरकत केली नाहीं. बरोबर फौज घेऊन मेनास् त्यांशीं टक्कर मारण्यास गेला तेव्हां लौकरच मोठी लढाई होणार अशी बातमी आली.

आतां काय करावें असा विचार पडला. दिनार्वस या-
नें बादशहास सांगितलें कीं, मी तुर्की लोकांकडे जातो.
कारण मी जवळ नसलों तर ते फार अनर्थ करितील; अ-
सें लपून तो त्यांकडे निघून गेला. देशांत जिकडे तिकडे
गोधळ होऊन गेला. आनंदगुहेतील कडक पाहारा नाही-
सा झाला. त्यामुळे मेनास् याचे लोक बादशहास व त्याच्या
बरोबरच्या लोकांस मुजरा करावयास व त्यांचीं अर्जें क-
रावयास येऊं लागले. त्यांनीं त्यांस पाहिजे तिकडे जा-
ण्याची मोकळीक दिली.

गोन्दार येथें दोन्ही सैन्यें तळ देऊन राहिलीं आहेत
असें ऐकिल्यामुळे दिनार्वस त्वरा करून तेथें गेला. मेनास्
यास दहशत घालून राज्य सोडण्यास लावावें आणि बाद-
शहास गादीवर बसवून तुर्की लोकांस परत घेऊन जावें
असें त्याच्या मनांत होतें, परंतु गोन्दार येथें येतांच त्यास
त्याच्याबरोबरचे लोक व मेनास् याचेही लोक भेटले. त्यां-
नी सांगितलें कीं, आपला जय झाला. राज्य वळकावणारा
वेष पालटून लपून पळून जात होता, त्यास पकडून त्याचा
शिरच्छेद केला. तुमचा जय झाला, आतां या कैद केलेल्या
लोकांचें काय करावयाचें तें सांगा. कैद केलेल्या लोकांत
मेनास् याचे कारभारी व दुसरे मेहरबानींतले लोक पुष्क-
ळ होते.

या लोकांवर पूर्णपणें सर्व अधिकार तुहांस दिला आ-
हे, असा सुलतानाचा हुकूम दिनार्वस यास तुर्की लोकां-
नीं आणिला होता, तो त्यास दिला. तेव्हां त्या लोकांस
घेऊन गोन्दार शहरांत जाऊन त्यानें बादशहा व रासेलस्
यांस आणण्यास आनंदगुहेस लोक पाठविले.

मेनास् याचें मरण ऐकून बादशहास कांहीं विशेष वाटलें नाहीं, परंतु रासेलस् व नेकाया यांस फार दुःख झालें. त्यांना एवढेंच बरें वाटलें कीं, या कृत्यांत आपला कांहीं संबंध नाहीं. तीं दोघें बादशहाबरोबर गोन्दार येथें गेलीं. बापाची आपणावर कृपा होतांच त्यांनीं पेक्युआ, इ-म्लाक्, आणि ज्योतिषी यांस मोकळीक देवविली होती, त्यांसही त्यांनीं आपणाबरोबर घेतलें.

भाग ३४.

परराष्ट्राच्या मदतीपासून गैरसोय.

बादशहा आनंदानें पुनः गादीवर बसला. ज्या राज्य-क्रांतीच्या योगानें त्यास पुनः गादी प्राप्त झाली, तीविषयीं त्यानें कांहींच विचार केला नाहीं. पूर्वीं त्याच्या कृपेंतले असून फितूर झाले होते त्यांस काय शिक्षा करावयाची, असें विचारिलें तेव्हां कांहींएक वाईट न वाटतां त्यांस दे-हांतशासन करावयास सांगितलें; परंतु जन्मभर कैदेत टाकण्याचें कबूल करून रासेलस् यानें त्यांस क्षमा करविली. पुढें बादशहानें त्यांचें नांवदेखील काढिलें नाहीं.

रासेलस् यानें झीलिया हिला वरण्याविषयीं बादशहास विनंति केली ती मान्य करून मागणी करण्याकरितां त्यानें अमाल्फस् याच्या किल्ल्यांत लोक पाठविले. दिनार्वस यानें त्यास बंधमुक्त केलें होतें, त्यामुळें त्याचे उपकार मानून त्यानें त्याची वहावा केली. झीलिया त्याची वहीण असल्यामुळें आतां त्याला हा शरीरसंबंध अपमानकारक वाटला नाहीं. मागणी करण्यास गेलेल्या लोकांबरोबर झीलिया हिच्या सन्मानार्थ पुष्कळ त्रायकाही पाठविल्या.

रासेलस्, नेकाया, आणि दिनार्वस यांनीं अमाल्फिस्, या-
स पत्रें लिहून कळविलें कीं, ज्यांनीं तुमचें पाहुणे होऊन
तुमच्या समागमाचें सुख किल्यांत अनुभविलें, तीं राजपुत्र
व राजकन्या होत. पूर्वी त्यांनीं पुष्कळ दुःखें भोगिलीं; प-
रंतु या वेळेस तीं सर्व नाहींतशीं होऊन आतां तीं आनं-
दांत निमग्न आहेत. राज्यांत काय काय गडवडी झाल्या
त्या पत्रांत इत्थंभूत वर्णिल्या असून दैवगतीच्या फेरफारांवि-
षयीं रासेलस् यानें आपले विचार लिहिले होते. सैन्यावरी-
ल मोठ्या अधिकारावर नेमण्याकरितां अमाल्फिस् यास द-
रवारीं बोलाविलें होतें.

अमाल्फिस् आणि झीलिया यांच्या येण्याची रासेलस् उ-
त्कंठेनें वाट पहात होता; परंतु तुर्की लोकांच्या अधिकाऱ्यानें
आपल्या लोकांस लूट करण्याची मोकळीक दिल्यामुळे श-
हरांत आणि भोंवतालच्या प्रदेशांत त्यांनीं जी धुमाळी
माजविली ती पाहून त्यास फार दुःख झालें. दिनार्वस या-
स त्यांवर पूर्ण अधिकार होता तरी ते परदेशचे लोक अ-
सून जय मिळविल्यामुळे चढून गेले होते, आपण वरिष्ठ
राजाच्या सैन्यांतले असून आपण यांस मदत केली आहे
असें ते मानीत होते; त्यामुळे त्याच्यानें त्यांस दावांत ठेववे-
ना. त्यांच्यापैकीं लहान अधिकारी असत ते मगूर असून
खर्चास फारच पैसा मागत. शिपाई मोठे दंगेखोर आणि
लोभी होते. ते भररस्त्यांत उघडपणें लोकांच्या घरांत शि-
खून लुटून दांडगाईनें पाहिजे तीं दुष्ट कृत्यें करीत. धाक
दाखवून व गोड बोलून त्यांस ताळ्यावर आणण्याविषयीं
दिनार्वस यानें पुष्कळ यत्न केला परंतु काहीं होईना. ह-
पशी लोकांच्या भित्रेपणामुळे ते फारच चढून गेले. त्यामु-

ळें ते ऐकेनात. शिवाय त्यांच्या मदतीस मिसर देशाहून आणखी लोक भेत होते. आपल्या लोकांचा जय झाला हें सुलतानास कळलें नसेल किंवा पुष्कळ सैन्य गेलें ह्मणजे भय घालून हपशी देशाशीं आपणास हवातसा तह करून घेतां येईल, असें मनांत आणून त्यानें आणखी लोक पाठविले असावे.

दिनार्विस.— राजपुत्रा, अविचारानें सुलतानास तुमच्या कामांत पाडून मीं तुह्मांस अडचणींत पाहिलें हें माझ्या ध्यानांत आहे. तुह्मीं घेतलेला संशय खरा होता; गफलतीनें मी या तुमच्या संकटास कारण झालों. आतां त्यांतून कसें तुह्मांस सोडवावें हें मला कळत नाहीं. त्या लोकांची कागाळी सांगण्यास मी सुलतानाकडे गेलों तर, मग ते अगदींच मोकळे सुटून फारच अनर्थ करताले. आपल्या लोकांस परत बोलवावें असें मीं त्यास विनंतिपत्र लिहिलें आहे; परंतु तुमच्या मोठेपणास प्रतिकूल अशा कांहीं गोष्टी कबूल करून घेतल्याशिवाय तो माझी विनंति मान्य करील असें मला हल्लींच्या स्थितीवरून वाटत नाहीं.

रासेलस्.—दिनार्विस, प्रत्येक गोष्ट आपण चांगल्या उद्देशानें करितों, तिच्या वाईटपणाबद्दल आपणासे दोष घेणें ह्मणजे आपणास भविष्य जाणण्याचें सामर्थ्य पाहिजे; परंतु हा गुण केवळ परमेश्वराच्या ठिकाणीं मात्र आहे. तुह्मीं जें केलें तें सर्व उघडपणें केलें असून तें वाजवी होतें. तुर्की लोक असे दुष्टपणानें व दांडगेपणानें वागतील असें मानण्यास तुह्मांस कारण नव्हतें. सुलतानाची कसूर आहे कीं काय, याविषयीं अद्याप आपली खात्री झाली नाहीं. तसें नसेल तर तो आपल्या सैन्यास परत बोलावील. जर तो आह्मांस

जिंकलेल्या देशाप्रमाणे वागविण्याचा हट्ट धरील, तर त्यास आपला हितकर्ता न समजतां शत्रु समजून त्याशीं त्या रीतीनें वागण्याचा आह्मांस हक्क आहे. त्याशीं शत्रुत्वानें वागणें लोकांस वाटतें तितकें भयंकर आहे असें नाहीं.

क्यांडिया येथील लढाईची हकीकत तुम्हीं मला सांगितली आहे, तीवरून स्पष्ट दिसतें कीं, तेथें जय झाला त्याचें मुख्य कारण त्याचें राज्यधोरण नव्हे, तर शत्रूंमध्ये फुटा-फूट आणि मुख्यत्वेकरून तुम्हीं व दुसरे कांहीं कामगार यांचे पराक्रम हे होय. व्हेनिसच्या लोकांस इतर राजांनीं सोडून दिलें नसतें तर कदाचित् त्याचे सर्व प्रयत्न फुकट गेले असते. राजदरवारच्या सर्व गोष्टी अस्थिर असतात, वेगळाल्या राजांचा नफातोटा एकमेकांत गुंतलेला असतो; याकरितां त्यांवर विश्वास ठेवून जे चालतात, त्यांस व्हेनिसच्या लोकांप्रमाणे लोक सोडून देतात किंवा आह्माप्रमाणे धाक दाखवूं लागतात. इतर राजांनीं आपल्या उपयोगीं पडावें असें करण्यास उपाय एवढाच कीं, त्यांच्या मदतीशिवाय आपला मोठेपणा आपण राखिला पाहिजे. पहा, त्याच समुद्रांतील लहानशा वेटांतील लोकांनीं केवळ आपल्या शौर्यानें तुर्की लोकांचें मोठें भयंकर, अवाढव्य, व चांगल्या हुशार सेनापतींच्या हाताखालीं असलेलें अशा सैन्याचें कांहीं चालूं दिलें नाहीं.

चांगले व्यवस्थित सैन्य एकदम तयार करीन असें मला वाटत नाहीं, तरी अव्यवस्थित मोठ्या सैन्याचें मला भयही वाटत नाहीं. लढाई करण्याचा प्रसंग आलाच तर मज्या लोक कृतघ्न झणतील एवढ्याचें वाईट वाटतें, बाकी सुन्यतानाचें भय मला मुळांच नाहीं.

भाग ३५.

वादशहाचा मृत्यु.

मेनासू याच्या मरणानंतर वादशहा फार दिवस वांचला नाही. पुष्कळ लोक सर्व आयुष्यांत निःकाळजीपणाने यथेच्छ वागून मरणाच्या वेळेस पुढे आपले काय होईल याचा विचार करू लागतात, त्याप्रमाणे तोही करू लागला. मरणोत्तरदेखील आपले चांगले व्हावे असे सर्वांच्या मनांत असते, परंतु मरणाच्या वेळेस जिवंतपणीं केलेल्या कर्माची चुरचुर लागत नाही. असा मनुष्य सांपडणे कठिण. वादशहाचे मन वार्धक्याने इतके अशक्त झाले होते असे नाही, परंतु यथेच्छ विषयोपभोगांत निमग्न असल्यामुळे त्याची दुर्दशा झाली. अशक्तपणामुळे दुराचरण करण्याचे सामर्थ्य नाहीसे झाले तेव्हां त्याच्या मनांत विचाराने लौकर प्रवेश केला. रासेलसू आणि नेकाया यांस सोडून जाण्याची वेळ आली तेव्हां तीं त्यांस फारच आवडू लागलीं. तो त्यांस ह्मणाला, मुलांनां, कसे वागावे याविषयीं मी तुलांस बोधवचनें सांगत नाहीं, तुलांस दाखविण्यास मजपाशीं सदाचरणाचीं उदाहरणे नाहींत. मी पदर पसरून तुलांस एवढेच सांगतो कीं, मी ज्या चुका केल्या त्या तुही करू नका, आणि होईल तितके माझ्या अपराधांवर पांघरूण घाला. फार दुष्ट व लोभी अशा जुलमी राजांच्या प्रजेस होणारीं दुःखे माझ्या आळसाने प्रजेस प्राप्त झालीं.

आतां माझी खात्री झाली कीं, आळस हें सर्व पातकांचें मूळ आहे. ज्यास कांहीं उद्योग नाही, त्याच्या हातून

दुष्कर्म घडल्याशिवाय रहाणार नाहीं. विभेकेंकरून आमची स्थिति गलबतावरील सुकाणू धरणाऱ्यांसारखी आहे. जर त्यानें सुकाणाकडे थोडे दुर्लक्ष केले तर गलबत भलतीकडे जाऊन खडकावर आदळेल. त्याचप्रमाणें आर्हीं राज्यसूत्र सावधगिरीनें चालविलें पाहिजे, नाहीं तर सर्व राज्यांत घोंटाळा होऊन जाईल. माझ्या हातून पुष्कळ चुका झाल्या, पण त्या होण्यास कारणें नव्हतीं असें नाहीं. दयेचें खरें स्वरूप मला माहीत नसल्यामुळे मी लढाईचा तिटकारा करीं; त्यामुळे सैन्य चांगलें ठेवण्यांत मजकडून हयगय झाली. सर्वांनीं आपणांवर प्रीति करावी ह्मणून मी नौकरांशीं सुद्धां मित्राप्रमाणें वागें. ते कितती कृतज्ञ आहेत ते तुहीं पाहिलेंच. मी बराच शिकलेला असून अधिक शिकण्याची आवडही मला असे, त्यामुळे विद्या, कला, यांजकडे माझे लक्ष्य असे. परंतु राज्यव्यवस्था चांगली राखणें किंवा नीति वाढविणें या गोष्टींस उपयोगी ज्या विद्या, कला, त्यांकडे लक्ष न देतां चैनीच्या वस्तु उत्पन्न करणाऱ्या कला, आणि गंमत वाटणाऱ्या विद्या, याच मला आवडूं लागल्या. माझे मन चांगलें खंबीर असतें तर सर्व गोष्टींचा विचार करण्यास यत्न केला असता, व त्यामुळे फसविणाऱ्या गोष्टी कोणत्या तें मला कळलें असतें. परंतु माझ्याजवळ जितके लोक येत तें मला अधिक मोहांत घालीत. दुराचरणी असत ते मला आणखी दुराचरणाचे मार्ग दाखवीत. सदाचरणी असत तेही माझी सौम्यवृत्ति व सुस्वभाव यांची स्तुति करीत. ते ह्मणत, मोठ्या विजयी राजाच्या पराक्रमापेक्षां हे गुण श्रेष्ठ आहेत. लढाई ही मनुष्यत्वास लज्जास्पद खरी तथापि दुष्ट मनोविकारांच्या

स्वाधीन अशा मनुष्यांमध्ये आपण रहात आहो तोंपर्यंत आपल्या प्रजेचें रक्षण करण्यास आपणास तयार असलें पाहिजे.

मुला, मी तुला उपदेश करितों असें नाहीं, केवळ तुजपाशीं आपल्या चुका सांगतों. तू उद्योगी असून सचोटीचा आहेस. हे गुण मजपाशीं नव्हते. राज्यपद प्राप्त झालें तरी तुझे सद्गुण शिथिल होणार नाहींत. तथापि प्रजा, राजपुत्र, आणि राजा, यांची स्थिति किती वेगळी आहे, हें लक्षांत ठेव. तू लौकरच मोठ्या राज्याचा स्वतंत्र मालक होशील. सर्व मुखत्यारी तुझ्या हातांत येईल. त्यामुळें फार जपून वागलें पाहिजे. तुजवर कोणाचा अधिकार नाहींसा होईल. पुष्कळ गोष्टी तुला वाईट मार्गास नेऊं लागतील. दारिद्र्यापेक्षां ऐश्वर्य अधिक भयंकर असण्याचें कारण एवढेंच कीं, त्यांत इच्छेस वाटेल तसें करण्यास प्रतिबंध नसतो. इंद्रियें स्वाधीन ठेवण्याचें भाग पडत नाहीं. कोणतीही अडचण दूर करण्यास उद्योग करण्याची गरज नसते. त्यामुळें मनुष्य सुखोपभोगांत काळ घालवून आळशी व सुस्त होतो. बहुतवेळा असें घडते कीं, मध्यें काहीं वेळ संकटें येतात, लणूनच मनुष्याचा पूर्ण नाश होत नाहीं. सौम्य उपाय, शहाणपण, आणि सद्द्वर्तन, यांच्या योगानें तुझे ऐश्वर्य आणि प्रतिष्ठा सुरक्षित राहोत.

याप्रमाणें आपल्या पूर्वीच्या आचरणाबद्दल पश्चात्ताप करून वादशहानें संकटांत न पडण्याविषयीं मुलास सावध केलें. रासेलसू यानें पूज्यबुद्धीनें त्याचा उपदेश ऐकून घेतला. नंतर लौकरच वादशहाचें प्राणोत्क्रमण झालें, तेव्हां तो फार रडला. पूर्वजांचीं थडगीं होतीं तेथें त्यास पुरलें.

भाग ३६.

राज्यावर वसल्यावर रासेलस् याचे विचार.

बादशहा मरण पावल्यानंतर रासेलस् हक्काने प्राप्त झालेल्या राज्यावर वसला, तेव्हां सर्वास मोठा आनंद झाला. राज्यपद प्राप्त झाल्यामुळे त्यास स्वतः विशेष हर्ष वाटला नाही. राजघराण्यांतील पुरुषांची थडगी त्यास दिसत होती. राज्यांत घोंटाळा होऊन तीन भाऊ आणि बाप थोड्या कालांत एकामागून एक संपले, त्यांची थडगी मनांत येऊन त्याचे मन खिन्न झाले. नेकाया जवळ होती तिला तो लपणाला:—

ह्या माझ्या राज्यपदावर चढण्याच्या पायऱ्या होत. ताई, ह्या मरणांचा दोष आपल्याकडे नाही हे खरे, तथापि ही भयंकर गोष्ट पाहून आपण सावध व्हावे. या गुपचुप घरांत आपण राहण्यास जाण्यापूर्वी किती वर्षे, महिने व दिवस जातील ते सृष्टिकर्त्या परमेश्वरास मात्र ठाऊक आहे, परंतु त्याच्या कृपेने आपणास स्वेच्छेने वागण्याचे सामर्थ्य प्राप्त झाले आहे, तर जन्मास आले होते यापेक्षां जगांत आपले नांव कांहीं तरी अधिक राहिल असे करण्यास आपण यत्न करू.

इतर मनुष्यांपासून ज्या चुका होतात त्या आपल्या हातून घडल्या नाहीत, लपून आली पोकळ गर्व करू नये. परमेश्वर कृपेने आपण निष्पाप राहिलो याबद्दल त्याचे उपकार मानावे. निष्पाप रहाणे हेच सर्वांत मोठे सुख आहे. त्या संगमरवरी थडग्यांत ज्यांची शरीरे पुरली आहेत, त्यांप्रमाणेच आत्मी जन्मतः अज्ञान होतो, त्यांप्रमाणेच म-

नोविकारांच्या स्पर्धीन होऊन आमचा नाश झाला असता. आह्लांस त्यांपेक्षा अधिक ज्ञान प्राप्त झाले आहे, त्यांच्यापेक्षा चांगले मित्र मिळाले आहेत; विपत्ति हा मोठा गुरू आहे, त्याचंही शिक्षण आह्लांस मिळाले आहे, असे असून जर आतां आपण त्यांप्रमाणे चुका केल्या, तर आह्लांस फार मोठी शिक्षा पाहिजे. नेकाया, संसारांतिल तुझे काम स्वस्थपणे करावयाचें व सोपें आहे; त्यामुळे तुला माझ्या इतक्या अडचणी नाहीत. ज्यांस महत्त्वाकांक्षेनें राज्यपदाची इच्छा झाली असेल, त्यांस माझ्या मनाची काय स्थिति झाली आहे हे कळेल तर राज्यभार वाहण्याची काळजी, आणि त्यामुळे करावयाची कामे, मनांत येऊन भयाने त्यांची छाती दडपून जाईल.

नेकाया, आतां आपण हे विचार सोडून देऊं. मेले ते गेले, परंतु जिवंत आहेत त्यांचें हित अहित काय तें रासेलस् याच्या राज्यांत व्हावयाचें आहे. जर माझ्यापासून लोकांस उपद्रव होणें असेल तर हे सर्वशक्तिमान् प्रभो, परमेश्वरा, मला स्मशानभूमीच्या एका कोपऱ्यांत जागा दे, ह्मणजे मी लोकनिंदेपासून सुटलों नाहीं तरी मनोदुःखांतून सुटेन.

याप्रमाणें बोलून चिंताक्रांत झालेला रासेलस् तेथून राजवाड्याकडे निघून गेला. राजवाड्याच्या दरवाज्याजवळ गेला तो तेथें त्यास अमाल्फिस् याच्या किल्ल्यांत पाठविलेला जासूद परत आला तो भेटला. झीलिया आणि अमाल्फिस् हीं आलीं काय? ह्मणून रासेलस् याने घाईनें त्यास विचारिलें आणि काय ह्मणतो तें ऐकण्यास तो अगदीं घाबरा झाला.

जासूद.— राजाधिराज महाराज, किल्ल्यापासून आलीक-

डे एका मुक्कामावर आली होती; तेथे तुझी दिलेली पत्रे ज्या मनुष्याजवळ होती, तो एकदम नाहीसा झाला. पुष्कळ दिवस आली त्याचा शोध करित होती; परंतु कांहीं मागमूस लागेना इतक्यांत बादशहास देवाज्ञा होऊन आपण सिंहासनारूढ झाल्याची बातमी आली ऐकिली. आली पुढे किल्ल्यांत गेली. तेथे आपल्या येण्याचे कारण सांगून पत्रे हरवलीं ह्मणून सांगितले. तुझ्यास राज्यावर वसण्यास काय काय कारणे झालीं, तीं सर्व आलीं अमाल्फिस् यास सांगितलीं. आपल्या किल्ल्यांत जो राहिला होता, तोच हा पराक्रमी पुरुष असावा असा त्यानें पूर्वीच तर्क केला होता, पण आमच्याबरोबर येण्याचे कबूल न करितां त्यानें हे पत्र आत्ताजवळ दिले, हे पाहून आत्तास मोठे आश्चर्य वाटले. तो ह्मणाला, बादशहास सांगा कीं, आली आपणाशीं पूर्ण इमानाने वागूं यावदल आपली खात्री असूद्या. पायांच्या भेटीस येण्याचा हुकूम आल्यास निघून येतो.

भाग ३७.

शीलिया हिचे पत्र.

रासेलस् याने लखोटा हातांत घेतला तेव्हां त्यास कळले कीं, हे पत्र शीलिया हिने लिहिलेले आहे. यामुळे लौकर फोडून तो वाचू लागला. त्यांत खाली लिहिल्याप्रमाणे मजकूर होता.

सर्वकाळ निष्कपटपणाने व खरेपणाने वागण्याची माझी वहिवाट असल्यामुळे अंतःकरणास जसे वाटते तसे कळविते, यावदल महाराजांनी क्षमा करावी. महाराज, सुदैवाने आणि स्वपराक्रमाने आपण मला वाटत होते त्यापे-

क्षांही अधिक मत्त्वास चढलां असें म्यां ऐकिलें, तेव्हां माझ्या अंतःकरणेस किती आनंद झाला असेल ? याचा आपणच विचार करावा. तुमच्या विश्वासास मी पात्र आहे असें मला वाटत होतें, त्याप्रमाणें तुम्हीं मजवर विश्वास ठेविला असता तर इतका त्रास सोसून मला कृतघ्नासारखें वागावें लागलें नसतें. परंतु त्या वेळेत आपण मनाच्या प्रवृत्तीस एकीकडे ठेवून दूरदृष्टीनें वागत होतां, तेव्हांपासून पुढें आजपर्यंत आपलें मनोगत मला कळविण्याची संधि आपणास सांपडली नाहीं, याकरितां उभयतांच्या समजुतीसाठीं सर्व गोष्टींचा उलगडा करणें आवश्यक आहे.

मला आपल्या सुखाची विभागी करण्याविषयीं आपण अभिवचन देतां, हे मजवर मोठे उपकार आहेत. परंतु एवढेंच विचारणें आहे कीं, दिलेलें वचन इमानानें पाळावें एवढ्याकरितांच आपलें असें करणें आहे किंवा प्रथमतः जी प्रीति मनांत उत्पन्न होऊन आपण बोललां ती तशीच असल्यामुळें आहे ? या गोष्टीनें आपला खरेपणा दिसून येतो; परंतु त्यावरून आपल्या मनांत काय आहे, याविषयीं खात्री होत नाहीं. आपल्या खरेपणाचा मला मुळींच संशय नाहीं. परंतु मजविषयीं वास्तविक प्रेम आपल्या मनांत वसत आहे काय ?

महाराज, आपण गुणवान् असून हपशी देशाच्या सिंहासनावर बसलां आहां; तथापि मला पूर्वीं वाटत होतें त्याप्रमाणें आपल्या अंतःकरणांत मजविषयीं वास्तविक प्रेम नसेल तर मी या गोष्टींनीं मोहित होणार नाहीं, आपण पूर्ण विचार करा. आपणास माझ्या बापाच्या किल्ल्यांत रहाणें भाग पडलें त्यामुळें आपण मोहित झालां होतां; परंतु

येथून गेल्यावर आपण मोठमोठ्या महत्त्वाच्या कामांत पडलां आहां, असें असून अद्यापसुद्धां आपणास सर्वज्ञा माझे स्मरण होतें काय? जेथून हपशी देशातील सपाट मैदानें दिसतात व जेथून नाईल नदी ज्यांत उत्पन्न होते, ते दूरचे पर्वत दिसतात, अशा ह्या जागीं उंच ताडाच्या झाडांखालीं आपण फिरत असूं, त्या वेळेस आपण ह्मणत असा कीं, 'आनंद, सुख, संतोष, हीं सर्व या किल्ल्यांत आहेत. याच्या बाहेर सर्व अरण्य किंवा खवळलेला समुद्र आहे.' याप्रमाणेंच अद्याप आपले विचार आहेत काय? या विचारांपासून आपणा उभयतांस त्या वेळेस मोठें सुख होई, आणि आपलें हें सुख नाहींसें होईल कीं काय अशी काळजी वाटे. महाराज, ती केवळ भ्रांति नव्हती काय? आपण ज्यास अरण्य ह्मणत असा तेथें झीलिया हिनें लाविलेलीं नाहींत अशीं फुलझाडे आपण पाहिलीं नाहींत काय? ज्यास आपण खवळलेला समुद्र ह्मणत असा त्यांत तिच्या श्रमानें झालेलीं नाहींत अशीं चांगलीं बंदरें सांपडलीं नाहींत काय? तुह्मी दुःखांत होतां तेव्हां तिच्या विश्वासपूर्ण अंतःकरणास आपलीं दुःखें कळवावीं असें आपणास वाटलें होतें काय? निदान ती विश्वासास पात्र आहे एवढें तरी आपण मानीत होतां काय?

अंतःकरणांत उद्गार येऊन जर आपण मला गोन्दार येथील राजमंदिरांत बोलावीत असाल तर मला आपली आज्ञा शिरसाबंध आहे. असें असेल तर मला आपल्या समागमाचें सुख ग्राह्य आहे. परंतु असें नसून केवळ पूर्वीचें वचन पुरें करण्याकरितांच आपलें बोलावणें असेल तर मी निरंतर एकांतवासांत राहीन. दुरूनच आपले गुण वाखाणून आपल्या कल्याणाकरितां ईश्वराची प्रार्थना करी-

न. महाराज, अपण स्वतंत्र आहां. कोणत्याही प्रकारचें आपलें उत्तर आलें तरी तें खरें आहे असें मानून कृतज्ञतेनें मी त्याचा स्वीकार करीन.

हे पत्र वाचून रासेल्स याच्या मनाची जी स्थिति झाली तिचें वर्णन करणें दुर्घट आहे. झीलिया हिजविषयीं त्याचें मन बदललेलें असतें तरी तें याच्या योगानें द्रवलें असतें; परंतु तिच्या सद्गुणांच्या योगानें तिजविषयीं जें प्रेम त्याच्या मनांत उत्पन्न झालें होतें तें तिलप्राय कमी होण्यासारखें नव्हतें. तिजवर त्याचें अतिप्रेम आणि पूर्ण विश्वास होता. पत्र वाचून त्याचें अंतःकरण विरघळून गेलें. तिच्या नम्रतेनें लिहिण्याची त्यानें फार तारीफ केली. लालीच, आपलें येथें लौकर येणें मला सुख देण्यास अत्यावश्यक आहे, यांत तिळमात्र संदेह नाहीं, अशीं अमालिफस् व झीलिया यांस पत्रें लिहून त्याच जासूदास परत पाठविलें. पूर्वीं पाठविलेलीं पत्रें कोणी विश्वासघातकी तुर्की लोकांनीं फितूर करून नेलीं असावीं असें वाटून त्यानें या वेळेस जासूदाबरोबर चांगला पाहारा दिला. तुर्की लोकांनीं दिलेला त्रास त्याच्या मनांत पुष्कळ दिवस होताच, याकरितां अगोदर या दांडग्या मित्रांच्या त्रासांतून सुटण्याविषयीं यत्न करण्याचा त्यानें निश्चय केला.

भाग ३८.

अमालिफस् सेनापतित्व स्वीकारितो.

रासेल्स यानें सुलतानाकडे वकील पाठविला. त्याजबरोबर खलिता पाठविला, त्यांत असें लिहिलें कीं, आह्मास मदत करण्यास सैन्य पाठविलें याबद्दल आह्मी आपले उ-

पकार मानितों. असाच स्नेह नेहमीं ठेव्हाल अशी विनंति आहे; परंतु एवढेंच कळविणें आहे कीं, दिनार्वस यानें बंदोबस्त करण्यास झटून पुष्कळ मेहनत केली, तरी तुमच्या सैन्यांतील अधिकारी व त्यांच्या हाताखालचे लोक दांडगाईनें मनास वाटेल तसे वागतात, हें आमच्यानें सोसवत नाहीं. ते येथून गेल्याशिवाय आमच्या राज्यांत बंदोबस्त होणें नाहीं. लढाईबद्दल आपणास झालेला खर्च आम्ही भरून देऊं.

सुलतानाकडून उत्तर येई तोपर्यंत रासेलसू सैन्य तयार करण्यास एकसारखे श्रम करूं लागला. देशांत नुकतेंच कांहीं दिवस अराजक असल्यामुळें घोंटाळा झाला होता, त्यामुळें त्यास पुष्कळ अडचणी आल्या. त्यानें पूर्वी सैन्यांत असतां दिलेल्या हुकुमांप्रमाणें कोणी वागत नसे; तथापि सैन्यांतील लोकांची त्यावर प्रीति होती, ती नाहींशी झाली नव्हती, मग हातांत सत्ता असून उद्योग केल्यावर कोणती गोष्ट सिद्धीस जाणार नाही? त्याच्या दृढनिश्चयाचें फळ त्याला लौकरच दिसूं लागलें. रासेलसू याचें सैन्य सुधारत चाललेलें पाहून तुर्का लोकांस भय वाटत चाललें. ते अधिक नरम होऊन लुटालूट कमी करूं लागले. तरी हे केव्हां जातील असें त्यास झालें होतें. त्याला असें भय वाटे कीं, यांच्या सैन्यांतील लोकांचें अव्यवस्थित वर्तन पाहून आपल्या सैन्यांतील लोक कदाचित् तसें करूं लागतील. त्यांचा डामडील व चैन पाहून आपल्या बापाच्या राज्यांत सैन्यांतील लोक जसे डामडीली व चैनी झाले होते तसे पुनः होतील, हा त्यास धाक पडला.

इतक्यांत अमाल्फिसू आणि झीलिया हीं येऊन पोहों-

चलीं त्यामुळे त्यास मोठा आनंद झाला. रासेलस् याच्या अंतःकरणाविषयीं खात्री झाल्यावर बापावरोवर गोन्दार येथे येण्यास तिने अनमान केले नाही. वादशहा सुखी तर आपण सुखी असे रासेलस् याच्या प्रजेस वाटत होते; त्यामुळे लोकांनीं अमाल्फिस् आणि झीलिया यांचे मोठ्या आनंदाने आगतस्वागत केले. माजी वादशहाच्या मृत्यूस महिना होऊन गेल्यानंतर लग्नसमारंभ करण्याचे ठरून दिवस नेमून ठेविला. सर्वापेक्षां दिनार्वस आणि नेकाया यांस फारच आनंद झाला. आपला मित्र आणि हितकर्ता यास संतोषाने आपली बहीण देण्याचे ठरवून त्यांचेही लग्न त्याच दिवशीं व्हावे असे रासेलस् याने ठरविले.

लष्करीखात्यांतील सर्व गोष्टींची योजना तुझी सांगाल त्याप्रमाणे करावयाची असे माझ्या मनांत आहे, असे सांगून अमाल्फिस् यास रासेलस् याने आपल्या फौजेचा मुख्य सेनापति नेमिले; तेव्हां अमाल्फिस् ह्मणाला:—

महाराज, आपण माझा सन्मान करून मला मोठ्या हुद्याचे काम सांगता ते मी आनंदाने स्वीकारितों, आणि आपले काम उत्तम रीतीने करून दिलेल्या सन्मानास मी अयोग्य नाही, असे दाखवीन, अशी मला आशा आहे. तथापि मी सांगेन ते आपण विचार केल्याशिवाय ऐकू नये. विचार करून आपणास योग्य वाटेल तेच करा. त्याप्रमाणेच तुलांस माहित नाहीत असे मजसारखे दुसरे अनुभविक लोक असतील त्यांचाही विचार घ्या. आपणास वाटते ते चांगले, असे ह्मणत नाही असा कोण मनुष्य आहे? तरुणपणीं मला पुष्कळ लोकांची माहिती होती हे खरे, परंतु झतारपणीं एके ठिकाणीं राहू लागल्यामुळे चांगला

कोण वाईट कोण हें समजण्यासारखी मला माहिती नाही. मजजवळ लोक आहेत तेवढेच मला माहित आहेत, त्यामुळे तेच मोठाल्या जागा देण्यास योग्य आहेत असें मला वाटेल. मी वेगळाल्या हुद्यांवर मनुष्य नेमू लागलों ह्मणजे माझ्या हाताखालच्या मनुष्यांस जागा देऊं लागेन. असें झालें ह्मणजे जे कित्येक खरे हुशार असून मला ज्यांची माहिती नाही त्यांच्याविषयीं मोठा अन्याय होईल इतकेंच नाही, तर आपल्या कामाचेंही फार नुकसान होईल. देशांतील लोकांस कोण कसा आहे ही माहिती बहुशः चांगली असते, याकरितां लोकमताकडे लक्ष्य ठेवून हुद्यांच्या जाग्यांवर कामदारांच्या नेमणुका करावयाच्या त्या राजानें स्वतःच कराव्या हें योग्य आहे.

भाग ३९.

रासेलस् हपशी देशांतील कायद्यांचा विचार करितो.

सुलतानानें रासेलस् याजकडे वकील पाठविला. आपण गादीवर बसल्यामुळे आह्मांस फार आनंद झाला असें कळवून फौज परत नेतो असेंही त्यानें कबूल केले. परंतु तुमचा व आमचा अमुक प्रकारचा तह असावा असें कळविलें, त्यांत कित्येक कलमें हपशी देशाच्या राज्यास अपायकारक व अपमानकारक होती. त्यांपैकीं एक हें होतें कीं, तांबड्या समुद्रांतील अमुक एक बंदर आह्मांस द्यावें. या बंदरावर पुष्कळ दिवसांपासून तुर्की लोकांची नजर होतीच. हें बंदर हपशी देशांतील व्यापाराची मुख्य जागा असून त्याच्या संरक्षणा-

ल्यावर त्यास दिसून आले कीं, हे काम पहिल्याने वाटले होते तितकें घोटल्याचें व विकट नाही. गुण अवगुण, खरें खोटें, यांचा वास्तविक विचार केला तर त्यांचें स्वरूप कळणार नाही असे होणार नाही. कोणी वितंडवाद्याने भलभलत्याच कोट्या केल्या किंवा मनांत पक्षपात असला तर त्यांविषयीं भ्रांति होते, परंतु ज्या मनुष्यास न्याय आणि सत्य हीं पाहवयाचीं आहेत त्यास त्यांचें कांहीं तरी स्वरूप कळल्याशिवाय रहाणार नाही. रासेलसू अशा प्रकारचा मनुष्य होता. यामुळे फौजदारी कायदे करण्यांत त्यास विशेष अडथळे आले नाहींत. ते चालू केल्यावर अमलांत आणण्याच्या कामांत त्यानें तिळमात्र ढिलेपणा धरिला नाही. ते एकंदरीनें सौम्य होते; परंतु एकदा त्यांच्या तडाक्यांत आल्यावर सुटण्याचा संभव नव्हता. लागलाच त्यांचा उपयोग त्यास दिसू लागला. राज्यांत गुन्हे फारच कमी होऊं लागले, हे पाहून त्यास आनंद झाला. ज्याची मालमत्ता त्यास तंत्र्याबखेड्याशिवाय सुरक्षितपणें उपभोगतां येईल असे दिवाणी कायदे करण्याच्या कामांत त्यास फार अडचणी आल्या. या कामांत घोटाळा फार असून पुरावा बरोबर मिळत नाही. हपशी देशांतील लोक फारसे तंटेखोर नव्हते म्हणून बरे झाले. मूळच्या अडाणी देशापेक्षां पूर्वी सुधारलेला असून जो वाईट स्थितीस येतो, त्या देशांतील लोकांत असे तंटे फार होतात. रासेलसू याने स्वतें, पत्रें, व कायदेकानू, यांची भाषा अगदीं सरळ व सोपी असण्याविषयीं तजवीज केली; आणि उगाच चौकशी माजवून वाद वाढविण्याचें होईल तितकें बंद होण्यास प्रयत्न केला. स्वार्थाच्या लोभाने न्यायाच्या कामांत अन्याय हो-

तात अशी त्याची खात्री होती, त्यामुळे न्यायाधीशास लांच खातां येऊं नये यासाठीं यत्न करून त्यांचे तजवीज केली. कायदे समजण्यास कठिण असल्यामुळे न्यायखात्यांतील हलके कामदार स्वार्थलोभाने अज्ञानी लोकांच्या मनांत ना-नाप्रकारचे कुतर्क आणून देतात, हे त्याने दुसऱ्या देशांत पाहिले होते, त्यामुळे आपल्या देशांत असे होऊं नये ह्मणून त्याने कायदे फारच सुलभ करून वकीलाची गरज न धरितां प्रत्येकास आपल्या कामांत आपणास स्वतः बोलतां यावे असें करून ठेविले.

भाग ४०.

राजदरवारचे धर्माध्यक्ष.

नेकाया किल्ल्यांत असतां वारंवार ज्यात्रोत्र संभाषण करीत असे, त्या विद्वान् आणि सुस्वभाव एल्फिनारास ती विसरली नाहीं. त्यास दरवारीं आणण्याविषयीं भावाजवळ तिनें विनंति केली. ती ह्मणाली, तो धर्मनिष्ठ असल्यामुळे आह्मांस भक्तिमार्ग दाखवील, आणि दयाळु असल्यामुळे आह्मांस परोपकार करण्यास शिकवील. तुमचा राजवाडा धर्माध्यक्षांनीं भरला आहे, परंतु ते वाहेरून धर्माध्यक्षाचा डौलमात्र मिरवितात, आंत त्यांचे आचरण एकाद्या दरवारांतील आर्जवी खुषमस्कऱ्याप्रमाणें असते. इतकेच नव्हे, तर राजदरवारांत नेहमीं जीं त्रासदायक लहान लहान कुलंगडीं व मसलती चालत असतात या सर्वांचे मूळ हेच आहेत, हे पाहून मला वाईट वाटते. कित्येक असे आहेत कीं, जीं नीतिवचनें लोकांच्या मनांत भरवून देणें हे त्यांचे काम आहे त्या वचनांच्याविरुद्ध उ-

स फार सोईचें होते. हें पुष्कळ पैसा देऊन माजी वादशहाजवळ तुर्की लोकांनीं विकत मागितलें होतें; व प्रधानांच्या लुञ्जेगिरीमुळें तो कबूल करण्यास तयारही झाला होता; परंतु इतक्यांत मुलांनीं बंड केल्यामुळें ती गोष्ट तशीच राहिली होती. तेंच बोलणें या संधीस सुलतानानें पुनः सुरू केलें.

रासेलस् यानें सुलतानाच्या वकीलाचा चांगला आदर-सत्कार केला; परंतु धैर्यानें त्यास उत्तर सांगितलें. तो ह्मणाला, असें मागणें करण्यासारखा सुलतानाचा मजवर उपकार झाला आहे, असें मला वाटत नाहीं. बरोबरीच्या नात्यानें तह करणें नसेल तर आह्मी कोणत्याच तहास कबूल नाहीं. अशी गोष्ट कबूल करण्यांत मागील वादशहाचा उद्देश काय असेल तो मला ठाऊक नाहीं पण ज्याची मदत मी साक्षात् किंवा परंपरेनें मागितली नव्हती अशा मनुष्यास खंडणी देणें हें मी अपमानकारक व राज्यास गैरसोईचें समजतां. असें भलतेंच मागणें केल्यामुळें सुलतानाचा उद्देश वेगळा आहे असें आह्मांस दिसतें. याकरितां त्याचा आह्मांवर कांहीं उपकार झाला असला तरी तो आह्मां मानावा असें राहिलें नाहीं.

आपलें ह्मणणें कबूल न केल्यास लढाईस तयार व्हा, असें सांगण्याविषयीं वकीलास सुलतानाचा हुकूम होता; परंतु दिनार्वस यास वाटलें कीं, या कलहास कांहीं अंशीं आपण कारण आहों, सुलतानाचें या प्रसंगीं वर्तन कसेंही असलें तरी विश्वासानें आपण त्याचें काम पत्करिलें आहे, याकरितां आपल्या हितकर्त्यास दोन गोष्टी सांगून एकदा शेवटला यत्न करावा ह्मणून रासेलस् यापार्शीं यानें वकीलाबरोबर

जाण्यास परवानगी मागितली. ती रासेलस् यानें मोठ्या संकटानें दिली.

वकील गेल्यावर रासेलस् यानें अमाल्फिस् याच्या मदतीने लढाईची कडेकोट तयारी चालविली, हें पाहून तुर्की लोकांस फार भय वाटूं लागलें. आपणावरच हल्ला होतो कीं काय, या भयानें ते तळावर वसून कांहींएक वंडाळी करितनास झाले.

रासेलस् यानें मुलकी, दिवाणी, व फौजदारी, या खात्यांकडे दुर्लक्ष्य केलें असें नाहीं. न्यायसभेत अन्याय होतात असें त्यास दिसून आलें. पुष्कळ दिवस खटला तहकूब राहिल्यानें न्यायाधीशाचें मन बदलून जातें. कारण पुष्कळ न्यायाधीशांच्या आंगां विद्वत्पेक्षां मर्मज्ञता कमी असते. कित्येक तर असे आहेत कीं, त्यांस खरें खोटें कांहींच निवाडितां येत नाहीं. ते स्वतः विचार करण्याचे श्रमदेखील करीत नाहींत. आंधळा दुसन्याच्या मागून जातो तसे हेही लोकांच्या हणण्याप्रमाणें वागतात. तूर्त हे अन्याय कमी व्हावे हणून रासेलस् यानें असें केलें कीं, आरोपी निर्दोषी ठरण्याचा संभव दिसल्यास लागलीच तो त्यास क्षमा करी. परंतु पुढें गुन्हा होऊन मग शिक्षा करण्यापेक्षां जेणेंकरून गुन्हेच कमी होतील, आणि न्यायाधीश व आरोपी यांस जे कायदे सारखे लागू असतील, असे कायदे विद्वान् व प्रामाणिक अशा लोकांच्या मदतीनें करण्यास तो झटून उद्योग करूं लागला. हे कायदे करण्याचें काम मोठें कठिण व आवश्यक खरें, परंतु त्यांत पुष्कळ गोष्टींची गुंतागुंत असल्यामुळें त्यास हें कसें होईल असें पहिल्यानें भय वाटलें; परंतु लक्षपूर्वक वारीक विचार के-

घड रीतीने आचरण करण्यास ते लाजत नाहीत. त्यांचा थाटमाट तर राजापेक्षां देखील जास्त असतो. त्यांच्या दुराचरणाविषयीं तर बोलण्याची सोयच नाही. अमीरउमरावांप्रमाणें ते नेहमीं रंगेल असतात. धर्माच्या कामास हे फारच अपकारक आहेत. कारण ते बोलतात तें चांगलें असलें तरी उदाहरणांनीं लोकांच्या मनांत सदाचरणाची आवड उत्पन्न करणें हें त्यांस करतां येत नाही. यांपैकीं कित्येक दयाळु आणि बुद्धिमान् आहेत, ते इतरापेक्षां बरे दिसतात. दुसरे वाहेरून कडकडीत सदाचरणानें व मोठ्या धर्मनिष्ठेनें वागून लोकांस सन्मार्गाचा उपदेश करितात, परंतु त्यांच्या दुसऱ्या डौली बंधूप्रमाणेंच हेही आपला अधिकार चोहोंकडे असावा असें इच्छितात. तो मिळविण्याकरितां नानाप्रकारचे भयंकर गुप्त उद्योग करितात. त्यामुळें यांस फार भ्यालें पाहिजे. खरोखर सर्वच आपल्या कामास अगदीं नालायक आहेत. लोकांस धर्मनिष्ठेचा मार्ग दाखवील आणि भलभलत्याच चाली पडल्या आहेत त्या सुधारील असा मनुष्य आपणाजवळ असणें आवश्यक आहे. असा मनुष्य एलिफनार आहे, असें मी आपणास वारंवार सांगितलेंच आहे. येथील कुसंगतीनें त्याची लीनता कमी होणार नाही. तो जसा मोठा ज्ञानी व धर्मनिष्ठ आहे, तसाच त्यास जगाचा अनुभवही फार आहे.

रासेलस्.— नेकाया, तुझे अंतःकरण फार निर्मळ असून तुझे हेतु शुद्ध आहेत हें मी जाणतो. धर्माच्या कामांत पुष्कळ घोंटाळा आहे, व त्यापेक्षां धर्माध्यक्षांमध्ये फारच दुर्गुण आहेत, हें मी कबूल करितों; परंतु धर्माच्या कामांत हात घालण्याची ईश्वरकृपेनें मला बुद्धि न होवो. धर्मवेड हा

मोठा राक्षस आहे. तो निजलेला असलेला बरा, त्यास जागा करणे ही मजकडून राज्यकारभारांत मोठीच चूक होईल. अधिकाराच्या जोराने जर मी या कामांत सुधारणा करू लागलों तर असें झाल्याशिवाय रहाणार नाहीं. कसाही हुकूम केला तरी बादशहा धर्माच्या कामांत हात घालितो असें वाटणार. कोणताही धर्मसंबंधी नियम केला तरी त्यापासून पुष्कळ वादविवाद उत्पन्न होणार. राज्यकारभाराच्या संबधाने किंवा नीतिसंबंधाने वादविवाद झाला तर त्यापासून कांहीं उपयोग होतो. त्यापासून लोकांस स्वतंत्रतेने पाहिजे तसें बोलावयास सांपडते. त्यामुळे देशांतिल लोकांस पुष्कळ माहिती होते. धर्माच्या कामांत वादविवाद उत्पन्न झाला ह्मणजे तो मोठ्या राक्षसाप्रमाणे फार भयंकर होय. त्यापासून पुष्कळ अनर्थ होतात. माझ्या मनांत एवढेच करावयाचे आहे कीं, सर्वदा यथाशक्ति स्वऱ्या धर्मनिष्ठेने वागून लोकांस धर्माचरणाचे उदाहरण दाखवावे. एवढेच आपणास करितां येण्यासारखें आहे. त्याचप्रमाणे धर्माचरणाच्या कामांत ज्या अज्ञानमूलक भलभलत्या गोष्टी शिरल्या आहेत त्या होतील तितक्या कमी कराव्या, खरे सदाचरणी असतील त्यांसच धर्माध्यक्षाच्या मोठ्या जागा द्याव्या, आणि त्यांस राज्यकारभारांत अगदीं हात घालूं देऊं नये, असें माझ्या मनांत आहे. एल्फिनार याविषयीं त्यां सांगितले तें सर्व खरें आहे, असें मला वाटते. याकरितां तो आहे तेथे त्यास मुख्य धर्माध्यक्षाची जागा देतो, ह्मणजे त्याच्या उदाहरणाने व शिक्षणाने त्या प्रांतांतिल लोकांची सुधारणा होईल; परंतु त्यासारख्या मनुष्यापासून यापेक्षा अधिक उपयोग होईल असें मला वाटत नाहीं, व

यापेक्षां अधिक उपयोगाची आपण इच्छाही करूं नये. तार्ई, तूं विचार करशील तर मजप्रमाणेंच तुझेंही मत होईल.

वर सांगितल्याप्रमाणें ठरल्यावर एल्फिनार यास दरवारीं बोलावणें पाठविलें. त्यास असें कळविलें कीं आपणास मोठ्या अधिकाराची जागा दिली असतां आपण बहुत लोकांचें कल्याण कराल अशी खात्री झाल्यामुळें तसें करण्याचा वादशहाचा उद्देश आहे. सरकारी हुकुमावरोंवर नेकाया हिनेंही त्यास पत्र पाठविलें. त्यांत असें लिहिलें कीं, किल्ल्यांत असतां पुष्कळ वेळ मजकडे येऊन आपण माझे सांत्वन करा, याबद्दल आपले मजवर मोठे उपकार आहेत. माझे दुःख आपण पाहिलेंच आहे, तसेंच आतां सुख पहाल अशी इच्छा आहे.

भाग ४१.

एल्फिनार याचा वृत्तांत.

एल्फिनार याकडे पाठविलेला जासूद खालीं लिहिल्याप्रमाणें नेकाया हिच्या पत्राचें उत्तर घेऊन लौकरच परत आला.

वाईसाहेब, आपला भाऊ वादशहा याच्या मनांत मला जो मान द्यावयाचा आहे, तो माझ्या ध्यानांत नाहीं असें नाहीं. तसेंच सद्गुणी मनुष्य दुःखांत असला ह्मणजे त्याचें सांत्वन करणें हे माझे कर्तव्यच होतें; तथापि तें केल्याबद्दल आपण जी मजवर कृपा करितां ती माझ्या लक्षांत नाहीं असें आपण समजूं नये. या लहानशा किल्ल्यांत असण्यापेक्षां मी मोठ्या ठिकाणीं असलों तर पुष्कळ लोकांचें बरें

करण्याकरितां यत्न करीन, आणि परमेश्वरकृपेनें माझे यत्न सफलही होतील; तथापि असें न केल्यामुळे मी आपल्या कामांत हयगय करणारा आहे असें आपणास वाटू नये. राजकन्ये, मी वास्तविक सांगतो कीं, आपण मला जो एवढा मोठेपणा देणार आहां, तो मी आळसामुळे स्वीकारीत नाहीं, किंवा त्याबद्दल मी आपले उपकार स्मरत नाहीं, असें आपण मनांत आणू नये. कृपा करून माझा वृत्तांत वाचा लक्षणजे झाले. तो फार लांब आहे किंवा त्यांत पुष्कळ गोष्टी घडलेल्या आहेत असें नाहीं. आपण येथें होतां त्या वेळेस तो तुलांस सांगणें मला प्रशस्त वाटले नाहीं. कारण त्या वेळेस आणखी दुःखाच्या गोष्टी सांगून तुमचें अंतःकरण अधिक क्षुब्ध न करितां तुमचें सांत्वन करणेंच योग्य होतें.

मी मोठ्या कुळांत जन्मलेला असून आपल्या पूर्वजांप्रमाणेंच वादशहाच्या सैन्यांत चाकरीस राहिलों. रणांगणीं पराक्रम करून मीं विजय मिळविला. परंतु मजवर जो एक अनर्थ गुदरला, व जो कितीही काळ लोटला तरी मनांतून जात नाहीं, तो गुदरला नसता तर मीं आणखी पराक्रम केले असते. एका स्त्रीवर माझे प्रेम वसलें होतें. तिचीही प्रीति मजवर असे. परंतु उभयतांचा विवाह होऊन माझे मनोरथ पूर्ण होणार तोंच एक भयंकर गोष्ट घडली; तिच्या योगानें आमचा निरंतर वियोग झाला. आर्त्तीं देवळांत जाऊन एकमेकांच्या प्रेमबंधनाविषयीं शपथा करीत होतो, इतक्यांत माझ्या वधूवर वीज पडून तिची राख होऊन गेली ! या भयंकर गोष्टी-विषयीं आतां मी विस्तारानें लिहीत नाहीं, परंतु माझ्या अंतःकरणाची स्थिति कशी झाली असेल याचा आपणच

विचार करा. मी अगदी निराश होऊन विरक्त झालो. ते-
व्हांपासून कोणी दुःखित असला तर त्याकडे जाऊन त्याचे
सांत्वन करून समाधानाने राहू लागलो. धर्माध्यक्षाचे काम
पत्करून मी आपले जीवित ईश्वरास अर्पण केले आहे,
त्यामुळे पूर्वी जीव द्यावा असे वाटत होते ते नाहीसे झाले.

मी केलेले यत्न सफळ झाल्यामुळे माझी सर्व दुःखे ना-
हींतशी झाली. माझा शिष्यसमूह मजवर प्रीति करितो.
माझ्या उपदेशाने त्यांची दुःखे व विपत्ति यांचा उपशम
होतो. ज्यांनी केवळ परमेश्वराची सेवा घडावी या इच्छेनेच
धर्माध्यक्षाचे काम स्वीकारिले आहे, त्यांसच मोठा अधिकार
मिळावा हे योग्य आहे. जे काम करित असल्यामुळे इतके
दिवस माझ्या दुःखाचा उपशम झाला, ते सोडून देणे ल-
णजे मोठा कृतघ्नपणा केल्यासारखे होईल.

मी तुम्हांस शांत दिसे तसा सर्वकाळ होतो असे नाही.
माझे मन स्वभावतः चंचल असून मला अमर्याद म-
हत्वाकांक्षा होती; त्यामुळे एकादे वेळेस असे वाटे कीं,
मोठी कीर्ति मिळवावी लणजे सर्व दुःखांचा विसर पडेल.
गोन्दार येथे उत्तम व्याख्यान देऊन वक्तृत्वाच्या योगाने
मी मोठी मान्यता मिळविण्यास यत्न केला. आतां तुम्ही मला
जो मोठेपणा देणार तो कदाचित् त्या वेळेसच मिळाला
असता; परंतु, विचार करून पाहिल्यावर मला असे कळले
कीं, तेथील ऐश्वर्याने जरी डोळे दिपतात तरी खरे
सुख त्यांत नाही; तेथे कांहीं उपयोग न होतां माझ्या चि-
त्ताची प्रसन्नता मात्र नाहीशी होईल. मला वाटले कीं, मी
थोड्या लोकांत असलों तर माझ्या मनांत दुसऱ्यांविषयीं
जो स्वाभाविक कळवळा आहे, त्याच्या योगाने, जे माझे सा-

हाय्य इच्छितात, अशा दुःखितांचें सांत्वन करीन; परंतु ज्याचें अंतःकरण दुःखानें खचून गेलें आहे, त्याच्यानें मोठ्या अधिकाराचें काम व्हावयाचें नाहीं. त्याच्या मनांतील कोमलपणा जाऊन त्यास महत्त्वाकांक्षा उत्पन्न व्हावयाची नाहीं. मला या किल्ल्यांत राहूं लागून पन्नास वर्षे झालीं. मी आतां वृद्धपणानें अशक्त झालों; सर्व शिष्य मला मुलांसारखे आहेत; यांशीं ममतेनें वागण्याचें सोडून आतां माझ्यानें दुसरीकडे कसें जावेल ? ईश्वर माझी प्रार्थना ऐकत असेल तर मी मनोभावानें त्यापाशीं एवढेंच मागतों कीं, वादशहा, नेकाया, व दिनार्वस, यांचें सर्वदां कल्याण असो. सर्वकाळ या तरुण शूरावर माझी प्रीति आहे. त्याच्या आंगचे सद्गुण नेहमीं वाढत असत, हें पाहून मला संतोष वाटे. कोणतेही दुःख पाहिल्याशिवाय कीर्ति संपादन करून त्यास मृत्यु प्राप्त झाला, हें त्याच्या गुणांचें त्यास फळ प्राप्त झालें असें मी मानीत होतो, परंतु त्यापेक्षांही मोठें फल त्यास प्राप्त झालें; हें पाहून मला आनंद होतो. त्यानें आपल्या देशाचें रक्षण करण्यास यत्न करावा, त्यास यश यावें, व त्यास उत्तम स्त्री प्राप्त व्हावी, असें ईश्वराच्या मनांत आलें. असे दैववान् फारच थोडे असतील. परमेश्वराच्या कृपेनें उभयतां चिरकाल सुखी रहा, आणि तुझांवर ईश्वराची मोठीच कृपा आहे हें लक्षांत ठेवा. कारण तिच्या योगानें मनोविकाराच्या स्वाधीन न होतां ज्ञान आणि सद्गुण यांस अनुसरून वागण्याचें सामर्थ्य तुझांस प्राप्त झालें. जेथें सर्वकाल अभय आहे अशा आनंदमय स्थळां उभयतांनीं एककालीं गमन करणें हें सर्वांत मोठें सुख तुझांस प्राप्त व्हावें अशी माझी इच्छा आहे. नेकाया,

तुं आनंदांत असशील तेव्हां देखील हें अवश्य ध्यानांत ठेव कीं, सदाचरणाशिवाय इतर सर्व ऐहिक सुख क्षणभंगुर आहे. ईश्वराकडे लक्ष ठेवून त्याचा दृढ आश्रय केला असतां भक्ति आणि परोपकार यांपासून होणाऱ्या महत्सुखाचा मार्ग दाखविण्यास तुला दुसऱ्या गुरूची आवश्यकता नाही.

भाग ४२.

विद्येचा उपयोग.

रासेलस् राज्यकारभाराच्या कामांत नेहमीं गुंतलेला असे; त्यामुळे त्यास पूर्वीप्रमाणे इम्लाक् व ज्योतिषी यांबरोबर संभाषण करण्याचें सुख घेण्यास फुरसत सांपडत नसे. एके दिवशीं संध्याकाळीं इम्लाक्, ज्योतिषी, नेकाया, शीलिया, आणि पेक्युआ, हीं सर्व नदीच्या कांठच्या राजवाड्यांत बसलीं असतां अमाल्फिस् यास बरोबर घेऊन रासेलस् तेथें आला.

रासेलस्.— मित्रहो, तुमचा समागम पूर्वीपेक्षां मला कमी प्रिय आहे असें समजूं नका. त्याचप्रमाणे तुम्ही विद्येच्या किंवा व्यवहाराच्या संबंधानें जें संभाषण करता, त्याचें मनोहरत्व मला कमी वाटूं लागलें आहे असें नाही. मी गादीवर बसलों तेव्हां राज्यांत इतकी अव्यवस्था होती कीं, एकदम सर्व खात्यांकडे लक्ष देऊन व्यवस्था करावी लागली; तथापि आतां थोड्याच दिवसांत तुमच्या समागमाचें सुख अनुभवण्यास मला फुरसत होईल अशी आशा आहे. आपल्या प्रजेचें हित करण्याच्या कामांही मला तुमचें साहाय्य पाहिजे. तुमच्या बुद्धिमत्तेपासून उपयोग होईल. तुमच्याशीं चिरकाल सहवास केल्यामुळे माझी

खात्री झाली आहे कीं, कोणतेही सत्कृत्य असले तरी तुम्ही ते करण्यास उल्हासाने प्रवृत्त व्हाल. देशांत विद्यावृद्धि अवश्य झाली पाहिजे, असें माझे मत आहे, हे तुम्हांस माहित आहेच. हपशी देशांतील लोक बुद्धिमंद किंवा निरुद्योगी आहेत असें नाहीं. परंतु आजपर्यंत त्यांच्या अभ्यासाचा कल भलतीकडेसच वळला आहे. या गोष्टीचें प्रमाण आपल्या देशांत मोठमोठालीं जीं पुस्तकालये आहेत त्यांचा विचार केला ह्मणजे कळून येईल. या पुस्तकांचा आमच्या देशांतील लोकांस मोठा अभिमान वाटतो. परदेशचे लोकसुद्धां या गोष्टीमुळे आमचा हेवा करितात. परंतु या पुस्तकांत काय भरलें आहे? कित्येक पुस्तके केवळ जुनीं प्राचीनकाळीं लिहिलेलीं आहेत असें समजून वाळगलेलीं आहेत. कित्येकांत सांकेतिक शब्दांनीं चमत्कारिक गूढ धर्ममार्ग लिहिले आहेत, कित्येकांत फलज्योतिष भरलें आहे, कित्येकांत देशांचा वृत्तांत लिहिला आहे, परंतु त्यांपासून आपणांस काहींएक शिक्षण प्राप्त व्हावयाचें नाहीं; कारण त्या देशांतील लोक आमच्यापेक्षां अधिक सुधारलेले नव्हते. इम्लाक, आपण मजकडे उत्सुकतेनें व लक्षपूर्वक पहात आहां, याचें कारण मी समजलों. केवळ सृष्टीचें सौंदर्य पाहून आपल्या साध्या समजुतीप्रमाणें जीं सुंदर मनोवेधक गीते, भ्रमण करणाऱ्या आरत्रलोकांनीं रचिलीं आहेत त्यांची मी सर्व पुस्तकांबरोबर निंदा करितों कीं काय असें आपणास वाटत असेल; परंतु आपणच कवूल कराल कीं, यांपासून लोकांस विशेष ज्ञानप्राप्ति होणार नाहीं.

इम्लाक.— त्यांपासून साक्षात् ज्ञानप्राप्ति होत नाहीं,

तरी त्यांपासून लोकांत अभिरुचि उत्पन्न होते. अभिरुचि उत्पन्न होणे हे विद्यावृद्धीस लहान कारण आहे असे नाही.

ज्योतिषी.— तुमच्या पुस्तकालयांतील कांहीं ग्रंथांच्या वतीने मला ही अवश्य बोलले पाहिजे. या असंख्य ग्रंथांवरून सिद्ध होते की, ग्रहांच्या गति, नक्षत्रांचे राशिचक्र ह्या गोष्टी प्राचीनकाळच्या लोकांस माहित होत्या. अर्वाचीन ज्योतिषशास्त्रास नवीन शोध ह्मणण्यापेक्षा त्यांचेच पुनरुज्जीवन ह्मणावे हे योग्य आहे. ते पुनरुज्जीवनही अपुढेच आहे. या जुन्या ग्रंथावरून आकाशातील सर्व ग्रहमालांविषयी पूर्णपणे माहिती होण्यासारखी नाही असे वाटते. तसे होण्यासारखे असते तर कित्येक गोष्टींविषयी सूक्ष्म विचार करू लागले ह्मणजे आह्मांस जे संशय उत्पन्न होतात, त्यांचे प्राचीनकाळच्या विद्वानांनी निराकरण केले असते. परंतु त्यांवरून प्राचीनकाळच्या लोकांचा उद्योग आणि शोध यांविषयी आपली खात्री होते. त्यांवरून आपणास अशी इच्छा होते की, त्यांपूर्वीचेही ग्रंथ सांपडले तर बरे होईल. या इच्छेने या शास्त्राच्या मूलतत्त्वांचा शोध लावण्याविषयी आपण यत्न करितो. सृष्टीकडे निरखून लक्षपूर्वक पहाणे हाच या शास्त्राचा मूळ पाया खरा, तथापि विलक्षण श्रम आणि कुशाग्र बुद्धि यांशिवाय हे पूर्णतेस यावयाचे नाही. यावरून जीं अत्युपयोगी उत्तम शास्त्रे आहेत, त्यांपैकींच ज्योतिष हे एक आहे असे सिद्ध होते, तथापि ज्या राजास राष्ट्रांत आरंभापासून सुधारणा करणे आहे, त्याने आधीं याकडेच लक्ष पुरवावे असे माझे ह्मणणे आहे असे समजू नये. याशिवाय दुसरे गणितशास्त्राचे भाग आहेत ते यापेक्षाही अत्यावश्यक आहेत. यंत्रशास्त्र, उदकगतिशास्त्र,

वगैरे ज्यांच्या योगाने यंत्ररचना सुलभ होऊन श्रमसंकां होईल आणि कृषिकर्मांत सुधारणा होईल, अशीं शाशिकविण्यास राजाने गुरुंची योजना केली पाहिजे. गणितशास्त्राच्या ज्ञानाशिवाय दुसऱ्या कोणत्याही रीतीने या शास्त्रांचा अभ्यास फलप्रद व्हावयाचा नाही.

रासेलस्.— आपल्या राज्यांत शास्त्रांचा अभ्यास वाढविण्याविषयी मी नेहमीं तत्पर असेन. जरी आपण संकोचामुळे आपल्या आवडत्या विषयाची विशेष स्तुति केली नाही, तरी त्याकडे मी दुर्लक्ष करणार नाही. इम्लाक्, विद्येविषयीं माझी किती पूज्यबुद्धि आहे हे आपणास पूर्वीपासून माहित आहेच. इतिहासाच्या वाचनापासून जसे शिक्षण प्राप्त होते, तसे दुसऱ्या कोणत्याही गोष्टीने होत नाही, परंतु साधारण सर्व लोकांनीं याचा कितपत अभ्यास करावा असे आपणास वाटते ? पुष्कळ मनुष्ये जन्मपर्यंत बहुशः जेथल्या तेथे एका जागीं रहातात; अशा मनुष्यांस स्वदेशाची सेवा करणे असेल तर केवळ स्वदेशाचा इतिहास वाचणे पुरे नाही काय ?

भाग ४३.

मागील विषय पुढे चालू.

इम्लाक्.— तुमच्याहून माझे मत अगदीं वेगळे आहे. पुष्कळ वेळ असा अनुभव आला आहे कीं, जो एकाच राष्ट्राचा इतिहास वाचितो, त्यास आपलाच देश सर्वांत श्रेष्ठ आहे असे वाटते. त्यामुळे त्यांत कांहीं सुधारणा करावयाच्या आहेत असे त्यास वाटत नाही. यामुळे त्याच्या कल्पना संकुचित होऊन त्यास सार्वजनिक उपयोगांची

थोठमोठीं कामें योजून तडीस नेतां येत नाहींत. संसारां-
तील अनेक प्रकारच्या वेगळाल्या स्थितींत कसें वागावे,
हे अनेक प्रकारचीं उदाहरणें पाहिल्याशिवाय आपणास
कळणार नाहीं. हीं सर्व एकाच देशांत कशीं सांपडतील ?
इतिहासांतील कोणत्या गोष्टी आपणास लागू आहेत हे
आपणास कळले नाहीं तर आपल्या आंगीं विचारशक्ति
कमी असें समजले पाहिजे. आपण कान्स्तांतिनोपल ये-
थील रोमन लोक नाहीं किंवा व्हेनिस् येथील हपशी लोक
नाहीं, हे खरे आहे, तथापि. सूर्याचे किरण आपणाकडे
नसून चंद्राकडे असले तरी तद्वारा आपणास त्याचा प्र-
काश मिळतो, त्याप्रमाणें त्यांची स्थिति आपल्याहून अ-
गदीं उलट असली तरी तीपासून शिक्षण प्राप्त होऊन
आपणास लाभ होतो. यासाठीं माझे मत असें आहे कीं,
सामान्य इतिहासाचें ज्ञान सर्वांच्या उपयोगी आहे, व या-
साठीं वेगळाल्या भाषांचें वरेंच ज्ञान असणेंही आवश्यक
आहे. तें नसलें तर भाषांतररूप नकलेवरून इतिहास
पहाणें भाग पडतें, किंवा आपल्या देशांतील इतिहासका-
रांनीं लिहिलें असेल त्यावर भरंवसा ठेवावा लागतो; हे
त्यापेक्षांही वाईट आहे. हपशी लोकांमध्ये इतिहासाचे ग्रंथ
फार थोडे आहेत, व पुष्कळ असते तरी ते बहुशः पक्षपात
आणि भलभलत्या समजुती यांनीं भरलेले असते; कारण
असेच ग्रंथ इतर देशांत आपणास आढळतात. खरें काय
हे कळण्याकरितां वेगळाले ग्रंथ वाचून ताडून पाहिले पा-
हिजेत; दुसरा मार्ग नाहीं. ग्रंथांत वर्णिलेल्या लोकांचा स्व-
भाव जाणिला पाहिजे. ग्रंथ लिहिला कोणीं हे मनांत आ-
णिलें पाहिजे. त्यांचीं मते व समजुती कशा होत्या हे ध्या-

नांत ठेविले पाहिजे. ग्रंथाच्या भाषासौंदर्यास भुलून जातां कामा नये. आपल्यासारख्याच त्यांत कांहीं गोष्टी आहेत किंवा त्यांच्या हितामुळे आपले हित होणार आहे, या गोष्टी मनांतून एकीकडे ठेविल्या पाहिजेत. इतक्या गोष्टी-शिवाय इतिहासाचे खरे ज्ञान होणार नाही.

कवितेच्या योगाने मनुष्याच्या अंतःकरणाचे ज्ञान होते. कल्पनाशक्ति वाढते. तिजपासून आनंद होतो एवढेच नाही, तर तीपासून नीतिशिक्षणही प्राप्त होते. हे सर्वांत अत्यावश्यक आहे. हेच सर्व विद्यांचे फल होय. या-शिवाय विद्या व्यर्थ आहे.

रासेलस्.— आपण सांगितल्याप्रमाणे विद्येचा उपयोग आहे, याविषयी माझी खात्री झाली. लोकांच्या रीतिभाती सुधारून त्यांच्या समजुती चांगल्या होण्यास तिची आवश्यकता आहे. विद्वान् लोकांस उत्तेजन देणे हे माझे कर्तव्य आहे असें मी नेहमीं लक्षांत ठेवीन. त्यांपैकीं जे आपल्या बुद्धिमत्तेच्या व व्यासंगाच्या योगाने देशबांधवांस सज्ञान करून त्यांची सुधारणा करून कीर्ति संपादन करतील, त्यांचा मी इतरांपेक्षां विशेष सांभाळ करीन.

रासेलस् याचे भाषण ऐकून अमाल्फिस् यास किंचित् हंसूं आले. ते पाहून इम्ल्याक् ह्णाला, अमाल्फिस् यांच्या हंसण्याचा मला खरा अर्थ कळला असला तर असें वाटते कीं, विद्वान् लोक देशांत विद्यावृद्धि करितात असें त्यांचे मत नाही.

अमाल्फिस्.— इम्ल्याक्, आपण समजलां ते बरोबर आहे. विद्वान् लोक आपले आचरण चांगले ठेवितात तेव्हां मी त्यांस पूज्य मानून त्यांचा सत्कार करितों. परंतु हल-

कट मनुष्यांप्रमाणे लोकांची खुशामत करण्यांत किंवा एकादा पक्ष स्वीकारून हवातसा वादविवाद करण्यांत ते आपल्या विद्वत्तेचा अपव्यय करूं लागले ह्मणजे मला त्यांची कांहीं एक प्रतिष्ठा वाटत नाही. ते आपणांमध्ये वायकांप्रमाणे एकमेकांचा हेवादावा करितात, हे त्यांस फारच लज्जास्पद आहे, कारण आह्मांस नेहमीं असे वाटते कीं, ज्यांच्या मनांवर विद्याभ्यास व शिक्षण यांचा संस्कार झाला आहे, त्यांमध्ये कांहीं तरी शहाणपणा व पोक्त विचार असावा. इम्लाक् तुह्मांजवळ ही गोष्ट बोलण्यास मला भय वाटत नाही. कोणाची खुशामत करण्याकरितां किंवा कोणाचा अपमान करण्याकरितां तुह्मीं आपली लेखणी कधीही चालविली नाही. दुसऱ्यांनीं तुमचा मत्सर केल्यामुळेच केवळ मत्सर ह्मणजे काय हे तुह्मांस माहित आहे.

रासेलस्.—आर्जवीपणाने मजपासून कांहीं लाभ व्हावयाचा नाही असे मी दाखवीन; त्यामुळे माझ्या राज्यांतिल विद्वानांमध्ये कांहीं अंशीं तरी आर्जवीपणा कमी होईल असे वाटते. योग्यतेप्रमाणे सर्वांचा सारखा मान ठेविल्याने कदाचित् मत्सराभि शान्त होईल. मत्सर नाहीसा झाल्यावर निंदेचे व द्वेषाचे लेख नाहीतसे होतील. कारण जो आपल्यापेक्षां वरचढ होण्याची भीति नाही त्याची निंदा कोणी करित नाही. साक्षात् देवाने हपशी देशांत राज्य करण्याकरितां स्वर्गांतून कोणी पाठविला, तरी मत्सर सर्वांशीं नाहीसा होणे नाहीच, तथापि होईल तितका त्याचा जोर कमी करण्यास मी यत्न करीन.

याशिवाय आणखी दुसरी एक गोष्ट आहे; तीविषयीं अमालिफस् माझ्या मुर्वतीमुळे कांहीं बोलले नाहीत असे वा-

टतें. ती ही कीं, ज्यांस विद्येचें व्यसन लागलें, असे पुष्कळ राजे राज्यकारभार व सैन्याची व्यवस्था सोडून नेहमी ग्रंथावलोकन करण्याच्या आनंदांतच गढून गेले. कसेंही चांगलें काम असलें तरी आपलें कर्तव्य सोडून जो त्यांत वेळ घालवील तो गुन्हेगार होय; परंतु आपणास जें मुख्य काम करावयाचें आहे, तें मनांत ठेवून तें चांगलें होण्याकरितां जो दुसरे उद्योग करितो तो स्तुत्य होय. गीत, वाद्य, चित्रकला, पुतळे, इमारती, वगैरे कलाकौशल्याचीं कामें ह्या चैनीच्या वस्तु आहेत, त्यांपासून बुद्धिमान् मनुष्यास आनंद होऊन त्याची कल्पनाशक्ति वाढते; तथापि त्यांत विशेष रमून न जाण्याविषयीं मला यत्नानें सावध असलें पाहिजे. या गोष्टीविषयीं राजानें सूर्याचें अनुकरण केलें पाहिजे. सूर्य आपल्या प्रकाशानें विकास पावणाऱ्या कुसुमांस आपल्या किरणाच्या योगानें रंग व चकाकी देतो; परंतु त्यांचें सौंदर्य पाहण्यास तो आपला तेजोमय रथ थांबवीत नाहीं; कारण असें केल्यास संपूर्ण विश्वास प्रकाश आणि उष्णता देण्याचें त्याचें मुख्य काम आहे, त्यांत अंतर पडून त्याचें रक्षण होणार नाहीं. राजाची अशीच स्थिति असली पाहिजे. पुष्कळ गोष्टींमध्ये तो लोकांपेक्षां कमी सुखी आहे. जो विषय आपणास आवडतो त्यांत निष्णातता संपादन करण्याकरितां त्याच्या अभ्यासांत लोकांनीं सर्व काळ घालविला तरी कांहीं हरकत नाहीं; परंतु राजास असें करितां कामा नये. एकादा कोणताही विषय कितीही उपयोगी किंवा रमणीय असला तरी त्याकडे सर्व वेळ न घालवितां राजानें सर्व विषयांचें साधारण ज्ञान संपादिले पाहिजे.

भाग ४४.

शिक्षण.

पेक्युभा.— मी लक्ष देऊन आपलें संभाषण ऐकत आहे, वायकांच्या हेव्यादाव्याविषयीं अमाल्फिस् तिरस्कारयुक्त बोलले त्या वेळेस मी बोलणार होतें, परंतु महाराजांचा अपमान होईल ह्मणून तशीच थांबलें. विद्वान् लोक एकमेकांचा मत्सर करितात, तो कमी करणें किंवा वाढविणें हे आश्रयदात्याच्या स्वाधीन आहे असें महाराजांस वाटतें, तसें मलाही वाटतें कीं, वायकांमध्ये हेवादावा वाढविण्यास पुरुषच कारण होत.

अमाल्फिस्.— स्त्रियांची योग्यता शूरापेक्षां जास्त कोणी समजत असेल असें नाहीं. त्यासच त्यांचें रक्षण करितां येईल. जसा त्याला आपला अपमान झालेला सोसत नाहीं, तसा तो नीतिमान् असला तर त्यांचा अपमान होऊं देणार नाहीं. स्त्रियांच्या हेव्यादाव्याविषयीं मी तुच्छपणानें बोललों तें खरें आहे, त्याचें कारण कांहींही असो. स्त्रियाच काय पण ज्यांचें अंतःकरण सर्वकाल ईश्वरचितनांत गुंतलेलें असेल असें आपणास वाटतें, ते जोगी देखील एकमेकांचा मत्सर करितात. तसेंच जे अविचारी, नेहमीं चैनींत दंग असतात, तेही परस्परांचा मत्सर करितात. मुलांच्या मंडळीकडे पहा; कमजास्त खुशामत करून पुरुषांनीं त्यांच्यामध्ये मत्सर उत्पन्न केला असें ह्मणतां येत नाहीं, तथापि त्यांच्या अंतःकरणांत हा दुर्गुण फार असतो. दुर्दैवेंकरून ज्यांच्या अंतःकरणांत हा घातक दुर्गुण स्वाभाविक असतो, तो कोणत्या तरी कारणानें बाहेर पडल्याशिवाय रहात नाहीं, जे उदार मनाचे खरे महात्मे आहेत

त्यांच्याशिवाय हा दुर्गुण ज्याच्या मनांत थोडाबहुत नाही, असा एकही मनुष्य सांपडणार नाही.

स्त्रियांच्या चांगल्या किंवा वाईट स्वभावापासून लोक-स्थितींत पुष्कळ फेरफार होतो. त्या अशा लहरीने कां वागतात, याचें कारण दैवशात् आपणांस कळलें तर त्यापासून वाईट होऊं देण्याचें बहुतकरून आपणांस बंद करितां येईल. वायकांच्या हेव्यादाव्यानें मोठमोठालीं राज्ये रसातळास गेलीं आहेत. स्त्रियांच्या मत्सरानें राज्यक्रांति होऊन पुष्कळ राष्ट्रांची स्थिति बदलली आहे. स्त्रियांचा मत्सर असून आणखी धर्माध्यक्षांच्या खटपटी त्यांत असल्या तर मग काय विचारावें ? मोठे मसलती राज्यकारस्थानी पुरुष आणि रणवुरंधर योद्धे हे अवला आणि मंदबुद्धि धर्माध्यक्ष यांचीं आपले हेतु तडीस नेण्याचीं साधनेंच होत.

इम्लाकं.— आपलें काम नसून स्त्रिया राज्यकारभारांत हात घालितात त्यामुळे पुष्कळ अनर्थ घडतात हे खरें, तथापि स्त्रियांनीं आपलें सर्व लक्ष मुलांच्या शिक्षणाकडे व घरांतील संसाराच्या कामधंद्याकडे लाविलें, तर त्यापासून मोठा उपयोग होतो. त्याच्या योगानें त्या केवळ आपणांस नाही तर सर्व देशासही सुखी करतील. मुलांच्या अंतःकरणास पहिल्यानें वळण लागतें तें कधींही नाहीसें होत नाही. पहिल्यानें वळण लावणें हे वायकांच्या हातीं आहे. त्यांनीं भलतेच लाड केल्यानें मनुष्य भित्रे होतात, व त्यांच्या गैरवाजवी रागावण्यानें जुलमी होतात. स्त्रियांच्या योगानें मुलांच्या आंगां दुर्गुण उत्पन्न होतात त्यामुळे आपण त्यांची निंदा करितों, त्याप्रमाणेंच त्यांच्या शिक्षणानें

असे प्रसिद्ध गुणवान् पुरुष निपजतात कीं, ते आपल्या देशास व ते जिवंत होते त्या कालास मोठी शोभा आणितात, त्याबद्दल त्यांची स्तुति करणे योग्य होय.

रासेलस्.— शिक्षणाचा विचार करूं लागलों ह्मणजे मी अगदीं घोंटाळ्यांत पडतो. काय करावे याविषयीं माझा निश्चय होत नाही; तथापि त्याची तजवीज करण्यास उशीर लावणे हे आपले कर्तव्य करण्यांत आळस करणे आहे असे वाटून माझे मन मला खाऊं लागते. आमच्या लोकांत असलेल्या ज्या व्हाईट गोष्टी मी नाहींतशा करून टाकणार, त्या शिक्षण पायाशुद्ध नसल्यामुळे किंवा त्याची हयगय केल्यामुळे उत्पन्न होतात.

घरगुती शिक्षणापासून लोकांचा मोठा तोटा आहे. हा एका पिढीच्या चुका दुसऱ्या पिढीस पोहोचविण्याचा मार्ग आहे, असे ह्मणण्यास हरकत नाही; कारण ज्यास चांगले शिक्षण मिळाले नाही, त्यास चांगले शिकवितां कसे येईल? याकरितां लोकांनीं सार्वजनिक शिक्षक नेमावे ह्मणजे त्यांच्या शिक्षणानें फायदा होईल असे वाटते. परंतु लोकांनीं असे ह्मणण्यांत कांहीं अर्थ नाही; कारण जें काम सर्वांचें आहे, त्यास मनापासून कोणी झटत नाही. तसेच मुलांस शिक्षण देण्यास योग्य अशीं आईवापें फारच थोडीं आहेत, तर मग जे केवळ लोकोपयोगार्थ किंवा स्वाहिताकरितां लोकांस शिकविणार त्यांच्यानें तरी हें काम चांगल्या रीतीनें कशानें होणार?

इम्लाक्.— सार्वजनिक शिक्षणापासून मोठे नफे आहेत, ते हे:— त्यांविषयीं योग्य नियम करितां येतात, व ते अमलांत आणण्याच्या कामांत मूर्खपणाचे लाड मध्ये

आडवे येत नाहीत. एकमेकांस मार्गें टाकण्याच्या ईर्ष्येनें मुलें अभ्यास चांगला करितात. त्यांस जगाची बरीच माहिती होते. याच्या योगानें मुलांस लौकर दुर्गुण लागतात असेंही पुष्कळ वेळा घडते, हें मी कबूल करितों; परंतु गुरुंची चांगली निवड केल्यानें ही गोष्ट बंद करितां येणार नाहीं काय? उत्तम नमुन्यांच्या शाळा ल्हटल्या ल्हणजे लासेदीमोनिया देशांतल्या होत. त्यांचा कमीपणा एवढाच कीं, प्रारंभीं त्यांची योजना बरोबर झाली नव्हती. त्यांतले नियम पाळण्याविषयीं मोठी सक्ति असे. याकरितां मला असें वाटते कीं, चांगले नियम केले तर ते सक्तीनें पाळितां येतील.

रासेलस्.—इम्लाक्, हे नियम करण्याचें काम मी तुह्यांवरच सोंपवितों. तुह्मीं पुष्कळ ग्रंथ वाचिले आहेत एवढेच नाहीं, तर पुष्कळ देशही पाहिले आहेत. हल्लीं ज्यांच्या हातांत आमच्या देशांतील मुलांचें शिक्षण आहे, त्यांचा मोठा दोष हा कीं, त्यांच्या विद्यार्थ्यांस पुढें जीं कामें करावयाचीं असतात, त्यांविषयीं त्यांस कांहींच माहिती नसते.

भाग ४५.

ज्ञानाचा पोकळ डौल.

पेक्युभा.— मला थोडे बहुत येत आहे तें मी मुलांस हीसेनें शिकवीन. दुसऱ्यांस शिकविणें नसेल तर ज्ञानापासून काय सुख आहे? परंतु विद्यार्थ्यांची निवड करण्याची मला मोकळीक पाहिजे. बुद्धिमानांस शिकविल्यापासून आनंद होतो; परंतु जेथे ज्ञान विकास पावून सफल होत

नाहीं, अशा मनांत ज्ञान कोंवण्यापासून जें दुःख होतें; तें त्या दुर्देवी गुरुंसच ठाऊक असेल.

ज्योतिषी.— तो औरव सरदार आणि मी यांस चांगला विद्यार्थी मिळाला, असे सर्वच दैववान् नाहींत. तुझा सुस्वभाव मला चांगला माहीत आहे, त्यावरून वाटतें कीं, त्वां एकाद्या आळशी टवाळ मनुष्यास उद्योग करण्याची संवय लाविली, किंवा एकाद्या मंदबुद्धि मनुष्याच्याठायीं विद्येची गोडी उत्पन्न केली, तर आपल्या श्रमांचें सार्थक्य झालें असें तुला वाटेल.

नेकाया.— आपण परोपकारी असून विद्वान् आहां; आपणास हें काम योग्य आहे. माझेही मत पेंवयुआ हिच्या सारखेंच आहे. पराला जडपणा किंवा शिशाला लवचिकपणा कोणास आणितां येईल ?

ज्योतिषी.— ब्राई, त्यांचे गुण बदलतां येणार नाहींत, तथापि तेच चांगल्या उपयुक्त कामास लावतां येतील.

अमाल्फिस्.— गोष्ट खरी आहे. पर बाणाला लाविला तर तो हवातितका उडेल, व शिंशाच्या गोळ्या केल्या तर त्या बंदुकीनें हव्या तिकडे मारितां येतील. हेंच त्यांचें शिक्षण समजावयाचें. असें केलें नाहीं तर पर उगाच हवे तिकडे आकाशांत उडून जातील आणि शिसें जमिनीवर लोळत पडेल. दुःखाची गोष्ट हीच कीं, मंद व अप्रबुद्ध असतात त्यांस मोठालीं कामें शिकवूं लागतात. या घातक चुकीमुळेच अविचारी आणि आळशी मनुष्य राज्यकारभारांत शिरतात व वाचण्यास त्रास येण्यासारखे आणि मनास अमार्गास नेणारे ग्रन्थ उत्पन्न होतात. हलकीं सलकीं कामें

आहेत तीं मंदबुद्धीच्या मनुष्यांस द्यावीं आणि ज्यांच्या आंगीं संसारमहानाटकांतील महत्कृत्ये तडीस नेण्यासारखी बुद्धिमत्ता व योग्यता आहे त्यांनींच मोठाल्या अधिकारांचीं कामे करावीं, असें असतें तर बरें झालें असतें. ज्याच्या त्याच्या योग्यतेप्रमाणें सर्वास कामें सांगितलीं आणि बुद्धीच्या आटोक्यांत असणारे मात्र उद्योग त्यांस सांगितले, तर सर्व मनुष्यांपासून उपयोग होईल.

इम्लाक्.— उपयोगाच्या संबंधानें ह्मटलें तर आपण मुलांस जें शिक्षण देतो त्यापासून देशास किंवा लोकांस नफा होईल किंवा नाही, याचा विचार करणारे आईबाप फारच धोडे आहेत. त्यांची लोकांत प्रतिष्ठा व्हावी एवढेंच त्यांस वाटतें. यामुळें आपणामध्ये जी विद्या असेल तिची बढाई मिरविण्याची इच्छा मुलांच्या ठायीं ते उत्पन्न करितात. अभिमानाच्या हेतूनें मुलानें विद्या केली ह्मणजे तो जन्मपर्यंत त्याच्या आंगीं दुर्देवानें तसाच रहातो. अधिक शिकलें नाही तर आपणास जें येत आहे त्याची प्रतिष्ठा राहणार नाही असें त्यास वाटूं लागतें. यामुळें तो ग्रंथसंग्रह करून शब्दपांडित्य चालवूं लागतो. दुसऱ्या ग्रंथांचे सारांश व संक्षेप लिहूं लागतो. असें झालें ह्मणजे त्याच्या आंगचें अज्ञान व उद्धटपणा कधींही जात नाही.

ज्ञानाचा पोकळ डौल जे घालितात त्यांचें वर्तन या प्रकारचें असतें. या मनुष्यांचा सहवास फार त्रासदायक होय. त्यांपेक्षां गांवढळ अडाणी मनुष्य बरे. त्यांच्या आंगीं स्वतःची कल्पना मुळींच नसून शिकलेल्या ग्रंथांचीही त्यांस व्युत्पत्ति नसते. असें असून ते धिटार्डनें विद्वानांत शिरून अज्ञानी लोकांस फसवितात. लक्षपूर्वक उद्योग व

मनन करून विद्यामंदिराच्या देवडीवर पुष्कळ वर्षे अभ्यास करीत बसल्याशिवाय त्याच्या गाभाऱ्यांत प्रवेश व्हावयाचा नाही.

भाग ४६.

अनेकविषयांवर संभाषण.

रासेलस् याच्या मनांत एक गोष्ट आली होती ती मंडळीस सांगावी असे त्याच्या मनांत होते; त्यामुळे तिच्या विचारांत त्याचे चित्त गुंतल्याने चाललेल्या भाषणाकडे त्याचे लक्ष नव्हते; हे पाहून इम्लाकू याने आपले बोलणे बंद केले.

रासेलस्.— पूर्वी आपणास जे असावे असे मोठ्या हौसेने वाटत होते, ते ईश्वराने दिले असते तर आपण किती दुःखी झाली असती? नाईलनदीला पूर आल्यामुळे आपण मिसर देशांत राहिली होती, तेव्हां सेन्तआन्थनी याच्या मठापासून पेक्युआ हिला मोठा आनंद झाला होता. या मठांत ज्या कुमारिका आहेत; त्यांचे शिक्षकत्व आपणास प्राप्त होऊन आपण सर्वकाल येथेच राहावे असे तिला वाटले होते, हे तुम्हांस स्मरते काय? असे झाले होते तरी तेव्हांपासून तिच्या स्थितींत जी बदल झाली तीपासून तिला संतोष झाला आहे. मला वाटते जेथे अमाल्फिस्, इम्लाकू, आणि तिचे गुरुजी जोशीबाबा यांच्या समागमापासून तिच्या अंतःकरणास ज्ञानसुख प्राप्त होते आणि जेथे अनेकप्रकारच्या मंडळीबरोबर भाषण करण्यास सांपडल्यामुळे तिच्या उल्हासयुक्त व रसिक अंतःकरणास सर्वदा कर्मणूक होते, असे राजमंदिर सोडून जावे असे तिला वाटणार नाही.

पेक्युआ.—खरोखर, आतां मला एकांतवासांत रहावे असे वाटत नाही. आनंदगुहेत राजकन्यंबरोबर बंदींत पडले होते तेव्हांच मला वाटले कीं, त्या मठांत रहावे असे मला कसे वाटले असेल कोण जाणे. मला तेथे नेकाया हिच्यासारख्या चांगल्या स्वभावाच्या जोगिणी कोठून सांपडत्या? नेकाया हिच्याजवळ असल्याने मला मोठा आनंद होई, तथापि पुनः केव्हां मोकळीक मिळेल असे झाले होते.

रासेलस्.—ताई, ईश्वरकृपेने तुला स्त्रियांच्या पाठशाळेचे आधिपत्य मिळाले तर मोठा आनंद होईलना? दृढांबरोबर संभाषण करण्याच्या आणि मुलांस शिकविण्याच्या सुवाकरितां दिनार्वस आणि दुसरे इष्टमित्र यांचा सहवास तुझ्याने सोडून देवेल काय? मजविषयीं ह्मणाल तर लहानसें राज्य मिळाले तरी पुरे, मी ते पराक्रमाने वाढवीन असे मला वाटत होते, परंतु आतां हपशी देशाचे राज्य करणे हे मोठे कठिण काम आहे असे मला वाटते. राज्याचे रक्षण करणे हे माझे कर्तव्य आहे ते मी कधींही सोडणार नाहीं; तथापि झीलिया हिचे प्रेम आणि भोंवतालच्या मंडळीचा स्नेह हेच माझे सर्व सुखांत मोठे सुख, असे मी मानितो. या सुखाचा राज्यसुखाशी कांहींएक संबंध नाही. नेकाया, आपल्या इच्छा अशा होत्या! तू आणि पेक्युआ, ईश्वराने तुमच्या इच्छेप्रमाणे घडविले नाहीं याबद्दल त्याचे उपकार माना, आणि आपल्या इच्छेप्रमाणे घडून आल्यावर त्याप्रमाणे वागण्याचीं साधनें दिल्याबद्दल मीही त्याचे उपकार मानितो.

नेकाया.—दादा, तुझ्या बोलण्याचा मुद्दा मी समजले,

परंतु मनुष्याची स्थिति नेहमीं बदलत असते, यामुळे त्याच्या इच्छाही बदलत असतात, यास त्याचा उपाय नाही. इम्लाक् आणि जोशीत्रावा शहाणे खरे, कारण अमकी स्थिति चांगली अशी त्यांनीं निवड केली नाही. त्यांस माहित होते कीं, आपणास कोणती स्थिति चांगली हें जगांतली कोणाही मनुष्यास कळत नाही. तथापि मला असें वाटते कीं, जे निरंतर एकांतवासांत रहातात, त्यांची समजूत अगदींच चुकीची आहे; त्यांच्या इच्छा सफल व्हावयाच्या नाहीत. असें केल्याबद्दल झालेला पश्चात्ताप ते गर्वानें बाहेर दाखविणार नाहीत, तथापि तो होतो यांत संशय नाही.

मागे संकटें प्राप्त झाल्यामुळे मी अगदीं निराश झालें होतें, त्या वेळेस ईश्वरावर भरंवसा ठेवून स्वस्थ रहाण्याचें मला सामर्थ्य असतें तर बरें झालें असतें; तरी मी खचीत सांगतें कीं, ईश्वररूपेनें मला जें हें परम सुख एकाएकीं प्राप्त झालें आहे, त्याची मला मुळींच आशा नव्हती.

ज्योतिषी.—जीं मनुष्ये उल्हासी असतात त्यांस प्रसंगवशात् दुःख प्राप्त झालें तर तीं फारच खिन्न व उदासीन होतात हें चमत्कारिक आहे. अशांसच एकांतस्थलीं जाऊन रहावेसें वाटते. साधारण सुखाच्या गोष्टींपासून त्यांच्या मनांस जसा मोठा आनंद होतो त्याप्रमाणें थोड्या दुःखानेही त्यांचें अंतःकरण खचून जात असेल, किंवा ज्याचें मन स्वभावतः चंचल असतें तो ज्या गोष्टीकडे वळतो तिचाच त्यास नाद लागतो; यापैकीं काय कारण असेल तें असो.

पेक्युआ.— मला वाटते अशा मनुष्यास नेहमीं कांहीं तरी उद्योग पाहिजे. त्यास संकट आल्यापेक्षां रिकामें वसण्यानें फार त्रास होतो. खरोखर उदासीन होऊन सुस्त वसणें यासारखी वाईट स्थिति कोणतीच नाही. ज्यांच्या भाषणापासून कर्मणूक आणि शिक्षण प्राप्त होतें, अशांचा सहवास प्राप्त झाला नाही तर ज्यांमध्ये स्तुत्य किंवा निंद्य कांहींच गुण नाहीत, जे नेहमीं रुक्ष, ज्यांची थडामस्करी करूनसुद्धां मंडळीस रंजवितां येत नाहीं, अशा मनुष्यांच्या संगतीपेक्षां वेडसर आणि भोळसर अशांजवळ रहाणें मला बरें वाटते.

नेकाया.— पेक्युआ, दुसऱ्याची थडामस्करी करून लोकांस रंजविणें हें फार वाईट. तुला असें करण्याची फार संवय आहे. तू दुसऱ्याची थडा मोठ्या युक्तीनें व वेतावातानें करितेस व तीपासून मलाही गंमत वाटते हें खरें आहे, तथापि ज्या विचाऱ्यांची विनाकारण तू थडा करितेस त्यांस किती वाईट वाटत असेल ? हें मनांत आण. जे चिरडखोर व रागीट असतील, ते मनांत किती द्वेष करित असतील ?

इम्लाक्.— थडामस्करी करावयाची नाही, असें ल्हटलें ल्हणजे गमती मनुष्याचें भांडवल बहुतकरून संपल्यासारखेंच होईल. आणि लोकांनीं एकाद्यास चांगला वाईट ल्हणणें हेंही नाहीसें होईल. या दोन गोष्टींचा अंमल लोकांत मोठा आहे. यांच्या योगानें गुन्हे बंद होत नाहीत, तथापि लोकांच्या भलभलत्या चुकीच्या समजुती कमी होतात यांत संशय नाही.

भाग ४७.

साधेपणा.

रासेलस्.—इम्लाकसाहेब, मीं बहुत वेळा असें पाहिलें आहे कीं, जे चांगले सुशिक्षित असून लोकस्थितीविषयीं माहितगार असतात, त्यांच्या मंडळींत एकादा अडाणी मनुष्य गेल्या तर ते त्याची उघड अप्रतिष्ठा करीत नाहींत, त्यामुळे त्यासही त्यांच्या वर्तनास नांव ठेवितां येत नाहीं, तथापि त्यांच्यापुढें तो बुचकळल्यासारखा होतो. त्यास कोणी बोलत नाहीं, यामुळे त्यास लाज वाटण्याचें कारण नसतें; तथापि त्यांचा मोठेपणा मनांत येऊन त्यास त्यांचा धाक वाटतो. सुशिक्षितपणापासून जे लाभ आहेत त्यापैकींच हा एक होय. इतर गुणांपेक्षां सुशिक्षितपणापासून जगांत मोठा उपयोग होतो. आंगीं बुद्धिमत्ता व सदाचरण हे गुण नसले तरी सुशिक्षितपणाच्या योगानें ते नाहींतसे दिसत नाहींत. असें आहे तर हा सुखकारक गुण संपादणें किती आवश्यक आहे ! हा गुण नसल्यामुळे मोठा बुद्धिमान् मनुष्य देखील साधारण मनुष्यापुढें दिपून जातो. सभ्यपणा ही सद्गुणाची प्रतिमाच आहे असें लहटलें तरी चालेल. दोघांमध्ये इतकें फार सादृश्य आहे कीं, सद्गुणांची वजनदारी मात्र सभ्यपणांत नसते. नुसता बोलण्याचालण्याचा सभ्यपणा हा पोकळ आहे. खरा सुशिक्षित मनुष्य असतो तो साधा व सरळ असतो. सभ्यपणाचा डामडौल घालून कित्येक लोक सुशिक्षितपणाची ऐट आणतात; परंतु हे सर्व थोतांड आहे असें लोकांस तेव्हांच कळतें. मला लोकांस एकादी रीत लावून देणें झाली तर मी प्रथमतः साधेपणाची रीत घा-

लून देईन. कल्पनाशक्तीच्या योगाने केलेल्या काव्यनाटकादि ग्रंथांची रचना, शास्त्रीयविषयांचे प्रतिपादन, चित्रे, तसविरा, वागणूक, पोषाक, इत्यादि सर्व गोष्टींत साधेपणा सुरू करण्याविषयीं मी यत्न करीन. साधेपणा जितका वाढेल तितका वाढविला पाहिजे. साधेपणा ह्मणजे काय ? साधेपणा ह्मणजे सत्य. सत्य हाच सदाचरणाचा व सद्धर्माचा दृढ पाया आहे. लोकांच्या बोलण्याच्या परिपाठाप्रमाणे मी साधेपणाची रीत असें ह्मणतो. वस्तुतः साधेपणा हा अगदीं स्वाभाविक आहे. ज्या कित्येक स्वाभाविक सोप्या गोष्टी असतात त्या भाषणाच्या संप्रदायामुळे आपणास शास्त्राभ्यासाने कळल्या असें लोकांस वाटू लागते. साधेपणा हा सृष्टीबरोबरच उत्पन्न झाला आहे. ईश्वराने त्याची आवड आह्लांमध्ये उत्पन्न केली आहे. तथापि अज्ञानी मनुष्य हा प्रशस्त खुला व विस्तीर्ण राजमार्ग सोडून देण्यास मोठे श्रम करितात; परंतु शेवटीं घोंटाळ्याचे अनेक खोटे मार्ग उत्पन्न होऊन भ्रांतीने खरी वाट कळनाशी झाली ह्मणजे पुनरपि या राजमार्गाकडे वळतात.

नेकाया.— दादा, साधेपणाची तुम्ही इतकी स्तुति करिता हे योग्य आहे. तथापि अनेक प्रकारच्या कल्पना काढून कलाकौशल्याचीं कामे आणि शास्त्रीय विषय यांत सुधारणा करू नये किंवा वस्त्रपात्राचा व बोलण्याचालण्याचा वेतवात ठेवू नये असें तुम्ही ह्मणणार नाहीं; असें मला वाटते.

रासेलस्.— छे छे, असें माझे मुळांच ह्मणणे नाही. जसें सृष्टीमध्ये स्वाभाविक वैचित्र्य आहे तसें कृतीमध्येही असलेच पाहिजे. हे वैचित्र्य सोडून सर्वांनीं सर्वदा एकसा-

रखेंच वागणें हैं, मी हणतों त्याच्या अगदीं उलट आहे.

इम्लाक्.—तुह्मी हणता ही कल्पना स्पष्ट होण्यास लक्षपूर्वक विचार केला पाहिजे. सृष्टीचें वैचित्र्य अनंत आहे; परंतु एकंदरींत तें उत्तम सुसंगत दिसतें. उदाहरणार्थ वृक्ष घेऊं. वृक्षांचीं पानें हिरवीं अस्मानी रंगाचीं असून खोडें जमिनीच्या रंगाचीं असतात; परंतु दोहींपासून एकंदरींत चांगली शोभा दिसते. तसेंच गीतवाद्यामध्ये अगदीं वेगळाल्या सुरांचा संयोग करितात, मानसशास्त्रामध्ये भिन्न भिन्न मनोभावांचा विचार असतो; तथापि ज्यांत थोडथोडा भेद असतो, असे अनेक पदार्थ एकाजवळ एक आणून बेतानें जुळणीं केल्यामुळें एकंदरींत मोठी मौज वाटते. अगदीं वेगळाले असे पदार्थ एकमेकांजवळ आले तरी त्यांचा भेद एकदम लक्षांत येऊन एकंदरींत त्यांपासून आल्हाद होतो. कायद्यांशिवाय लोकसत्ताकराज्य व्हावयाचें नाहीं, आणि राजाशिवाय राजसत्ताकराज्य चालवयाचें नाहीं, त्याचप्रमाणें आपली संसारांतली वागणूक किंवा कलाकौशल्याचीं व बुद्धीचीं कामें यांचा एकंदरीनें जगाच्या उपयोगाशीं मेळ नसला तर तीं सर्व व्यर्थ होत.

ज्यांच्या मनास साधेपणाचें खरें स्वरूप कळत नाहीं, त्यांस असें वाटतें कीं, साधेपणां धरावयाचा हणजे थाटमाट व ठाकठिकी हीं अगदीं सोडून दिलीं पाहिजेत. परंतु एवढेंच समजावयाचें कीं, आंगीं मोठेपणा असल्याशिवाय थाटमाटाचा काय उपयोग ? तसेंच लावण्य असल्याशिवाय ठाकठिकीचा काय उपयोग ? हे दोन्ही गुण असल्यावर डामडौल व थाटमाट हीं स्वाभाविकच आहेत. त्यांमध्ये साधेपणा साहजिक.

झीलिया.— मला वाटते साधेपणाने आपणास जो आनंद होतो तसा कोणत्याही गोष्टींनी होत नाही. गायनकलेमध्ये निपुण असतो तो वेगळाल्या सुरांचा संयोग करण्यास यत्न करून अनेक रागरागिण्या उत्पन्न करितो. त्यापासून आपणास मोठे आश्चर्य वाटते. तथापि कोकिलपक्षी जेव्हां आपल्या साध्या सुराने मनास मोहून टाकितो, तेव्हां आपणास विलक्षण आल्हाद होतो.

पेत्रयुथा.— दरवारांत साधेपणा सुरू करण्याचे महाराजांचे मनांत असेल तर दरवारच्या लोकांपासून व त्यांचे पाहून त्यांप्रमाणे वागणाऱ्या लोकांपासून ज्यांस आश्रय मिळतो, असे चैनीच्या वस्तु उत्पन्न करणारे व विकणारे हजारों शिल्पी व व्यापारी आहेत त्यांचे काय होईल ?

रासेलस्.— गर्विष्ठ व आळशी अंशा लोकांच्या चैनीकरितां व्यापार चालल्यापासून देशाचे नुकसान आहे असे मला वाटते. मला बहुत वेळा असे वाटले आहे की, व्यापाराच्या योगाने राजाच्या खजिन्यात सोन्याच्या व रुप्याच्या विटांची चंगळ होते, परंतु तिच्या योगाने प्रजेमध्ये खरेपणा व नीति हीं कमी होतात. तरुण मनुष्यास एकादा गोष्टीचे फारच महत्त्व वाटते, तसेच कदाचित् मला वाटते असेल. वेगळाल्या देशांच्या राजांनी लवाडीचे तह केल्याशिवाय किंवा कित्येक मनुष्यांनी लोकांस बुडविल्याशिवाय व्यापार चालू असला तर कोणत्याही देशाचे किंवा मनुष्याचे नुकसान होणार नाही, असेही घडण्याचा संभव आहे. सर्व प्रकारच्या मनुष्यांमध्ये नीतिमानपणा असावा अशी माझी इच्छा आहे. ऐषआराम व चैन करणे व त्यांकरितां व्यापार सुरू ठेवणे हे वाईट आहे तरी काहीं अंशी

आवश्यक आहे .असें मी समजतो. मात्र असें मत असलें तरी मी ह्या, दोहोंतून एकही बंद करणार नाहीं. कारण राज्यामध्ये पैसा असणें जरूर आहे. तो नसला तर जवळचा बलिष्ठ राजा भिकारी राजास तोंडांत टाकील. तथापि होईल तितका प्रयत्न करून व्यापारांत लबाडी होऊं देण्याचें बंद करणें, व एकाद्या व्यापाऱ्याशीं साटें करून त्यानेंच अमुक प्रकारचा व्यापार करावा असा मक्ता न देणें, हे आमचें कर्तव्य आहे. कोणत्याही राजास आपली प्रजा सुखी असावी असें वाटलें तर त्यास केवळ तिच्याच सुखापुरते उपाय करितां येणार नाहीत. तो ज्या सुधारणा करील त्यांचें फल अंशतः सर्व जगास प्राप्त झालें पाहिजे, नाही तर त्याची प्रजा सुरक्षित राहणार नाही. रिकामें बसलों ह्मणजे आपण पाहिजे तशी भवतिनभवति करतो, परंतु कोणतीही गोष्ट सर्वांशीं चांगली करण्यास आपण किती दुर्बल आहों ? हे तत्त्व अनुभवावरून आपल्या प्रतीतीस आलें आहे. जीं साधनें आपणास प्राप्त झालीं आहेत, त्यांच्या योगानें दुःख कमी करण्यास आणि सुख वाढविण्यास होईल तितका प्रयत्न करावा, एवढेंच आपणांस करितां येण्यासारखें आहे. पूर्ण न्याय परमेश्वरास मात्र करितां येईल.

भाग ४८.

दिनार्वस सुलतानाच्या दरबारांतून परत आला.

मागील भागांत सांगितलेलें संभाषण चाललें होतें इतक्यांत दिनार्वस कान्स्तांतिनोपल् येथून परत आला. तो आल्यामुळे बादशाहा, अमाल्फिस्, नेकाया, आणि शी-

लिया, या सर्वास मोठा आनंद झाला लागलीच अमा-
ल्फिस् यानें मुलास विचारिलें कीं, तू ज्या कामासाठीं
वकिली करण्यास गेला होतास त्याचें काय झालें? आपल्या
मुलाकडे वाईटपणा येण्याचा संभव आहे असें त्यास वाटत
होतें, त्यामुळें तो काय सांगतो तें ऐकण्याची त्यास घाई
झाली होती.

दिनार्वस.— कान्स्तांतिनोपल् येथें पोहोचलों तेव्हां
मला असें कळलें कीं, हपशी देशाच्या बादशाहाच्या स्वतं-
त्रपणाच्या उत्तराचा सुलतानास फारच राग आला. त्यानें
जीं तहनाभ्याचीं कलमें ठरविलीं होती तीं अमलांत आणण्या-
विषयीं मी मनापासून झटलों नाहीं, याकरितां मजवर देखील
तो रागावला होता. त्यानें साफ सांगितलें कीं, आह्मी के-
लेल्या मदतीबद्दल जें योग्य मागणें केलें आहे, त्यांत तिळ-
मात्र फेरफार होणार नाहीं. केवळ आमच्या साहाय्यानेंच
रासेलस् यास हपशी देशाची गादी प्राप्त झाली आहे. आमचें
हणणें नाकबूल करील तर तो कृतघ्न आहे असें लटलें पाहिजे.

याप्रमाणें त्याचें भाषण ऐकून मीं त्यास सांगितलें कीं,
प्रथमतः मीं आपली मदत मागितली तेव्हां रासेलस् यास ही
गोष्ट मुळींच माहित नव्हती. पुढें तुझीं सैन्य पाठविलें
हें मलाही माहित नव्हतें. रासेलस् यास तर ही गोष्ट
अगदीं कबूल नव्हती. तुकीं लोक आल्यामुळें बादशाहा
लौकर गादीवर परत आला हें खरें, तथापि या गोष्टीस
देशांतिल सर्व लोकांनीं मदत केली. हपशी देशाची जी
फौज मेनास् याच्या ताब्यांत होती तीच रासेलस् याच्या
ताब्यांत असती तर तुकीं लोकांस जय मिळण्यास कठिण
पडलें असतें.

सुलतान माझ्या बोलण्याकडे लक्ष देईना. हपशी देशावर स्वारी करावयाची असें त्यानें जाहिर केलें. तथापि त्यानें मला सांगितलें कीं, तुहीं सर्व्हिया प्रांताचें राज्य करून आमच्या प्रधानमंडळामध्ये असावे. हें त्याचें ह्मणणें नाकबूल करून तेथून निघून येण्याची मीं तयारी केली. पराक्रमी आणि अज्ञेय राहणाऱ्या अशा पुष्कळ लोकांवर अमल करणारा राजा आपला नफा एकीकडे ठेवून वाजवी गोष्टीकडे लक्ष देईल अशी भलतीच गोष्ट कशी होईल ? हें माझ्या लक्षांत आलें नाहीं, याबद्दल माझा मलाच राग आला. त्याचा बाहेरील डामडौल पाहून मला वाटलें याचें मनही उदार असेल. बाहेरून गोड गोड गोष्टी बोले त्यांमुळे मला वाटे कीं, हा मोठा खरा मनुष्य आहे.

निघतेवेळेस मीं पुनः एकवार भेट घेण्याची सुलतानापाशीं विनंति केली, ती त्यानें मान्य केली. गांठ पडल्यावर मीं सांगितलें कीं, बहुत प्रकारें आपण मजवर कृपा केली याबद्दल मजवर आपले पुष्कळ उपकार आहेत. स्वदेशाच्या राजाचा विश्वासघात केल्यासारखें होईल याकरितां आपलें ह्मणणें मला मान्य करितां येत नाहीं, याबद्दल माफी असावी. माझे बोलणें त्याच्या अंतःकरणास लागलेंसे वाटलें. कारण जवळच्या मनुष्यांस एकीकडे पाठवून तो मजशीं खालीं लिहिल्याप्रमाणें बोलूं लागला.

‘दिनार्वस, तू मला फार आवडतोस. कोणाही मनुष्यास मी जी गोष्ट सांगणार नाहीं ती तुला सांगतो. तुजवर माझा विश्वास आहे. हीं पत्रें वाच आणि तीं खरीं आहेत कीं नाहींत तें सांग ?’

याप्रमाणें बोलून त्यानें माझ्या हातांत पत्रें दिलीं. आपण,

राजकन्या, व मी यांनीं माझा बाप आणि झीलिया, यांस जीं पत्रें लिहिलीं होतीं तींच हीं होतीं. हीं पत्रें तुर्की लोकांनीं नेलीं असावीं असें आपणास वाटतच होते. हीं पत्रें माझ्या हातांत देऊन तो लणाला, हीं आतांच मला कोणीं आणून दिलीं. तू काय लणतोस तें ऐकूंदे. मीं त्याची तेव्हांच खात्री केली कीं, हीं पत्रें खरोखर हपशी देशाच्या बादशहाच्या दरबारांतून पाठविलेलीं होतीं. हे माझे बोलणें ऐकून तो लणाला:—

‘दिनार्धस, मला वाटते, ज्याप्रमाणें मनुष्याच्या वर्तनांत सत्य, सचोटी, प्रामाणिकपणा, हे गुण असले पाहिजेत तसे राज्यकारभारांतही हे वाढविण्याविषयीं खबरदारी ठेविली पाहिजे. तुमच्या बादशहाचे खरे विचार काय आहेत, राज्यावर बसण्याकरितां त्यानें तिळमात्र अनीतीचें वर्तन केलें नाहीं, सदाचरण न सोडण्याविषयीं त्याचा दृढ निश्चय, या गोष्टी मला ह्या पत्रांवरून कळल्या. मी, त्याजबरोबर लढाई करण्यास गेलों तर मला जय मिळेल किंवा नाहीं याचा संशय आहे; परंतु माझी अपकीर्ति मात्र खास होईल यांत संदेह नाहीं. माझ्या सैन्यापेक्षां त्याच्या सैन्याची व्यवस्था अधिक चांगली आहे. आमच्या फौजेत पुष्कळ लोक असले तरी जो राजा स्वतः शूर असून पित्याप्रमाणें प्रजेचें पालन करतो त्या राजाच्या सैन्याची त्यांच्यानें बरोबरी करवेल असें वाटत नाहीं. मजमध्ये हे दोन्ही गुण नाहींत व ते असण्याची माझ्या आंगीं योग्यता आहे असेंही मला वाटत नाहीं. गादीवर बसल्यापासून आर्जवी लोकांच्या तोंडासारख्या बोलण्यानें मी अज्ञानांधकारांत राहिलों; तथापि जे गुण अपल्या आंगीं बसत नाहींत ते दुसऱ्याच्या

आंगी असल्यास ते जाणून त्यांबद्दल त्यास सन्मान देण्याचें मला कळत आहे. शिवाय, आपल्या राज्यामध्ये एकादा तरी प्रामाणिक मनुष्य ठेवणें आणि अशा निर्लोभी राजाशी स्नेह करणें यांत माझे हित आहे. हपशी देशास परत जा. तुमच्या व आमच्यामध्ये वरोवरीच्या नात्यानें तह व्हावा, असें वादशहास सांग. माझी फौज घेऊन ये; आणि राज्य कसें करावें तें मला शिकीव.'

याप्रमाणें सुलतानाचें भाषण ऐकून मला मोठें आश्चर्य वाटून गहिवर आला. या मनुष्यास सद्गुणी ह्मणूं नये काय ?

भाग ४९.

रासेलस् आणि नेकाया यांचीं लग्नें.

रासेलस्.— आमचीं पत्रें धरून नेल्यामुळें सुलतानास माझ्या अंतःकरणाची निर्मलता व माझ्या प्रजेची स्वामि-भक्ति कळली. मला नेहमीं असें वाटतें कीं, माझ्या मनांत काय आहे तें लोकांस कळावें. पुष्कळ वेळा असें घडतें कीं, लबाड मनुष्य व खरा मनुष्य हे दोघे वाहेरून सारखेच दिसतात. याकरितां माझी वागणूक कशी आहे ती पाहण्यासाठीं कोणी गुप्त हेर पाठविले तरी मला त्यांचें भय अगदीं वाटत नाही. मात्र त्यांनीं खरें असेल तें सांगावें अशी माझी इच्छा आहे.

दिनार्वस, राज्यांत स्वस्थता झाली यास सर्वांशीं तुम्ही कारण आहां. मीं सुखाकरितां जे शोध केले, त्यांचें, तुमचें मित्रत्व हें फार मोठें फल आहे; तथापि मला झीलिया हिच्या समागमापासून जें सुख प्राप्त होणार आहे, तें इतकें मोठें

आहे कीं, माझ्याने त्याची गणती करवत नाही. हे सुख अप्राप्य आहे असे मला पूर्वी वाटत होते तरी आता त्याशिवाय माझे जीवन होणार नाही. पूर्वी एकदा नेकाया आणि मी 'विवाह' या विषयावर मोठा वेळ वादविवाद करीत होतो, त्याचे मला स्मरण आहे. लग्न लौकर करणे चांगले किंवा उशीराने करणे चांगले, स्त्रीपुरुषांचे एकमेकांवर प्रेम जडले असता लग्न करावे, किंवा दोघांचे विचार सारखे असले तर लग्न करावे, इत्यादि गोष्टींपैकी कोणती गोष्ट स्त्रीपुरुषांस सुखावह होईल ? याविषयी त्या वेळेस आमचा काहीच निर्णय झाला नाही. असे प्रसंग येत गेले कीं, त्यांच्या योगाने एकमेकांशी अगदी उलट अशा या सर्व गोष्टींपासून आह्मांस फायदा झाला. अनेक दुर्निवार संकटे आल्यामुळे एकमेकांचे प्रेम किती दृढ व खरे आहे हे कळले. खरोखर आह्मांस यापुढे फार सुखाचे दिवस येतील. केवळ नफ्यावर दृष्टि देऊन किंवा क्षणिक मनोविकारांच्या स्वाधीन होऊन विवाह झाला असता असे दिवस येणार नाहीत.

ज्योतिषी.— अशी गोष्ट घडून आली हे तुमच्या सदाचरणाचे फळ होय. ज्याच्या आंगी दृढ निश्चय नाही, त्याचे मनोरथ सिद्धीस जावयाचे नाहीत. एकमेकांचे सद्गुण मनांत येऊन जे प्रेम उत्पन्न होते ते सतत तसेच रहाते. कोणत्याही विचाराने ते कमी व्हावयाचे नाही.

रासेलस् आणि झीलिया, व दिनार्वस् आणि नेकाया यांच्या लग्नांचे समारंभ त्यांच्या योग्यतेप्रमाणे मोठे जंगी झाले. तथापि त्यांत उगाच पोकळ डामडौल केला नाही.

या समारंभांपासून गरीबगुरीबांस फारच आनंद झाला. कारण अशा प्रसंगी जो बहुत द्रव्याचा व्यय होतो त्याची योजना गरीबांस देण्याकडे केली होती. दिनार्वस याने सुलतानाची फौज घेऊन त्याच्या देशास परत जावे, याने नेकाया हिच्यासहवर्तमान नेहमीं सर्व्हिया प्रांतांत रहावे, परंतु बादशाहास भेटावयास हपशी देशांत वारंवार यावे असे ठरले. पेक्युआ हिने राजकन्येबरोबर जावे असे ठरले. मंडळींत राहू लागल्यापासून जोशीबाबांसही पुष्कळ ठिकाणचे लोक पहावे असे वाटू लागले; त्यामुळे त्यांनीही दिनार्वस याच्या राज्यांतील मुख्य पाहण्याविषयी विनंति केली. त्यांच्या या इच्छेने दिनार्वस आणि नेकाया या उभयतांसही आनंद झाला. उभयतांनी त्यांची विद्वत्ता व सदाचरण ही पाहून त्यांस पित्याप्रमाणे मानिले होते.

रासेलस् याने सुलतानाबरोबर तह केला. त्यांत आपण दुसऱ्या राज्यावर स्वारी केल्यास किंवा आपणावर परचक्र आल्यास उभयतांनी परस्परांस मदत करावी असे ठरले. याने सुलतानाच्या फौजेचा खर्च दिला आणि मुख्य कामदारांस देणग्या देऊन संतुष्ट केले.

पुत्र आणि राजा यांचे आपल्यावरील प्रेम व त्यांनी केलेला आपला सन्मान यांपासून अमाल्फिस् यास मोठा आनंद झाला. तो हपशी देशाची फौज चांगली तयार करण्याकरितां श्रम करू लागला. देशांत विद्यावृद्धीकरितां बादशहाने घातलेल्या शाळांची सुधारणा करण्याकडे इम्लाक् याने आपले लक्ष लाविले. दोघांवरही रासेलस् याचा पूर्ण भरंवसा असे; तरी अमाल्फिस् सैन्यांतील कामदारांपासून मानपत्रे वगैरे घेत नसे व इम्लाक् ग्रंथकारांस

आपणास पुस्तकें नजर करूं देत नसे. कोणतीही गोष्ट झाली तरी ती प्रथमतः बादशहाच्या कानावर घालावयाची असा नियम होता. बादशाहा ती गोष्ट राज्यप्रकरणीं ज्या खात्याच्या संबंधाची असेल त्या खात्याचे मुख्य अधिकाऱ्याचें तीविषयीं मत अगोदर घेई आणि नेहमीं त्याच्याच मतास न अनुसरतां आपणास योग्य वाटेल त्याप्रमाणें निकाल करी.

शीलिया राज्यकारभारांत कधींही हात घालीत नसे. दानधर्माच्या कामांत बादशहा तिचा अभिप्राय घेई, आणि कलाकौशल्याचीं जीं कामें तिला पसंत होत तीं करणाऱ्या कारागिरांस तो वक्षिसें देई.

सदाचरणयुक्त आनंदवृत्ति आणि शहाणपणाची कर्मणूक या गोष्टी शीलिया हिनें दरवारांत सुरू केल्या. तिचा पोषाक साधा असून सुरेख असे आणि तो सर्व स्वदेशांत उत्पन्न झालेल्या कापडांचा असे. अमक्या एकाच स्त्रीवर आपली मेहेरवानी आहे असें ती कधीं दाखवीत नसे; परंतु ज्या स्त्रिया नम्र असून सदाचरणी; आणि शहाण्या असून निगवीं अशा असत, त्या सर्व तिच्या विशेष आवडींतल्या असत. ती सर्वांवर उपकार करी, तरी आपल्या देशाकरितां जे लढाईत मेले असतील, त्यांचीं मुलें आणि विधवा यांवर विशेष दया करी. कारण मी अमाल्फिस् याची कन्या आहे हे ती कधीं विसरली नाही. आपल्या राजाकरितां आणि देशाकरितां जे पराक्रम करून रणांगणीं पडतात त्यांचीं कुटुंबे कशीं निराधार होतात, त्यांचे किती हाल होतात, प्रतिष्ठेमुळे त्यांस आपलें दारिद्र्य कोणास सांगतां येत नाहीं, वगैरे गोष्टी तिला माहित होत्या.

भाग ५०.

आनंदगुहेस जाणें.

दिनार्वस आणि नेकाया हीं जाण्यापूर्वी, रासेलस् आणि त्याचे स्नेही हे सर्व आनंदगुहा पहावयास गेले. पूर्वी ज्या स्थलांचा कंटाळा येऊन त्यांस चैन पडेनासें झालें होतें, तीं स्थलें पुनः एकवार पहावीं, असें रासेलस् आणि नेकाया यांच्या मनांत होतें; यामुळें त्यांस ज्या ज्या जाग्यांचें स्मरण होत होतें त्या सर्व जागा त्यांनीं पाहिल्या. आपली पूर्वीची स्थिति मनांत येऊन त्यांस विशेष आनंद झाला.

रासेलस् याचा एकच भाऊ उरला होता तो अगदी लहान होता. त्याच्या शिक्षणाचें वगैरे काम त्यानें इम्ल्याक्याकडे सोपविलें. वहिणी होत्या त्या सर्वास त्यानें बंधमुक्त केलें आणि सांगितलें कीं, पाहिजे असल्यास येथें रहा किंवा मजबरोबर गोंदार येथें चला. गुहेच्या मुखाजवळ मोठा दरवाजा होता तो मोडून टाकण्यास त्यानें हुकूम केला. नृत्य, गीत, वगैरे केवळ कर्मणुकेच्या कलांमध्ये निपुण असे पुष्कळ लोक होते त्या सर्वास वेतन देऊन पाहिजे तिकडे जाण्यास सांगून सर्वास मोकळीक दिली.

पूर्वी रासेलस् ज्या विवरांतून बाहेर निघाला होता, त्या विवराकडे मित्रमंडळी व झीलिया यांसहवर्तमान तो गेला; तेव्हां तो ह्मणाला, 'पहा हें द्वार,' आणि माझ्या अंतःकरणस जो आनंदपूर आला आहे त्याचा विचार करा. नेकाया ! इम्ल्याक ! पेक्युआ ! आपला शोध सफल झाला नाही काय ? आळसाचा तिट्कारा करून ज्ञानप्राप्तीची

इच्छा धरून आपणास ईश्वरानें उद्योग करण्याची प्रेरणा केली याबद्दल त्याचे उपकार मानावे. तिच्या योगानें आपणास सुशिक्षण, सन्मित्र आणि प्रेम, या गोष्टी प्राप्त झाल्या. खरोखर आह्लांवर ईश्वराची फारच मोठी कृपा आहे. आह्लांप्रमाणें फारच थोड्या मनुष्यांचे मनोरथ सफळ होतील. तथापि जेव्हां आपली स्थिति हल्लींच्या स्थितीपेक्षां अगदीं वेगळी होती, व ही स्थिति प्राप्त होण्याची मुळींच आशा नव्हती, -जेव्हां सुखाकरितां शोध केल्यानें आपणांस असें कळलें कीं, ईश्वरावर भरंवसा ठेवून रहाणें हेंच सर्व गोष्टींचें सार होय. जग हें दुर्निवार दुःखांचें स्थान आहे असें जे समजतात, त्यांचा समज चुकीचा आहे, असें आपण लोकांस सांगूं. जन्मास आल्यापासून मरणापर्यंत संसारांत वागणें हा एका प्रकारचा प्रवासच आहे, त्यांत पुष्कळ दुःखें आहेत. तथापि सदसद्विचार, सद्गुण, उद्योग, धैर्य, सत्समागम, समाधान आणि परमेश्वरावर भरंवसा, यांच्या योगानें या दुःखसागरांतून मनुष्य तरून जाईल. हे गुण अंगीं असले तर जी जी स्थिति प्राप्त होईल ती ती चांगलीच आहे असें वाटेल. हे नसले तर संपत्ति स्वप्नवत् आहे, आणि सुखोपभोग विषतुल्य आहे.

तारुण्य निघून जाईल, आरोग्य नष्ट होईल, सौंदर्य नाहीसें होईल, शक्ति क्षीण होईल, याकरितां योग्य वेळीं आपण त्यांचा उपयोग करून घ्यावा. सुख चिरस्थायी नाही, ह्मणून तें मुळींच नाही असें ह्मणूं नये. दुराचरणी मनुष्याशिवाय दुसरा असा कोणी नाही कीं, त्यास कांहीं वेळ तरी सुख झालें नाहीं. ज्यांचें अंतःकरण कोमल व उल्हासी असतें, त्यांस शोकशंकूचे व आशाभंगाचे प्रहार